

ISSN—0132—6058

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის

მაცნე

ისტორიის
არქეოლოგიის
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

4. 1986

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ისტორიის, არქეოლოგიის,
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

СЕРИЯ
ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ,
ЭТНОГРАФИИ И
ИСТОРИИ ИСКУССТВА

თბილისი
ТБИЛИСИ

4. 1986

ქურნალი დაარსებულია 1971 წელს
Журнал основан в 1971 году

გამოდის 3 თვეში ერთხელ
Выходит раз в 3 месяца

სარედაქციო კოლეგია: ა. აფაქიძე, ვ. ბერიძე, ო. გიგინეი-
შვილი, ე. ითონიშვილი, ი. კაჭარავა (რედაქტორის მოადგილე), რ. კიკნაძე
(რედაქტორის მოადგილე), გ. მელიქიშვილი (რედაქტორი), ა. რობაქიძე, გ. ჩიტაია,
ლ. ჭილაშვილი.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: А. М. Апакидзе, В. В. Беридзе, В. Д. Итони-
швили, О. И. Гигинейшвили, Ю. М. Качаравა (зам. редактора), Р. К. Кикнадзе
(зам. редактора), Г. А. Меликишвили (редактор), А. И. Робакидзе, Л. А. Чилашвили,
Г. С. Читая,

პასუხისმგებელი მდივანი გ. ლორთქიფანიძე
Ответственный секретарь Г. Г. Лордкипанидзе

რედაქციის მისამართი: თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19
Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19
ტელეფონი 37-85-50 Телефон

გადაეცა წარმოებას 26.IX.86; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 9.XII.86;
ანაწყოების ზომა 7×12; ქაღალდის ზომა 70×108¹/₁₆; პირობ. ნაბეჭდი 16,1
პირ. საღ. გატარება 16,5; სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 13,4;

უე 04842;

შეკ. 2994;

ტირაჟი 950;

ფასი 1 ჰან. 30 კაპ.

•

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

■

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

შ ი ნ ა ა რ ს ი

წ ა რ ი ლ ა ზ ი

3. ჩიქოვანი, პროფესიონალი რევოლუციონერი, მტკიცე ლენინელი (გ. კ. ორჭონიძის 100 წლისთავი)	5
ლ. მგალობლიშვილი, სამეცნიერო-ტექნიკური პროგრესის დაჩქარებაში ქართული მეცნიერების როლის ამაღლების ზოგიერთი მნიშვნელოვანი ეტაპის შესახებ	17
მ. ინაძე, სატაძრო ცენტრები ძველ კოლხეთში	38

ც ნ ო ბ ა ზ ი დ ა შ ე ნ ი შ ვ ნ ა ზ ი

მ. ჭიჭოძე, ვახტანგ VI-ის დროინდელი ქართლის მოხელეთა საკითხისათვის	55
მ. ფუტყაძე, „ლეკიანობა“ და აღმოსავლეთ საქართველოს პოლიტიკური გეოგრაფია	72
მ. ჩიქოვანი, აბუ-ლ ყასემ აბდოლაჰ ქაშანი და მისი ტრაქტატი ძვირფას ქვათა და ქეთილსურნელოვან ნივთიერებათა შესახებ	85
ნ. კაპანაძე, ხალხური აღზრდის სისტემა დასავლეთ საქართველოში	90
მ. ნაჭყალიძე, სტრაზონის „გეოგრაფიის“ ერთი ტერმინის მნიშვნელობის დაზუსტებისათვის	104
ბ. ავალიშვილი, ქართველი ტომების სოციალური სტრუქტურისათვის პალეოგეოგრაფიისათვის	110
თ. დვალა, სოფ. ბენისის წმ. გიორგის ეკლესია	119

დ ი ს ჯ უ ს ი ა დ ა ბ ა ნ ს ი ლ ა

ი. შანიშვილი, ახეულა, კოჭრის ციხე, აგარანი	137
--	-----

ს ა ი ს ტ ო რ ი ო მ ე ა წ ნ ი ა რ ა ზ ი ს მ ო ლ ა ზ ა წ ა ნ ი

ბ. არაბაძე, გამოჩენილი ქართველი მეცნიერი (ს. კაკაბაძის დაბადების 100 წლისთავი)	156
მ. ბურბანიძე, ისტორიკოსი გიორგი ბოჭორიძე	161

პ რ ი ბ ი ა დ ა ბ ი ლ ი ო გ რ ა ფ ი ა

ბ. ბრეზანო, კ. ჩარკიანი, განცდილი და ნააზრევი	168
მ. ვინოგრადოვი, ს. დუდარაძე, ვ. კოტოვიჩი, ძველი დაღესტნის მოსახლეობის კულტურულ-ისტორიული და სამეურნეო განვითარების პრობლემები	171

პ რ ო ნ ი კ ა დ ა ნ ე მ ო რ მ ა ზ ი ა

მ. მარსაგოშვილი, სამეცნიერო სესია წყაროთმცოდნეობის აქტუალურ პრობლემებზე	179
გიორგი ჩიტაია (ნეკროლოგი)	182
ახალი წიგნები	184

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

П. К. ЧИКОВАНИ, Революционер-профессионал, стойкий ленинец (100-летие со дня рождения Г. К. Орджоникидзе)	5
Л. И. МГАЛОБЛИШВИЛИ, О некоторых важных этапах повышения роли грузинской науки в ускорении научно-технического прогресса	17
М. П. ИНАДЗЕ, Храмовые центры древней Колхиды	33

СООБЩЕНИЯ И ЗАМЕТКИ

М. Г. КИКОДЗЕ, К вопросу чиновничьего аппарата в Картли периода Вахтанга VI	55
М. Я. ПУТҚАРАДЗЕ, «Лекианоба» и политическая география Восточной Грузии	72
М. Г. ЧИКОБАВА, Абу-л-Касем Абдоллах Кашани и его трактат о драгоценных камнях и благовониях	85
Н. Л. КАПАНАДЗЕ, Система народного воспитания в Западной Грузии	90
В. В. ВАШАКИДЗЕ, К уточнению значения одного термина в «Географии» Страбона	104
Г. Б. АВАЛИШВИЛИ, К вопросу о социальной структуре грузинских племен в эпоху палеометалла	110
Т. П. ДВАЛИ, Церковь св. Георгия в селе Бениси	119

ДИСКУССИИ И ОБСУЖДЕНИЯ

И. Д. ШАИШМЕЛАШВИЛИ, Азеула, Коджрис цихе, Агарани	137
--	-----

ДЕЯТЕЛИ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ

Г. М. АРАХАМИЯ, Видный грузинский ученый (к 100-летию со дня рождения профессора С. Н. Какабадзе)	156
В. М. ГУРГЕНИДЗЕ, Историк Г. Т. Бочоридзе	161

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Г. В. БРЕГАДЗЕ, К. Н. Чарквиани, Размышления о пережитом	168
В. Б. ВИНОГРАДОВ, С. Л. ДУДАРЕВ, Котович В. Г., Проблемы культурно-исторического и хозяйственного развития населения древнего Дарестана	171

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

М. В. МАРСАГИШВИЛИ, Научная сессия, посвященная актуальным проблемам источниковедения	178
Г. С. ЧИТАЯ, (Некролог)	182
Новые книги	184

პაატა ჩიქოვანი

პროფესიონალური რევოლუციონერი, მტკიცე ლენინელი
(გ. კ. ორჯონიკიძის დაბადების 100 წლისთავი)

გრიგოლ (სერგო) კონსტანტინეს ძე ორჯონიკიძე იყო ვ. ი. ლენინის ერთ-გული მოწაფე და უახლოესი თანამებრძოლი, კომუნისტური პარტიისა და საბჭოთა სახელმწიფოს გამოჩენილი მოღვაწე, რომელმაც მთელი თავისი შესანიშნავი ცხოვრება მთლიანად მოახმარა მშრომელთა განთავისუფლებისა და ბედნიერი ცხოვრებისათვის ბრძოლის საქმეს.

სერგო ორჯონიკიძემ, როგორც პროფესიონალმა რევოლუციონერმა, ბოლშევიკური პარტიის რიგებში განვლო მეტად დიდი და ძნელი გზა, და ყოველთვის, ყველგან, ყოველ საქმეში იგი იყო გაბედული და პრინციპული, დიდი გაქანებისა და ორგანიზატორული ნიჭით დაჯილდოებული მუშაკი, ლენინური იდეებისათვის თავდადებული და დაუღალავი მებრძოლი.

ვ. ი. ლენინი ზანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში იცნობდა სერგოს, იგი თავის ამხანაგად და პირად მეგობრად მიიჩნდა, თვლიდა მას „უაღრესად ერთგულ და უაღრესად ზაქმიან რევოლუციონერად“, პარტიის ერთ-ერთ გამოჩენილ მშენებლად.

პარტიის მშენებლობის გადამწყვეტ მომენტებში, ჩვენი ქვეყნის სამხედრო თავდაცვის ძნელ პერიოდში, სოცალისტური სახალხო მეურნეობის მშენებლობის მშვიდობიან, მაგრამ მეტად რთულ პირობებში, სერგო ყოველთვის მტკიცედ იდგა ლენინის პოზიციებზე, თავისი დაუცხრომელი შრომითა და ბრძოლით იმსახურებდა მთელი პარტიისა და მშრომელი მასების პატივისცემასა და სიყვარულს.

ორჯონიკიძე დაიბადა 1886 წლის 28 ოქტომბერს (ახალი სტილით) ქუთაისის გუბერნიის შორაპნის მაზრის სოფელ ღორეშაში.

ხარაგაულის ორკლასიანი ასწავლების დამთავრების შემდეგ, 1900 წელს შემოდგომაზე ბიძაშვილმა ტარასი ორჯონიკიძემ და ნათესავმა პავლე მაჭავარიანმა სერგო თბილისში ჩამოიყვანეს და 1901 წელს მიიბარეს მიხაილ-სამარტილიანობისა და ერთგულების მიღებული იქნა სკოლის მოსწავლეთა უმრავლესობას ხალხის დაბალი ფენებიდან გამოსული ახალგაზრდები შეადგენდნენ. მოსწავლეთა შორის ძლიერი იყო რევოლუციური განწყობილება, რასაც ხელს უწყობდა რუსეთისა და საქართველოს პროლეტარიატის რევოლუციური მოძრაობის მძლავრი აღმავლობის პერიოდი. პროლეტარიატის მოწინავე ნაწილი ლენინის ხელმძღვანელობით მებრძოლ რევოლუციურ პარტიად ერთიანდებოდა. სერგო როგორც ყველაზე აქტიური სტუდენტი, განსახიერებდა სამარტილიანობისა და ერთგულების მიღებული იქნა სკოლის მოსწავლეთა სოციალ-დემოკრატიულ წრეში. 1903 წლიდან იგი ჯდება ამ წრის ხელმძღვა-

ნელი და თბილისის მოსწავლეთა ცენტრალური სოციალ-დემოკრატიული წრის წევრი.

1903 წელს 17 წლის ჰაბუჯს სერგო ორჯონიკიძეს იღებენ რსდმ პარტიის წევრად და ამ დროიდან, მთელი მისი ცხოვრება განუყრელადაა დაკავშირებული რევოლუციურ მუშათა მოძრაობასთან. მას უკვე კარგად ჰქონდა შეგნებული მისი მშფოთვარე, ფათერაკიანი, ხშირად სიცოცხლისათვის საშიში გზის არსი და უყოყმანოდ დაადგა ლენინურ-ადამიანთა ბედნიერებისათვის ბრძოლის გზას. ამ გზის გავლა შეეძლო მხოლოდ და მხოლოდ გაბედულ, რკინის ნებისყოფიან, პრინციპულ, პარტიის იდეებისადმი უსაზღვრო რწმენით შეპყრობილ კაცს. ცხოვრება, რომელიც ყოველთვის გაიგივებული იყო სერგოსათვის სიცოცხე ბრძოლაში, მოითხოვდა მისგან მრავალ მხრივ განათლებას, არალეგალური ცხოვრების წესების ცოდნას, იარაღის ხმარებას, კონსპირაციული ბინებისა და არალეგალური გამომცემლობების მოწყობას, მასებთან ორგანიზაციულ და აგიტატორულ მუშაობას.

სერგო ორჯონიკიძემ კონსპირაციული ბრძოლის მეთოდებისა და ფორმების შესწავლის დიდი სკოლა გაიარა. მისი მასწავლებელი იყო პროფესიონალი რევოლუციონერი კურნატოვსკი, რომელიც ახალი დაბრუნებული იყო გადასახლებიდან და ლენინის დავალებით საქართველოში, კერძოდ კი თბილისში ავრცელებდა ლენინის იდეებს და უზიარებდა თავის რევოლუციურ პრაქტიკას ახალგაზრდა სოციალ-დემოკრატებს. კურნატოვსკი გადაიქცა ორჯონიკიძის დამრიგებლად და მარქსისტურ-ლენინური თეორიის მასწავლებლად. მართალია მათი მეგობრობა ხანმოკლე გამოდგა, რადგან კურნატოვსკი მალე დააპატიმრეს და გადასახლეს სხვა რევოლუციონერებთან ერთად, მაგრამ სერგომ მთელი თავისი ცხოვრების განმავლობაში შეინახა პატივისცემისა და მადლიერების გრძნობა ამ დიდი რევოლუციონერის მიმართ. სწრაფად, ასევე ხანმოკლე აღმოჩნდა ნაცნობობა ცნობილ ქართველ მარქსისტ-რევოლუციონერთან ლადო კეცხოველთან, რომელმაც აგრეთვე დიდი როლი შეასრულა სერგოს მარქსისტული მსოფლმხედველობის ჩამოყალიბებაში. ამ პერიოდში იგი ეცნობა აგრეთვე დიდ რევოლუციონერ მარქსისტებს ი. ბ. სტალინს, მ. ცხაკაიას, ა. წულუკიძეს და სხვებს.

აღსანიშნავია მისი და ლეგენდარული კამოს (სიძონ არშაკიძის ძე ტერ-პეტროსიანის) გაცნობა და დამეგობრება, რომელიც კამოს ტრაგიკულ დასასრულამდე გაგრძელდა. კამო და სერგო ერთმანეთს ხშირად ხედებოდნენ არალეგალურ სტამბაში, რომლის მუშაობაშიც ორივენი აქტიურად იყვნენ ჩაბმული. კონსპირაციის მიზნით მათ მხოლოდ ერთმანეთის პარტიული მეტსახელი იცოდნენ. კამო ასწავლიდა კონსპირაციის მეთოდებსა და ხერხებს, ფურცლების გავრცელებას ისე, რომ პოლიციის ყურადღება არ მიექცია და ა. შ. ორივე ძალზე ენერგიული და თამამი რევოლუციონერი იყო. მათ საყვდელურიც კი მიიღეს თბილისის არალეგალური კომიტეტისაგან, როდესაც მათ პროკლამაციის დასტა თეატრში წარმოდგენის დროს თავში ესროლეს „პოლიცემისტერს“ (მოახვედრეს მთავარსარდლის მოადგილეს) რასაკვირველია დიდხანს ასეთი სითამამე არ შერჩებოდათ და, მართლაც, ცოტა ხნის შემდეგ კამო დააპატიმრეს ბათუმში 1903 წლის ნოემბერში. ხოლო შემდეგ ქ. გორის სადგურზე სერგოც. სერგოს უკვე კარგი სკოლა ჰქონდა გავლილი და იმდენად ნიჭიერად ითამაშა ახალგაზრდა, მეფის ერთგული აზნაურის როლი, რომ დააჯერა თითქოს სხვისი მოწოდებული იყო ტვირთი ვაგონში ასატანად, რომელშიც თვითონ არც იყო.

და რა იყო. მას დაუჯერეს მით უმეტეს, რომ მასზე ჟანდარმერიაში არავითარი „პირადი საქმე“ არ არსებობდა და გაათავისუფლეს. თბილისის სასამართლო პალატის პროკურორმა დააწერა საქმეს „განთავისუფლებულია მცირეწლოვანების გამო“.

1905—1907 წლების რევოლუციაში სერგო ორჯონიკიძე გვევლინება უკვე ჩამოყალიბებულ პროფესიონალ-რევოლუციონერად, რომელსაც შეეძლო თეორიული ბრძოლა მარქსისტულ-ლენინური თეორიების დაცვა და სხვა ანტიმარქსისტების მხილება.

1905 წლის 9 იანვრის პეტერბურგის სისხლიანი ამბები რუსეთის პირველი რევოლუციის დასაწყისი გახდა, მასობრივი პოლიტიკური გაფიცვები და მღელვარება მთელ ქვეყანას მოედო. 18 იანვარს დაიწყო თბილისის მუშათა საყოველთაო გაფიცვა, რომელმაც სასწავლებლებიც მოიცვა. სერგოსა და მისი ამხანაგების ხელმძღვანელობით მოსწავლე ახალგაზრდობა აქტიურად ჩაება ამ გაფიცვაში. ამავე პერიოდში სერგო თბილისის საწარმოთა მუშებს შორის ეწევა ფართო აგიტაციას, ნიღაბს ხდის თბილისის მენშევიკური კომიტეტის მოღალატურ საქმიანობას, აქტიურად უჭერს მხარს რსდმპ კავკასიის კავშირის 1907 წლის 4 თებერვლის გადაწყვეტილებას, რომელითაც თბილისის მენშევიკური კომიტეტი დაშლილი იქნა და მის მაგივრად შეიქმნა ახალი ბოლშევიკური კომიტეტი.

სერგო ორჯონიკიძე ერთ-ერთი აქტიური მონაწილეა იმ გრანდიოზული მიტინგისა, რომელიც ჩაატარა თბილისის პროლეტარიატმა 1905 წლის 13 თებერვალს მეფის ხელისუფლების პროვოკაციული ცდების წინააღმდეგ — მოეწყო თბილისში სომეხ — თათართა უღელტა. მიტინგს, რომელიც გაიმართა ეანქის ტაძრის გალავანსა და მის მიდამოებში, ესწრებოდა 8 ათასზე მეტი კაცი: ქართველები, სომხები, თათრები, რუსები, ებრაელები და სხვა. ბოლშევიკებმა მიტინგი მძლავრ დემონსტრაციად აქციეს და მის მონაწილეებში მასობრივად გავრცელეს რევოლუციური ფურცლები, მათ შორის ი. ბ. სტალინის მიერ დაწერილი პროკლამაციები „გაუმარჯოს საერთაშორისო მშობას“, „მოქალაქეებს, გაუმარჯოს წითელ დროშას“. სერგომ და კამომ იქვე გააკეთეს წითელი დროშა, რომელთაც დემონსტრანტებმა მოაწყვეს მსვლელობა გოლოვინის (დღევანდელი რუსთაველის) პროსპექტზე. ასე მხარდაშხარ იწყებდნენ ახალგაზრდა რევოლუციონერი მარქსისტები ბრძოლას ბედნიერებისათვის. რამდენიმე წლის შემდეგ, ტრაგიკულად დაღუპული კამოს დაკრძალვაზე სერგომ აღნიშნა: „ძვირფასო კამო მე შენ 18 წლის წინ შეგხვდი, მაშინ ახალგაზრდა იყავი. შენ შენს მოვალეობად თვლიდი გაგემარტა ჩემთვის, როგორ გაემხდარიყავი ბოლშევიკი, როგორ მეგრძოლა პროლეტარიატის ინტერესებისათვის“.

1905 წლის ივნისში სერგომ დაამთავრა საფერშლო სკოლა და გაემგზავრა თავის სოფელში. აქ იგი თავის მეგობარ ნოე ბუაჩიძესთან ერთად იწყებს გლეხების მომზადებას შეიარაღებული აჯანყებისათვის. 1905 წლისათვის სერგო მტკიცე ლენინელია. ამაზე მეტყველებს ის ფაქტი, რომ სოფელ ლორეშასთან, მთაზე, გამართულ მიტინგზე მან იდეურად გაანადგურა ადგილობრივი მენშევიკები ჩიჩუა, მიქაძე და ქათამაძე, რომლებსაც სურდათ შეიარაღებული აჯანყებიდან ჩამოეცილებინათ გლეხობა. გლეხობამ მხარი დაუჭირა ბრძინვალე ორატორს და იარაღით დამუჭრებული მენშევიკები განაიარაღეს. ოქტომბერში იგი რსდმპ პარტიის დავალებით გადადის სამუშაოდ გუდაუთაში და მუშაობას

იწყებს ადგილობრივ საავადმყოფოში. აქ იგი უკავშირდება გუდაუთის სოციალ-დემოკრატიულ ორგანიზაციას და მალე მისი ხელმძღვანელი ხდება.

გუდაუთაში სერგოს წაყოფიერ მუშაობაზე ნათლად მეტყველებს ქუთაისის გუბერნიის უანდარბთა სამმართველოს უფროსის ერთ-ერთი მოხსენება. იგი წერდა, რომ 1905 წლის ნოემბერსა და დეკემბერში გუდაუთაში გაჩაღებულ რევოლუციურ მოძრაობაში სერგო ორჯონიკიძე „მეტად აქტიურ მონაწილეობას იღებდა, წარმოთქვამდა სიტყვებს და მოუწოდებდა არსებული სახელმწიფო წყობილების დამხობასა“.

გუდაუთაში მან თავი ისახელა არა მარტო როგორც ბრწყინვალე ორგანიზატორმა — (იარაღის ტრანსპორტირების და გლეხთა შეიარაღების), არამედ კვლავ დაამტკიცა ორატორული ხელოვნების ცოდნა და მასებს ნათლად განუმარტა ლენინური პოზიცია 17 ოქტომბრის მიანიფესტის მიმართ. მან თავისი ერთ-ერთი გამოსვლა დაამთავრა — „ძირს ნიკოლოზი!“

შემდეგ, როცა სერგო გაასამართლეს აფხაზეთში რევოლუციური მუშაობის გამო, საბრალდებო აქტში მოყვანილი იყო მის მიერ 18 ნოემბერს მიტინგზე წარმოთქმული სიტყვის შინაარსი. ამ სასამართლო დოკუმენტში სერგოს შესახებ ნათქვამია: იგი საჯაროდ წარმოთქვამდა სიტყვებს, რომლებითაც განმარტავდა, რომ არსებული წყობილება არაფრად არ ვარგა, ყველაფერი ისე უნდა მოეწყოს, რომ არ გადავიხადოთ არავითარი გადასახადი, არ მივცეთ მთავრობას რეკრუტები. რომ საჭიროა პოლიციისა და ადმინისტრაციის მოსპობა, მიწის მთლიანად გაყოფა თანასწორად ყველას შორის, რომ ხალხი თავის თავს უნდა განაგებდეს უმეფოდ, რომელიც არაფრად არ გვჭირდება და ხალხის პირველი მტერია. სიტყვა დაამთავრა — „ძირს ნიკოლოზ მეორე“!

1905 წლის 24 დეკემბერს საზღვარგარეთიდან მიღებული იარაღის გადმოტვირთვის დროს დააპატიმრეს იგი. სოხუმის ციხეში, სადაც 5 თვე იჯდა, ამზადებდა გაქცევას. მაგრამ გაუეცს. მხოლოდ მას შემდეგ, რაც ციხეში არეულობა დაიწყო, 1906 წ. 26 მაისს თავდებით გაანთავისუფლეს. პოლიციის დევნის ვაენო იგი მიემგზავრება ბერლინში, სადაც უკავშირდება ფილიპე მახარაძეს.

1907 წელს იგი სამუშაოდ იგზავნება ბაქოში, სადაც მიღის თბილისიდან მიხა ცხაყაიასა და შაუმინის რეკომენდაციით, რადგან მისი საქართველოში დარჩენა უანდარბერიის იდეის გამო შეუძლებელი იყო. ბაქოში, მიუხედავად სტოლიპინის რეაქციისა, მიმდინარეობდა ბაქოს მუშათა კლასის ბრძოლა არსებული წყაროების წინააღმდეგ. მალე აქ ჩამოვიდნენ რევოლუციის თვალსაჩინო ავტორიტეტული მოღვაწენი ი. ბ. სტალინი და კ. ე. ვოროშილოვი. შეიქმნა მტკიცე ბოლშევიკური ბირთვი, რომელშიც სერგო ორჯონიკიძეც შედიოდა. იგი უაღრესად აქტიურ რევოლუციურ პროპაგანდისტულ მუშაობას ეწეოდა ბაქოს პროლეტარიატში. 1907 წლის 1 მაისს გაფიცვის დროს იგი კვლავ დააპატიმრეს. ისევე მისმა პიროვნულმა სიმტკიცემ და გამჭირახობამ გადაარჩინა. მან დამალა თავისი გვარი და 26 დღის განმავლობაში მოახერხა დაერწმუნებინა უანდარბერია, რომ შემთხვევით მოყვა გაფიცულებში. იგი გაანთავისუფლეს. რეაქცია ძლიერდებოდა, მაგრამ ბოლშევიკი სერგო მუშაობას უფრო ენერგიულად ეწეოდა. 1907 წლის 4 ნოემბერს იგი კვლავ დააპატიმრეს. მას სხვა ამხა-

1. ს. ჩხარტიშვილი, სერგო ორჯონიკიძე, 1956, გვ. 9.

2. მარქსიზმ-ლენინიზმის ინსტიტუტის საქართველოს ფილიალის არქივი, სერგო ორჯონიკიძის პირადი ფონდი, საქმე 6, გვ. 2—3.

ნაგებთან ერთად არც ციხიდან შეუწყვეტია ბაქოს ბოლშევიკთა ორგანიზაციის ხელმძღვანელობა.

1908 წლის 27 მარტს თბილისის სასამართლო პალატის განსაკუთრებულმა საკრებულომ ბაქოში გასამართლა სერგო. მას მოუტყაჟა ციმბირში სამუდამო გადასახლება ყველა უფლების ჩამორთმევით. საბრალდებულო დასკვნაში ნათქვამი იყო: „ქუთაისის გუბერნიის აზნაურს გრიგოლ კონსტანტინეს ძე ორჯონიკიძეს, 21 წლისა, ბრალად ედება, რომ იგი 1907 წელს ბაქოში გახდა მონაწილე გაერთიანებისა, რომელიც თავის თავს უწოდებდა „რსდმპ ბაქოს ორგანიზაცია“. ბრალდებისათვის წინასწარ ცნობილი იყო ამ გაერთიანების მოქმედების მიზანი. წოდებათა მოსპობა რუსეთში. მუდმივი ჯარის შეცვლა საყოველთაო შეიარაღებით, საეკლესიო, სამონასტრო, საუფლისწულო, საკაბინეტო და კერძო მფლობელური მიწების კონფისკაცია. ამასთან იგი, როგორც ამ საზოგადოების წევრი, წერდა მოწოდებებს აღნიშნული საზოგადოების სახელით, მონაწილეობას იღებდა პარტიულ სხდომების მუშაობაში, თავის განკარგულებაში ჰქონდა მოწოდებები, რომლებიც განკუთვნილი იყო მხოლოდ პარტიის წევრებისათვის“³.

1908—1909 წლებში მან „შემოიარა“ ბათუმის, სოხუმის, ქუთაისის ციხეები და 1909 წლის თებერვალში გადააგზავნეს ენისეის გუბერნიის პინჩუგის თემის სოფელ პოტისკუიში. დაპატიმრების შემდეგ ერთი წუთითაც არ დაუკარგავს მხნეობა, არ განელება რევოლუციური სულისკვეთება. გადასახლებაში მყოფი ადამიანები გაოცებით იხსენებენ, „იგი ყველაზე მძიმე და ადამიანისათვის დამამცირებელ გარემოებაშიც კი ახერხებდა ხუმრობას, რომ ამხანაგები გაემხნეებინათ“⁴.

ორჯონიკიძემ გადასახლებაში მთელი ცხოვრების მაგივრად მხოლოდ 2 თვე დაჰყო. იგი იქაც არ წყვეტდა რევოლუციურ მოღვაწეობას და გაქცევა მოაწყო, საშიშროებისდა მიუხედავად კვლავ ბაქოში ბრუნდება, ეს პერიოდი განსაკუთრებით აღსანიშნავია მისი ცხოვრებიდან. 1909 წლის ნოემბერში ბაქოს ბოლშევიკური ორგანიზაცია ითვალისწინებს რა მის გამოცდილებას პარტიული ბრძოლისა და შეიარაღების ორგანიზაციაში სერგოს აგზავნიან ირანში, სადაც რუსეთის რევოლუციის ჩაპერწყალმა დემოკრატიული რევოლუციის ხანძარი ააგიზგიზა. ირანში ორჯონიკიძე ხელმძღვანელობს ადგილობრივი სოციალ-დემოკრატიული ორგანიზაციების შექმნას, ახალგაზრდა ირანელთა რევოლუციური აღზრდის საქმეს. მისი ინიციატივით რეშტა და ენზელში შეიქმნა ე. წ. ინტერნაციონალური კლუბები, სადაც ტარდებოდა კრებები, რევოლუციონერთა შეხვედრები. მოჰქონდათ რევოლუციური ლიტერატურა რუსეთიდან და ევროპიდან, ბოლშევიკური პრესის გასაძლიერებლად ეწყობოდა ფასიანი ლექციები და საღამოები. ამ კლუბებში ხშირად გამოდიოდა სერგო ორჯონიკიძე, რომელიც მოუთხრობდა მსმენელებს 1905 წლის რევოლუციაზე, მუშათა ამოცანებზე რევოლუციაში, განუმარტავდა მუშათა და გლეხთა კავშირის აუცილებლობას. სერგო ირანელ მოსახლეობაში უდიდესი ავტორიტეტით სარგებლობდა. „მას „მუშტებიდან“ ეძახდნენ, რაც ნიშნავს ყველაფრის მცოდნეს—წმინდანს“⁵. ირანში მუშაობის დროს მას სისტემატური კავშირი ჰქონდა

³ მარქსიზმ-ლენინიზმის ინსტიტუტის საქართველოს ფილიალის არქივი, ფონდი 31, საქმე 306, ფურც. 1.

⁴ ს. ჩხარტიშვილი, სერგო ორჯონიკიძე, გვ. 15.

⁵ იქვე, გვ. 17.

ვ. ი. ლენინთან და ბაქოელ ბოლშევიკებთან. იგი ხელმძღვანელობდა ირანის გზით არალეგალური ლიტერატურის შეგზავნას რუსეთის ცენტრალურ რაიონებში.

სერგო იყო ერთ-ერთი იმ ადამიანთაგანი, რომელთა საშუალებით ამ პერიოდში ვ. ი. ლენინს კავშირი ჰქონდა რუსეთის რევოლუციურ მასებთან. 1910 წელს იგი ბრუნდება ბაქოში, ხოლო იმავე წლის დეკემბერში მიემგზავრება პარიზში ლენინთან, რათა მოეთხრო აზერბაიჯანსა და ირანში აღდილობრივი პარტიული ორგანიზაციების მუშაობის შესახებ. პარიზში მარი-როზას ქუჩაზე მოხდა სერგო ორჯონიკიძისა და ლენინის შეხვედრა. სერგოსთან პირველ შეხვედრას ნ. კ. კრუპსკაია იხსენებს: — ერთ დროს დიასახლისი მეუბნება: „მოვიდა ვიღაც კაცი, ერთ სიტყვასაც არ ამბობს ფრანგულად, ალბათ თქვენთან არისო! მე ჩავედი კიბეზე და დავინახე კავკასიელი, რომელსაც აქამდე არ ვიცნობდი. იგი იდგა და მთელი სახით იღიმებოდა. ეს იყო სერგო. მას შემდეგ იგი ყველაზე ახლობელი ამხანაგი გახდა“⁶.

ლენინის ინიციატივით პარიზიდან 18 კილომეტრის დაშორებით, დაბა ლონჟიუმოში, მოეწყო პარტიული სკოლა, სადაც სერგო ორჯონიკიძეც ისმენდა ლენინის ლექციებს სოციალიზმის თეორიისა და პრაქტიკის, პოლიტიკური ეკონომიის, აგრარული საკითხისა და სხვათა შესახებ. მას შემდეგ რაც სერგომ აიმაღლა თეორიული და პრაქტიკული ცოდნა, სკოლაში სწავლის დროს, ლენინის მიერ იგი გაგზავნილი იქნა რუსეთში, მეტად პასუხისმგებელი ამოცანის განსახორციელებლად — საერთო პარტიული კონფერენციის მოწვევის მოსამზადებლად, რაც ორჯონიკიძემ ბრწყინვალედ შეასრულა. მისი დაუღალავი მუშაობის შედეგად პეტერბურგის, კიევის, ბაქოს, თბილისისა და სხვა პარტიულმა ორგანიზაციებმა მოიწონეს კონფერენციის მოწვევის იდეა. შემდომ როდესაც პრალის პარტიულ კონფერენციაზე 1912 წლის 18 იანვარს პირველ სხდომაზე მოსმენილ იქნა ს. ორჯონიკიძის მოხსენება კონფერენციის მომწვევი რუსეთის ორგანიზაციული კომისიის მუშაობის შესახებ, კონფერენციამ მაღალი შეფასება მისცა კომისიის მუშაობას. მისმა ორგანიზატორულმა ნიჭმა, რევოლუციური ბრძოლის უდიდესმა პრაქტიკამ მარქსისტულ-ლენინური პოლიტიკური ხაზის გამტარებელი თეორეტიკოს-აგიტატორის დიდმა ავტორიტეტმა, მისმა აქტიურმა მუშაობამ პრალის კონფერენციაზე (იგი მონაწილეობას იღებდა თითქმის ყველა საკითხის განხილვაში) განაპირობა სერგო ორჯონიკიძის ცენტრალური კომიტეტის შემადგენლობაში არჩევა, აგრეთვე იგი გახდა რუსეთში რევოლუციური მუშაობის ხელმძღვანელობის პრაქტიკული ცენტრის წევრი.

კონფერენციის დამთავრებისთანავე სერგო გამოემგზავრა რუსეთში, სადაც გამოდიოდა მოხსენებებით კონფერენციის გადაწყვეტილებათა შესახებ და მისი ნათელი გონებისა და ორატორული ნიჭის მეშვეობით რაზმავდა პარტიულ ორგანიზაციებს ამ გადაწყვეტილებათა რეალიზაციისათვის საბრძოლველად.

ს. ორჯონიკიძემ შემოიღო მთელი რიგი ქალაქები და შემდეგ გაემგზავრა მოსკოვს, აქედან პეტერბურგს. მეფის ოხრანამ პროვოკატორების მეშვეობით მიაგნო ს. ორჯონიკიძის კვალს. 1912 წლის 27 იანვრის იგი დააპატიმრეს. 9 ოქტომბერს პეტერბურგის საოლქო სასამართლომ სერგო ორჯონიკიძეს რევოლუციური მუშაობისა და გადასახლებიდან გამოქცევისათვის მიუსაჯა სამი

⁶ ნ. კ. კრუპსკაია, მოგონებები ლენინზე, გვ. 177.

წლით კატორღა და სასჯელის მოხდის შემდეგ სამუდამო გადასახლება ციმბირში.

1912 წლის ოქტომბრიდან 1915 წლის ოქტომბრამდე სერგო შლისენბურგის ციხეში ჰყავდათ. როგორც ზინაიდა ორჯონიკიძე, მისი ცხოვრების ერთგული მეგობარი და მეუღლე იხსენებს თავის წიგნში — „ბოლშევიკის გზა“ — ციხე მისთვის მეორე უნივერსიტეტი ყდფილა. ეს სამი წელი მისთვის შეუპოვარი თეორიული სწავლისა და შემდგომ გადამწყვეტი ბრძოლებისათვის მზადების წლები იყო. მოუხდავად უსასტიკესი რეჟიმისა, განსაკუთრებით პოლიტიკური პატიმრობის მიმართ, იგი მაინც ახერხებდა არა მარტო რევოლუციური მოღვაწეობის გაგრძელებას, არამედ თვითგანათლებასაც ხარბად ეწაფებოდა. მან შეძლო ციხეში წაეკითხა მარქსის, ენგელსის, ლენინის ნაწარმოებები, ბეჩთაძე შეესწავლა რუსი რევოლუციონერ-დემოკრატების ნაშრომები.

1915 წლის ოქტომბერში ორჯონიკიძე ციმბირის პატიმრების გვამებით მოფენილ გზას გაუყენეს. დასახლების აღვილად მას აძვერად მიუჩინეს ყველაზე შორეული, ყველაზე მკაცრი ჩრდილოეთის ზონა — იაკუტიის ოლქი. რვა თვეზე მეტ ხანს მიჰყავდათ პატიმარი ეტაპებით. ეს გრძელი გზა სერგომ აძვერად ფეხებში ბორკილგაყრილმა გაიარა. მხოლოდ 1916 წლის ივნისში ჩააღწია ეტაპმა იაკუტიას. სერგო საცხოვრებლად გაამწესეს სოფელ პოკროვსკოეში, რომელიც 90 ვერსით არის დაშორებული იაკუტსკს. ამ სოფლის საავადმყოფოში მან ფერშლად დაიწყო მუშაობა. მანძილის სიშორე ვერ უშლიდა ხელს სერგოს ცოცხალი კავშირი ჰქონოდა იაკუტსკში მყოფ გადასახლებულებთან და გაეგრძელებინა ბრძოლა არსებული წყობილების მიმართ. „სერგოს ჩამოსვლას, — წერდა ე. იაროსლავსკი, — ჩვენთვის, იაკუტსკში გადასახლებულთათვის, დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, ეს ზეიმი იყო. ჩვენმა დიდმა ნაწილმა, რომელმაც ამ წლებში კატეგორიაში დაჰყო, ძალიან ცოტა რამ იცოდა შინაპარტიული ცხოვრების მოვლენათა იმ პერიოდზე, როცა ჩვენი პარტია აღადგენდა თავის ორგანიზაციებს, აღადგენდა პარტიულ ცენტრებს. სერგო ორჯონიკიძემ გაგვაცნო ჩვენი იაკუტსკში გადასახლებულთ, შინაპარტიული ცხოვრების ამბები. მან თან ჩამოიტანა არა მარტო დიდი რევოლუციური გამოცდილება, — მან გადასახლებაში მოიტანა ცხოვრების სიხალისის დაუშრეტელი წყარო“⁷.

აქვე გაიცნო მან ახალგაზრდა მსწავლებელი ქალი ზინაიდა ბაგლეცკაია, რომელიც მისი მეუღლე გახდა. და რომლის მოგონებასაც ჩვენს სტატიაში ასე ხშირად ვეყრდნობით.

სერგომ 1917 წლის გაზაფხულამდე დაჰყო პოკროვსკოეში. პოკროვსკოეში მისი სამუშაო დღეები ძალზე გადატვირთული იყო: მრავალგზის გასვლები ავადმყოფებთან, საუბრები და ცხარე კამათი ამხანაგებთან, აქტიური სააგიტაციო მუშაობა ადგილობრივ მოსახლეობაში და ა. შ. მარტში კი იაკუტსკამდე მიაღწია ცნობამ პეტროგრადში რევოლუციისა და ნიკოლოზის ტახტიდან ჩამოგდების შესახებ. სერგოს სიხარულს საზღვარი არ ჰქონდა, მან მიიღო დაუშიფრული დეპეშა „შეხვედრა დედასთან ნებადართულია“. რაც ნიშნავდა პეტროგრადში რევოლუციის დაწყებას. ბრძოლა გრძელდებოდა, ეს არ იყო დასასრული. მტკიცე ლენინელმა კარგად იცოდა რევოლუციის საბოლოო მიზანი, ამიტომ მას ჯერ იაკუტსკში მოუხდა მენშევიკებთან და ესერებთან შე-

7. ე. ი. იაროსლავსკი, სერგოს ხსოვნას, უკრნ. „ბეზბოენიკა“, 1937 წ. № 3, გვ. 3.

ტაყება, რომლებიც ეწინააღმდეგებოდნენ რევოლუციურ ღონისძიებათა გატარებას. აღსანიშნავია, რომ იაკუტსკში მან ჩაატარა ღარიბ იაკუტელთა ყრილობა, მას იაკუტსკში დიდი ორგანიზაციულ — პროპაგანდისტული მუშაობის ჩატარება მოუხდა.

1917 წლის 23 მაისს სერგომ დატოვა მეფის ხელისუფლების მიერ მისთვის მიჩნეული მუდმივი გადასახლების ადგილი და გაემგზავრა რევოლუციის „აკეანში“ პეტროგრადში. ჩასვლისთანავე, პირველსავე დღეებში სერგო ხვდება ლენინს, ზტალინს, ჯაფარიძეს, სვერდლოვსა და სხვა ამხანაგებს. მას გზავნიან პარტიულ სამუშაოზე ნარვის რაიონში, სადაც დედაქალაქის ბევრი უმსხვილესი საწარმო იყო მოთავსებული. მალე იგი ლენინის წინადადებით შეყვანილ იქნა რსდმპ (ბ) პეტერბურგის კომიტეტისა და პეტროგრადის საბჭოს აღმასრულებელ კომიტეტის შემადგენლობაში. 1917 წლის ივლისის ამბების შემდეგ ლენინი იძულებული იყო იატაკქვეშეთში გადასულიყო. ცენტრალურმა კომიტეტმა სერგო ორჯონიკიძეს მისცა უაღრესად საპასუხისმგებლო დავალება — კავშირი ცენტრალურ კომიტეტსა და ილიჩს შორის.

ვიბორგის რაიონში, სადაც არალეგალურად ჩატარდა პარტიის VI ყრილობა სერგო ორჯონიკიძე (მანდატის №37) აქტიურ მონაწილეობას იღებდა მის მომზადებასა და ჩატარებაში, იგი ყრილობაზე გამოვიდა ლენინის სასამართლოში გამოცხადების საკითხთან დაკავშირებით: — „მათთვის მთავარია, — ამბობდა სერგო დროებითი მთავრობის მისამართით, — რაც შეიძლება მეტი ბეზღადები გამოსტაცონ რევოლუციურ პარტიას. ჩვენ არავითარ შემთხვევაში არ უნდა მივცეთ ამხანაგი ლენინი“⁸. ეს იყო ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის მომზადების ყრილობა.

სერგო ორჯონიკიძემ უაღრესად აქტიური როლი შეასრულა ოქტომბრის სოციალისტური რევოლუციის გამარჯვებაში. იგი პირისპირ ხვდებოდა კონტრრევოლუციური მთავრობის შეკრებილ ძალებს, აწყობდა მათ დეზორგანიზაციას, რევოლუციის მხარეზე გადმოჰყავდა ჯარის ნაწილები. მან მოახერხა კრასნოვის კონტრრევოლუციური ჯარის მთელი რიგი ნაწილების გადმობირება. იგი ყველაზე რთულ მომენტებში არ კარგავდა წონასწორობას და თავისი დაუშრეტელი ენერგიითა და რწმენით კომუნისტური იდეალებით აღფრთოვანება წითელარმიელებს.

პარტიის ცენტრალური კომიტეტის დავალებით სერგო ხელმძღვანელობდა საოლქო, საარმიო და საფრონტო ყრილობებს, არა ერთხელ თავმჯდომარეობდა პეტროგრადის კომიტეტის სხდომებს, სადაც იცავდა და ატარებდა ლენინურ ზავს ომის, ზავისა და რევოლუციის საკითხებში. როგორც მთელი მისი ცხოვრების განმავლობაში, ასევე ოქტომბრის რევოლუციის შემდეგ, როდესაც ყველაზე მწვავედ იდგა რევოლუციის მონაპოვრის შენარჩუნების საკითხი ამ დაუღალავ მებრძოლს ლენინი და პარტია აგზავნიან ბრძოლას ყველაზე პასუხისმგებ უბანზე — უკრაინაში, სადაც დათარგმნენ: კალედინის რაზმები, ნაციონალისტური — უკრაინის რადა“, გარბანული ოკუპანტების და სხვა კიდევ ვინ მოთვლის რამდენი სხვადასხვა ჯურის მტრები. ომით განადგურებული მეურნეობის პირობებში მას მოუხდა საბჭოთა ხელისუფლების ორგანიზება, და რაც პეტროგრადის მუშათა კლასისათვის ყველაზე აუცილებელი პროდუქტის — პურის მიწოდება, რომელიც 1918 წლის იანვარში წყვეტდა ბოლშევიკური პეტროგრადის არსებობის საკითხს.

⁸ რსდმპ VI ყრილობის ოქმები, გვ. 32.

ვ. ი. ლენინი 1918 წლის 28 იანვარს ზარკოვში სერგოსათვის გაგზავნილ დეპეშაში წერდა: „ღვთის გულისათვის, მიიღეთ უაღრესად ენერგიული და რევოლუციური ზომები, რათა გამოაგზავნონ პური, პური და პური, თორემ პიტერი შიმშილით ამოწყდება. საჭიროა გამსაკუთრებული მატარებლები და რაზმები. მოგროვება და ჩაყრა. მატარებლებს გამცილებლები ჰყავდეთ. ცნობები ყოველდღიურად მოგვაწოდეთ, ღვთის გულისათვის. ლენინი“⁹. ს. ორჯონიკიძე ამ მძიმე მდგომარეობაში ახერხებს პეტროგრადის სურათით უზრუნველყოფას.

1918 წლის აპრილში სახკომსაბჭომ მიღო გადაწყვეტილება სამხრეთის რაიონის დროებითი საგანგებო კომისარიატის შექმნის შესახებ. კომისარიატს დაეკისრა კონტროლი ყველა საბჭოთა დაწესებულებების მოქმედებაზე დონის, ყირიმის, ჩრდილოეთ ოსეთის მთელ ტერიტორიაზე ბაქოს ჩათვლით კომისარიატის ორგანიზაცია და მისი ხელმძღვანელობა სერგოს დაევალა, სადაც პირნათლად შეასრულა დავალება რევოლუციის ერთგულმა შვილმა.

1918—1819 წლებში სერგო ორჯონიკიძე სათავეში ჩაუდგა ჩრდილო კავკასიის ხალხის ბრძოლას შინაგანი კონტრარევოლუციის წინააღმდეგ. „ლენინურ კომისარს“ ეძახდნენ მას თერგზე. ერთ-ერთი ყველაზე რთული იყო სწორი ლენინური ეროვნული პოლიტიკის გატარება ამ მრავალეროვან მხარეში, რასაც ინტერნაციონალისტმა ბოლშევიკმა სერგომ ბრწყინვალედ გაართვა თავი.

თერგზეც ყოველ ფეხის ნაბიჯზე სიკვდილთან თამაში უწევდა. მან თვითონ უხელმძღვანელა კონტრარევოლუციონერი ბიჩერახოვის მიერ ალყაშემორტყმულ თერგის ოლქის ხალხთა VI ყრილობის დაცვას. შემდეგ უფრო მრისხანე მტერი დენიკინი გამოჩნდა, რომელიც ზგავით დააწვა მეთერთმეტე არმიას. ვლადიკავკაზის დაცემის შემდეგ უკანდახევის დროს მთის აულებზე გავლისას, ორჯონიკიძე აღადგენდა პარტიზანულ რაზმებს მთლიელებისაგან. საბრძოლო სულს უნერგავდა მათ.

1919 წელს იგი მეუღლესთან, ფილიპე მახარაძესა და სხვა მეგობრებთან ერთად ჩამოდის თბილისში, სადაც არაუგეალურად ცხოვრობს ძველ მეგობართან და თანამებრძოლთან კამოსთან, შემდეგ სხვა ამხანაგებთან. თბილისიდან ბაქოსა და ასტრახანის გავლით მიემართება მოსკოვში. მთელი ეს მგზავრობა დაძაბული რევოლუციური მუშაობა იყო იგი ქმნის მენშევიკების, მუსავატელების თუ სხვა მტრების მიერ დაპატიმრების საშიშროებას. ბაქოში, ა. მიქოიანთან ერთად, რომელიც აქ დახვდა, მონაწილეობს ამიერკავკასიის ბოლშევიკური ორგანიზაციების ფართო პარტიულ თათბირში, სადაც დაისახა პარტიული ორგანიზაციების მუშაობის შემდგომი გეგმა. ხოლო ასტრახანში პირველად შეხვდა ს. მ. კიროვს, შემდგომში მის უახლოეს მეგობარს.

1919 წლის 10 ივლისს სერგო ჩადის მოსკოვში.

1919 წლის 15 ივლისს ს. ორჯონიკიძე ინიშნება დასავლეთის XVI არმიის სამხედრო-რევოლუციური საბჭოს წევრად და მიემგზავრება ბელორუსიაში, სადაც კვლავ ისახელებს თავს მამაცობით და სამხედრო საქმის ცოდნით.

5 ოქტომბერს, რევოლუციის დაცვის ყველაზე კრიტიკულ ფრონტზე, კვლავ დენიკინის წინააღმდეგ XIV არმიის სამხედრო-რევოლუციური საბჭოს წევრად გადაწყვეთ, სადაც მისმა ნიჭმა და ორგანიზატორულმა ტალანტმა დიდი როლი შეასრულა დენიკინის განადგურებაში.

1920 წლის 4 თებერვალს პარტიის ცენტრალური კომიტეტის დადგენილე-

⁹ Ленинский сборник, XXXIV გვ. 13.

ბით ჩამოყალიბდა ჩრდილო კავკასიაში საბჭოთა ხელისუფლების აღდგენითი ცენტრი, რომლის თავმჯდომარედ დაინიშნა სერგო, ხოლო მის მოადგილედ ს. მ. კიროვი. ამ ორი დიდი ადამიანის და სხვა გამოჩენილი საბჭოთა მხედართმთავრების მეშვეობით ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხებმა დაამყარეს საბჭოთა ხელისუფლება. ორჯონიკიძე უდებულებს ლენინს: „...ჩრდილოეთ კავკასიის განთავისუფლება უკვე მომხდარი ფაქტია. ჩრდილო კავკასიის ხალხები გამსკვალულნი არიან საბჭოთა ხელისუფლების ძლევამოსილების სრული შეგნებით და მისდამი უსაზღვრო ნდობით“. წინ ამიერკავკასიის რესპუბლიკები იყო.

30 აპრილს განთავისუფლებულ ბაქოში ჩავიდნენ ს. ორჯონიკიძე და ს. კიროვი. მათ მიქოიანთან ერთად დაიწყეს საბჭოთა ხელისუფლების განმტკიცება.

29 ნოემბერს დაემხო დაშნაკური ხელისუფლება. სომეხი მუშათა კლასი აღფრთოვანებით შეხვდა გამანთავისუფლებელ მე-11 არმიას, რომელიც მათ დასახმარებლად ს. ორჯონიკიძემ დასძრა.

1921 წლის თებერვალში საქართველოს ბოლშევიკების ხელმძღვანელობით მუშები და გლეხები აჯანყდნენ მენშევიკების ბატონობის წინააღმდეგ. შეიქმნა საქართველოს რევოლუციური კომიტეტი, რომლის მოწვევითაც მშრომელთა დასახმარებლად მოვიდა XI არმია ს. ორჯონიკიძისა და ს. კიროვის მეთაურობით. 1921 25 თებერვალს საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლებამ გაიმარჯვა. იმავე დღეს სერგომ ლენინსა და სტალინს გაუგზავნა დეპეშა: „თბილისზე ფრიალებს საბჭოთა ხელისუფლების წითელი დროშა. გაუმარჯოს საბჭოთა საქართველოს!“

საბჭოთა მთავრობამ და პარტიამ ღირსეულად დააფასეს სერგო ორჯონიკიძის უდიდესი დანაშაურობა სამოქალაქო ომში, სრულიად რუსეთის ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტის 1921 წლის 19 მაისის დადგენილებით სერგო ორჯონიკიძე დაჯილდოებული იქნა წითელი დროშის საბრძოლო ორდენით.

საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებით მთავრდა ამიერკავკასიის განთავისუფლება და სერგო ორჯონიკიძე, რომელმაც ასეთი დიდი მუშაობა გასწია ამიერკავკასიაში საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვებისათვის, სამუშაოდ გაიგზავნა ამიერკავკასიის ბიუროს ხელმძღვანელად, ხოლო შემდეგ პარტიის ამიერკავკასიის სამხედრო კომიტეტის მდივნად.

მთავრდება სამოქალაქო ომი. მთავრდება შეიარაღებული ბრძოლები საბჭოთა ხელისუფლების მტრებთან, ოპოზიციებთან. ს. ორჯონიკიძე კონფერენციებზე, შეხვედრებზე, ყრილობებზე მჩქეფარე ენერგიით გამოდის ლენინური ხაზის გამტარებლად, საბჭოთა ხელისუფლებისა და სოციალიზმის მშენებლობის გაშლილ ფრონტზე კვლავ მოწინავე პოზიციებზეა, ყველაზე რთულ და პასუხსაგებ სამუშაოებზე გვევლინება.

ლენინის ანდერძის შესაბამისად, პარტია იმ ორგანოს სათავეში, რომელიც შეიქმნა პარტიის ერთიანობისათვის ბრძოლასა და სახელმწიფო აპარატის საქმიანობის კონტროლისათვის, ყველაზე ერთგულ და გამოცდილ მუშაებს აყენებდა. 1926 წლის ნოემბერში სერგო ორჯონიკიძე ცენტრალურ საკონტროლო კომისიასა და მუშგლეხების ჩაუდგა სათავეში და ტროცკისტებსა და ზინოვიელებთან უსასტიკეს ბრძოლაში უკაფავდა გზას საბჭოთა ხალხის ისტორიულ გამარჯვებებს სოციალისტურ მნიშვნელობაში. სერგო მთელ თავის მგზნებარე ტემპერამენტს, ენერგიას, გამოცდილებას ახმარდა პარტიის ერთიანობისა-

თვის, მისი რიგების სიმტკიცისათვის, ლენინური პარტიის შენარჩუნებასთვის ბრძოლას. ტროცკისტებმა და ჩინოვნიკებმა განსაკუთრებით გააძლიერეს ცენტრალური კომიტეტისა და ცენტრალური საკონტროლო კომისიის წინააღმდეგ ბრძოლა XV ყრილობის პერიოდში. სერგომ დიდი მუშაობა გასწია თავ-გასულ ტროცკისტებისა და ზენოვიეველების გამოსამჟღავნებლად და პარტიულ პასუხისგებაში მისაცემად.

პარტიის XV ყრილობაზე სერგო ორჯონიკიძე გამოვიდა მოხსენებით ცენტრალური საკონტროლო კომისია — მუშგლეხინის მუშაობის შესახებ. იგი სასტიკად დაესხა თავს ოპოზიციას, რომელიც არღვევდა ლენინური პარტიის მთლიანობას და ცდილობდა ასე დაეპირისპირებინა პარტიის ცენტრალური კომიტეტისათვის. ყრილობამ სერგო ორჯონიკიძე აირჩია ოპოზიციის საკითხების შემსწავლელად კომისიაში. კომისიამ დაწვრილებით გამოიძია ოპოზიციის მთელი დანაშაულებრივი მოქმედება და მოითხოვა ტროცკიზმის ლიდერების პარტიიდან გარიცხვა.

სერგო მთელი მგზნებარებით, პრინციპულობითა და დაუნდობლობით იბრძოდა სოციალიზმის ყველა და ყოველგვარი მტრების წინააღმდეგ. ამ ბრძოლის ერთ-ერთ ქმედით მეთოდად მას მიაჩნდა საბჭოთა ქვეყნის სამეურნეო განმტკიცება, საბჭოთა სახელმწიფოს ორგანოების მუშაობის გაუმჯობესება. მისი ერთ-ერთი დიდი დამსახურება ის იყო, რომ მან მუშათა და გლეხთა ინსპექცია მოაბრუნა მეურნეობის განვითარების ამოცანებისაკენ. სერგო თვითონ ყურადღებით სწავლობდა მრეწველობის მშენებლობის ტექნიკას, ბევრს კითხულობდა ინჟინრებისა და მუშებრსაგან და მოითხოვდა თავისი მუშაკებისაგან, რომ ისინი ღრმად ჩასწვდომოდნენ სამეურნეო საკითხებს, რათა შეძლებოდათ სამეურნეო მუშაობის შემოწმება და ამ დარგის მუშაკებისადმი ეფექტური დახმარების გაწევა.

1930 წლის ნოემბერში სერგო ორჯონიკიძე სახალხო მეურნეობის საკავშირო უმაღლეს საბჭოს თავმჯდომარედ დაინიშნა და შეყვანილ იქნა პარტიის ცკ-ს პოლიტიბიუროს შემადგენლობაში. შემდეგ კი მისდამი დაქვემდებარებული ორგანიზაციის გამსხვილებასთან დაკავშირებით, იგი საკავშირო მძიმე მრეწველობის სახალხო კომისიის პოსტზე დაინიშნა.

1929—1930 წლებში საფუძველი ჩაეყარა ინდუსტრიის ბევრი გიგანტის მშენებლობას. 1931 წლიდან გაიშალა ამ გიგანტების ფართო მშენებლობა. სახალხო მეურნეობაში დაბანდებულ იქნა მილიარდობით მანეთი, ჩქარი ტემპით შენდებოდა მაგნიტოგორსკი და კუზნეცკი, ავტოქარხნები გორკა და მოსკოვში, ურალსა და კრამატორსკის მანქანათმშენებელ. ჩელიაბინსკის, ხარკოვის, სტალინგრადის სატრაქტორო ქარხნები, ასობით სხვა მსხვილი საწარმო. სერგო განსაკუთრებულ ყურადღებას მეტალურგიის განვითარებას აქცევდა. იგი გამოდიოდა იქიდან, რომ მეტალურგია წარმოადგენდა საფუძველს ინდუსტრიისა და საერთოდ მთელი სახალხო მეურნეობის განვითარებისათვის. სერგო უშუალოდ ხელმძღვანელობდა მეტალურგიული ქარხნების აშენებისა და ათვისების საქმეს. მან შემოიარა თითქმის ყველა მეტალურგიული ქარხანა. ეხმარებოდა ადგილობრივ ხელმძღვანელებს რჩევა-დარიგებით, კადრებით, ტექნიკით. მალე საბჭოთა მეტალურგიამ ევროპაში პირველი ადგილი მოიპოვა.

სერგო ორჯონიკიძე დიდი ყურადღებას უთმობდა კადრების აღზრდას. მას ჰქონდა შესანიშნავი უნარი — სწრაფად გამოეცნო ადამიანები, ეპოვა მათ შორის ტალანტები და აღეზარდა ისინი. სერგომ აღზარდა და დააწინაურა მოწი-

ნავე მუშები. სერგო მოითხოვდა ახალი კადრების აღზრდის საქმეში პრინციპულობის გამოჩენას. იგი ხაზგასმით აღნიშნავდა, რომ გვესპეკიროება არა უბრალო ინჟინრები დიპლომებით, არამედ კარგი ინჟინრები, რომლებიც შეძლებენ დაკისრებული ამოცანების წარმატებით გადაწყვეტას.

პარტიის ხაზის, მის შითითებათა ცხოვრებაში განუხრელად გატარებამ შესაძლებელი გახადა მძიმე ინდუსტრიის დარგში უდიდესი წარმატებათა მოპოვება, რაც მჭიდროდაა დაკავშირებული სერგოს სახელთან. ამიტომ უწოდო ხალხმა სერგოს საპატიო სახელი — მძიმე ინდუსტრიის არმიის სარდალი.

1935 წლის იანვარში მოწვეულმა საბჭოების VII ყრილობამ მოისმინა მძიმე მრეწველობის სახალხო კომისიის ს. ორჯონიკიძის მოხსენება. თავის მოხსენებაში მან ილაპარაკა ელექტროფიკაციის, ქვანახშირის, ნავთობის მრეწველობის, შავი და ფერადი მეტალურგიის, მანქანათმშენებლობის დარგებში მოპოვებული მიღწევების შესახებ. მისი მოხსენება გამოხატავდა სოციალისტური ინდუსტრიის ნამდვილ ტრიუმფს.

საბჭოების VII ყრილობამ მძიმე მრეწველობის სახალხო კომისარიატის მუშაობა სავსებით დამაკმაყოფილებლად მიიჩნია და წინადადება მისცა ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტის პრეზიდიუმს დაეჯილდოებინა მძიმე მრეწველობის გამოჩენილი მუშაკები ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტის პრეზიდიუმის 1935 წლის 22 მარტის ბრძანებულებით, 1934 წელს გეგმების გადაჭარბებით შესრულების გამო ს. ორჯონიკიძე დაჯილდოებულ იქნა ლენინის ორდენით.

ის გიგანტური გარდატეხა ეკონომიკაში, რასაც სოციალიზმის გამარჯვება მოჰყვა საბჭოთა კავშირში მთლიანად სხვა პარტიულ მოღვაწეებთან ერთად სერგო ორჯონიკიძის სახელთანაა დაკავშირებული.

1936 წლის 17 იანვარს საბჭოთა კავშირის ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტის დადგენილებით სერგო ორჯონიკიძე საბჭოთა კავშირის მძიმე მრეწველობის სახალხო კომისარიატის 1935 წლის საწარმოო გეგმების გადაჭარბებით შესრულებისათვის, ახალი ტექნიკის ათვისების საქმეში წარმატებებისათვის და სტახანოვური მოძრაობის განვითარების ინციატივისათვის დაჯილდოვდა „შრომის წითელი დროშის ორდენით“.

1936 წელს საბჭოთა საგანგებო VIII ყრილობაზე, მის ერთ-ერთ უკანასკნელ საჯარო გამოსვლაში ილაპარაკა რა იმ დიდ მიღწევებზე, რაც საბჭოთა ინდუსტრიამ მოიპოვა. მან პარტიის ინდუსტრიალიზაციის პოლიტიკის შესაბამისად ჩამოყალიბა სოციალისტური ინდუსტრიალიზაციის განვითარების პერსპექტიული ამოცანები.

სოციალისტური საზოგადოების გამარჯვებისათვის ბრძოლის ზენიტში, 1937 წლის 18 თებერვალს, 5 საათსა და 30 წუთზე, სამუდამოდ შეწყდა მისი მძლავრი და მგზნებარე გულისცემა.

სერგო ორჯონიკიძის დაკარგვა მწვავედ განიცადა ჩვენმა პარტიამ, მთელი მას საბჭოთა ხალხმა.

სერგოს სახელი და ხსოვნა, მთელი მისი სახელოვანი სიცოცხლე საუკუნეებში გაუნათებს კომუნიზმის მშენებელთა თაობებს. იგი იყო ნიშნად აღამიანისა, ვისთვისაც შენდება კომუნიზმი და ვინც აშენებს კომუნიზმს. რაინდი ამ სიტყვის საუკეთესო, კეთილშობილური გაგებით, კაცობრიობის უშიშარი დამცველი, გმირი, რომელშიც მანაცობა და თავდაბლობა, ვაჟკაცობა და უბრალობა ჭეშმარიტ სილამაზეს ქმნიდა.

**სამეცნიერო-ტექნიკური პროგრესის დაჩქარებაში პარტული
მეცნიერების როლის ამაღლების ზოგიერთი მნიშვნელოვანი ეტაპის
შესახებ**

სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1985 წლის აპრილის პლენუმმა წამოაყენა ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების დაჩქარების სტრატეგია, ხოლო სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1985 წლის ივნისის თათბირმა აღნიშნა, რომ ამ სტრატეგიის განხორციელების მთავარი საშუალებაა მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის დაჩქარება, საზოგადოების საწარმოო ძალების ძირეული გარდაქმნა. ითვალისწინებდა რა ამ გარემოებას, სკკპ XXVII ყრილობამ საბოლოოდ მოიწონა და დაამტკიცა როგორც გენერალური კურსი — ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების დაჩქარების სტრატეგია.

პოლიტიკური მოხსენება, რომელიც სკკპ XXVII ყრილობას წარედგინა, ყრილობის დოკუმენტები და მასალები, მისი ისტორიული გადაწყვეტილებანი განსვლალურა დაჩქარების კონცეფციით, რომლის თვით გაგებაში ჩადებულია პრინციპულად ახალი შინაარსი, ხარისხობრივად ახალი აზრი. დაჩქარება, ხაზგასმით აღნიშნა მოხსენებაში მ. ს. გორბაჩოვმა, — ეს „უწინარეს ყოვლისა, ეკონომიკური ზრდის ტემპის დაჩქარებას გულისხმობს. მაგრამ არა მარტო ამას. მისი არსია თვისებრივად ახალი ზრდა: წარმოების ყოველმხრივი ინტენსიფიკაცია მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის, ეკონომიკის სტრუქტურული გარდაქმნის, შრომის მართვის, ორგანიზაციისა და სტიმულირების ეფექტიანი ფორმების საფუძველზე“¹.

პარტიის ეკონომიკური სტრატეგიის კარდინალურ საკითხად ყრილობამ წამოაყენა მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის მაქსიმალური დაჩქარება, რომელიც სახალხო მეურნეობის ინტენსიფიკაციისა და მისი ეფექტიანობის ამაღლების ძირითადი ბერკეტი.

სკკპ XXVII ყრილობის გადაწყვეტილებებში, პარტიის პროგრამის ახალ რედაქციაში, ძირითად მიმართულებებში დასახულია ეკონომიკური და სოციალური განვითარების დაჩქარების მთავარი მიზნები, რომელთა მიღწევა საბჭოთა საზოგადოებას ხარისხობრივად ახალ მდგომარეობამდე მიიყვანს.

სკკპ XXVII ყრილობამ, როგორც ცნობილია განსაზღვრა მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის ძირითადი მიმართულებანი, დასახა მისი პრაქტიკული განხორციელების გზები მეთორმეტე ხუთწლიელსა და უფრო შორეულ პერსპექტივაში. ამასთან განსაყუთრებით ხაზგასმით აღნიშნა, რომ აუცილებელია მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის საფუძველზე წარმოების ინტენსიფიკაციისათვის მეცნიერების პრაქტიკასთან შემდგომი დაახლოება, მეცნიერებისა და წარმოების ინტეგრაციის ახალი ეფექტიანი ფორმების ძიება, მეცნიერების უფრო ენერგიულად შემობრუნება სახალხო მეურნეობის ინტერესებისაკენ.

¹ სკკპ XXVII ყრილობის მასალები, თბ., გამომც. „საბჭოთა საქართველო“, 1986., გვ. 32.

საყოველთაოდ ცნობილია საქართველოს მეცნიერული პოტენციალი, რესპუბლიკის მეცნიერთა მიღწევები თანამედროვე მეცნიერების ძირითად მიმართულებათა მიხედვით, რომლებმაც ფართო აღიარება პოვეს როგორც ჩვენს ქვეყანაში, ისე მის ფარგლებს გარეთაც.

მოსკოვისა და ლენინგრადის მეცნიერებთან, ჩვენი ქვეყნის სხვა სამეცნიერო ცენტრების სამეცნიერო კოლექტივებთან, მომწე რესპუბლიკების მეცნიერებთან აკადემიებთან მჭიდრო კავშირში, და მრავალ შემთხვევაში უშუალო თანაშრომლობით, საქართველოს მეცნიერები მეტად საგულისხმო წარმატებებს აღწევენ ფუნდამენტური თეორიული გამოკვლევებისა და იმ სამეცნიერო-კვლევით სამუშაოთა განვითარებაში, რომლებიც უშუალოდაა დაკავშირებული მნიშვნელოვან პრაქტიკულ პრობლემათა გადაწყვეტასთან.

უკანასკნელ წლებში საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის, რესპუბლიკის მთავრობის ყურადღებისა და მზრუნველობის შედეგად, შესამჩნევად გაიზარდა ქართული მეცნიერების წვლილი საქართველოს სს რესპუბლიკის ეკონომიკისა და კულტურის შემდგომ განვითარებაში. ამდღა მისი როლი მეცნიერულ-ტექნიკური და სოციალურ-ეკონომიკური პროგრესის ტემპების დაჩქარებაში.

მეცნიერების განვითარებისა და მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესისადმი პარტიული ხელმძღვანელობის გაძლიერების, პარტიის მეცნიერულ-ტექნიკური პოლიტიკის წარმატებით განხორციელების ეფექტიანობის შედეგები ნათლად ჩანს რესპუბლიკის მეცნიერული აზროვნების ცენტრის — საქართველოს სსრ მეცნიერებთა აკადემიის მოღვაწეობაში.

„სკკპ XXIV ყრილობის გადაწყვეტილებათა შესასრულებლად საქართველოს კომპარტიის თბილისის საქალაქო კომიტეტის ორგანიზატორული და პოლიტიკური მუშაობის შესახებ“ სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1972 წლის 22 თებერვლის ცნობილი დადგენილების მიღებამ შექმნა ხელსაყრელი პირობები მეცნიერების, სამეცნიერო-კვლევითი დაწესებულებებისა და პირველ რიგში, რესპუბლიკის მეცნიერებთა აკადემიისადმი პარტიული ხელმძღვანელობის შემდგომი გაუმჯობესებისათვის, მისი ახლებურად წარმართვისათვის.

ამის შემდეგ საქართველოს კომპარტიის ცენტრალურმა კომიტეტმა პრაქტიკული ნაბიჯები გადადგა რესპუბლიკაში მეცნიერების განვითარებაში არსებულ ნაკლოვანებათა აღმოფხვრის. მისი შედარებით დაბალი ეკონომიკური ეფექტიანობისა და მცირე ეკონომიკური უკუგების, სახალხო მეურნეობაში მეცნიერებისა და ტექნიკის მიღწევათა ნელი ტემპებით დაწერგვის მიხედვით დაძლევისათვის.

სამეცნიერო-კვლევითი დაწესებულებების მუშაობის ეფექტიანობის ამაღლებას, მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის დაჩქარების საკითხები ყოველმხრივი ანალიზის საგანი გახდა რესპუბლიკის პარტიული აქტივის კრებებზე, საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის პლენუმებსა და საქართველოს კომპარტიის XXV და XXVI ყრილობებზე. რესპუბლიკის კომუნისტთა ამ ფორუმებზე ისახებოდა კონკრეტული გზები და მუშავდებოდა პროგრამა კვლევა-ძიების შემდგომი გაფართოების და გაღრმავებისა, მისი შედეგების ფართო გამოყენებისა საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების უახლოეს და პერსპექტიულ ამოცანათა გადაწყვეტისათვის.

ასე მაგალითად, აღნიშნულ საკითხებს დიდი ყურადღება დაეთმო 1973 წლის 23 აპრილს ჩატარებულ საქართველოს პარტიული აქტივის კრებაზე, რომელმაც განიხილა რესპუბლიკის პარტიული ორგანიზაციების ამოცანები იდეურ-პოლიტიკური მუშაობისა და მშრომელთა ინტერნაციონალური აღზრდის შემდგომი გაძლიერებისათვის. კრებაზე ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს პრობლემად წამოყენებული იყო სამეცნიერო დაწესებულებებისადმი პარტიული ხელმძღვანელობის გაუმჯობესების საკითხი. პარტიული აქტივის ამ კრებაზე აღინიშნა, რომ რესპუბლიკაში მეცნიერება ჯერ კიდევ არ არის სათანადოდ დახლოებული ცხოვრებასთან, პრაქტიკასთან, რომ თანამედროვე მეცნიერებას მხოლოდ მაშინ შეუძლია წარმატებით განავითაროს სახალხო მეურნეობა, მაშინ შეუძლია უზრუნველყოს სწრაფი და ეფექტიანი უკუგება, თუ მისი მიღწევები საწარმოო კოლექტივების, მილიონობით მშრომელის კუთვნილება გახდება.

კრებამ დასაბა ფუნდამენტური და გამოყენებითი მეცნიერული კვლევის ყოველნაირად განვითარების, მისი შედეგების სახალხო მეურნეობაში უფრო სწრაფად დანერგვის, სამეცნიერო-კვლევითი პროცესის თვისებრივად გაუმჯობესების, სამეცნიერო დაწესებულებების მუშაობის ეფექტიანობის ამაღლების, მეცნიერთა ძალების, ფინანსური რესურსების, უწინარეს ყოვლისა, მეცნიერების წამყვან მიმართულებებზე და აქტუალური მეცნიერულ-ტექნიკური პრობლემების გადასაწყვეტად თავმოყრის ამოცანები.

კრებამ მეცნიერებისაგან მოითხოვა, რათა იზომონ თავდადებით და სრული უკუგებით, თავიანთი ნიჭი, ინტელექტი და გამოცდილება მოახმარონ სახალხო მეურნეობის წინაშე მდგარი ამოცანების წარმატებით გადაჭრას.

ხაზი გაესვა იმის აუცილებლობასაც, რომ მეცნიერთა თითოეულ კოლექტივში ზუსტად ნამდვილი შემოქმედებითი მუშაობის ატმოსფერო, გაბედული ძიების, საფუძვლიანი და პრინციპული დისკუსიების, ამხანაგური კრიტიკისა და ერთმანეთისადმი მომთხოვნელობის ატმოსფერო.

კრებაზე აღინიშნა საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განსაკუთრებული როლი და მნიშვნელობა იდეოლოგიური მუშაობის გაუმჯობესების, მობაგალი თაობის, ახალი ადამიანის აღზრდა-ჩამოყალიბებაში.

ხაზგასმით ითქვა იმის შესახებაც, რომ სამეცნიერო დაწესებულებათა მუშაობა, მათი მეცნიერული პროდუქცია ყოველთვის უნდა პასუხობდეს იდეოლოგიის, სოციალისტური საზოგადოების სრულყოფის, მისი თეორიისა და პრაქტიკის თანამედროვე მოთხოვნებს.

კრებამ განიხილა აგრეთვე იდეურ-პოლიტიკური მუშაობისა და მშრომელთა ინტერნაციონალური აღზრდის გაუმჯობესებასთან დაკავშირებული სხვა მნიშვნელოვანი საკითხებიც და დასაბა სათანადო ღონისძიებანი².

აღსანიშნავია, რომ 1973 წლის დეკემბერში საქართველოს კომპარტიის ცენტრალურმა კომიტეტმა მიიღო სპეციალური დადგენილება საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მუშაობის პირობების შემდგომი გაუმჯობესებისა და მისი მატერიალურ-ტექნიკური ბაზის გაძლიერების შესახებ.

საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის მხრივ სამეცნიერო კოლექტივებისადმი, მათი პარტიული ორგანიზაციებისადმი მომთხოვნელო-

² გაზ. „კომუნისტი“, 1973 წლის 27 აპრილი.

ბის გაზრდამ და ამასთანავე მეცნიერებისადმი ლენინურმა ყურადღებამ და ზრუნვამ გამოიწვია სამეცნიერო დაწესებულებათა, რესპუბლიკის მეცნიერებათა აკადემიის, საქართველოს ყველა მეცნიერის მუშაობის გააქტიურება.

სწორედ 1973 წლიდან საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სისტემაში ფართოდ გაიშალა სოციალისტური შეჯიბრება. პირველი წლების გამოცდილებამ ცხადყო, რომ სოცშეჯიბრი მეტად დადებით შედეგებს იძლევა სამეცნიერო მოღვაწეობაში. ამასთანავე გამოავლინა სამეცნიერო დაწესებულებებში მისი ორგანიზაციის სრულყოფისა და ზოგიერთი მხარის დახვეწის აუცილებლობაც. ამავე პერიოდში სოციალისტური შეჯიბრება გახდა ეკონომიკური, სოციალური, ფსიქოლოგიური და ფილოსოფიური კვლევის საგანაც, რის საფუძველზეც დამუშავდა მეცნიერული რეკომენდაციები, რომლებიც რესპუბლიკის ზემდგომ ორგანოებს წარედგინა და წარმატებით დაინერგა პრაქტიკაში. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ შემდგომში მეცნიერებათა აკადემიისა და საქართველოს პროფსაბჭოსთან არსებული სამეცნიერო საბჭოს ერთობლივი მუშაობის შედეგად დამუშავდა და გამოიცა აკადემიის ინსტიტუტებსა და დაწესებულებებში სოციალისტური შეჯიბრების შედეგების შეჯამების სპეციალური დებულება.

ამავე პერიოდში საფუძველი ჩაეყარა წარმოებასთან კავშირის ისეთი ფორმის განვითარებას, როგორცაა სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტების მიერ მრავალწლიანი ხელშეკრულებების დადება რესპუბლიკის წამყვან სამრეწველო დაწესებულებებთან. მაგალითისათვის შეიძლება დასახელებულ იქნეს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის პ. მელიქიშვილის სახ. ფიზიკური და ორგანული ქიმიის, არაორგანული ქიმიისა და ელექტროქიმიის ინსტიტუტებსა და რუსთავის ქიმიკომბინატს შორის, სსრ კავშირის 50 წლისთავის სახ. მეტალურგიის ინსტიტუტსა და რუსთავის მეტალურგიულ ქარხანას შორის შემოქმედებითი თანამშრომლობის შესახებ დადებული ხელშეკრულებები.

აღსანიშნავია ისიც, რომ მეცნიერებათა აკადემიის სამეცნიერო-კვლევით სამუშაოთა 1973 წლის გეგმით მხოლოდ გამოყენებითი მექანიკისა და მართვის პროცესების განყოფილებაში შემავალმა ინსტიტუტებმა მთელი რიგი საწარმოებისა და ორგანიზაციების თხოვნით 37 თემა დაამუშავეს, მათ შორის რამდენიმე სამუშაო ფულადი ანაზღაურების გარეშეც შესრულდა.

1974 წლის აპრილში გაიმართა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საერთო კრების სპეციალური სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი კოლხეთის დაბლობის დაშრობის საკითხებისადმი. აღსანიშნავია, რომ სესიის მუშაობაში მონაწილეობა მიიღეს აკადემიის სამეცნიერო დაწესებულებების, სამინისტროებისა და უწყებათა, დარგობრივი ინსტიტუტების, საპროექტო ორგანიზაციების, მსხვილი სამშენებლო ტრესტების ხელმძღვანელებმა, საბჭოთა მეურნეობების დირექტორებმა, კოლხეთის დაშრობისა და ათვისების პრობლემებთან დაკავშირებული თითქმის ყველა ორგანიზაციის წარმომადგენელმა.

სესიამ განიხილა კოლხეთის დაშრობისა და სასოფლო-სამეურნეო ათვისების საკითხებზე შესრულებულ სამეცნიერო-კვლევით სამუშაოთა შედეგები, მისი დაშრობისა და ათვისების სქემა, დაშრობილ და ათვისებულ მიწებზე სოფლის მეურნეობის დარგობრივი სტრუქტურა და, ყოველივე ამის ანალიზის საფუძველზე კონკრეტული ღონისძიებანი დასახა ამ მეტად მნიშვნელოვან სახელმწიფოებრივ ამოცანასთან დაკავშირებულ მეცნიერულ პრობლემათა გადაწყვეტის დაჩქარებისათვის.

რესპუბლიკის მეცნიერთა ცხოვრებაში მეტად მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო 1975 წლის 20 თებერვალს გამართული საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საერთო კრება, რომელიც მეცნიერული კვლევის ეფექტიანობისა და მისი სახალხო მეურნეობისათვის უკუგების ამაღლების აქტუალურ საკითხებს მიეძღვნა. საერთო კრების მუშაობაში, გარდა აკადემიის ფართო წარმომადგენლობისა, მონაწილეობდნენ რესპუბლიკის სამეცნიერო-კვლევითი დაწესებულებების, უმაღლესი სასწავლებლების, სამინისტროების, უწყებების, საწარმოების ხელმძღვანელები, სხვადასხვა დარგის წამყვანი მეცნიერები და საეციალისტები, ხელმძღვანელი პარტიული და სამეურნეო მუშაკები. კრებაზე მოხსენება გააკეთა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ვიცე-პრეზიდენტმა, რესპუბლიკის მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა ე. ხარაძემ. მოხსენებაში დახასიათებული იყო ის დიდი მუშაობა, რასაც საქართველოს მეცნიერები ეწევიან მეცნიერული კვლევის ეფექტიანობის ამაღლების, ფუნდამენტური კვლევის შემდგომი გაშლის, მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის ყველაზე მნიშვნელოვანი მიმართულებით ძალებისა და საშუალებების კონცენტრაციისათვის. მომხსენებელმა, კერძოდ აღნიშნა, რომ მეცნიერებათა აკადემიის გაფართოებულ სხდომაზე, რესპუბლიკის სახალხო მეურნეობის შემდგომი განვითარების უახლოესი პერსპექტივებიდან გამომდინარე სპეციალურად იქნა განხილული სამეცნიერო-კვლევით დაწესებულებათა ამოცანები, რომ საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის ბოლოდროინდელი პლენუმების გადაწყვეტილებათა შესაბამისად შემუშავებულ იქნა რესპუბლიკის სახალხო მეურნეობაში მეცნიერული კვლევის შედეგების რაც შეიძლება სწრაფად დანერგვის საქმეში მეცნიერთა კონკრეტული მონაწილეობის გეგმა. მომხსენებელმა ილაპარაკა უკანასკნელი ორი წლის განმავლობაში იმ არსებითი ხასიათის ღონისძიებათა განხორციელების შესახებ, რომელთა მიზანი იყო წარმოებასთან მეცნიერების შემდგომი დაახლოება. მოხსენებაში განსაკუთრებული ყურადღება დაეთმო კვლევის შედეგების გამოყენებით მნიშვნელობას, წარმოებაში მათი სწრაფად დანერგვის საკითხს. მომხსენებელმა აღნიშნა, რომ მეცნიერები, მიუხედავად ჩატარებული მუშაობისა, მაინც ვალში არიან სოფლის მეურნეობის წინაშე და ამ უმნიშვნელოვანესი დარგის განვითარებასთან დაკავშირებული პრობლემების გადაწყვეტაში ისინი თავიანთ წვლილს შეიტანენ.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საერთო კრებაზე სიტყვა წარმოთქვა ე. შევარდნაძემ, რომელიც იმ დროს საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის პირველი მდივანი იყო.

აღსანიშნავია, რომ სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1972 წლის დადგენილების შემდეგ, ეს იყო რესპუბლიკის ერთ-ერთი ხელმძღვანელი მოღვაწის პირველი გამოსვლა მეცნიერთა ასეთ თავყრილობაზე, გამოსვლა, რომელშიც რესპუბლიკაში საერთო მდგომარეობის ღრმა ანალიზის საფუძველზე ჩამოყალიბებული იყო ეკონომიკაში, ზნეობრივ, მორალურ და რესპუბლიკის ცხოვრების სხვა სფეროებში სამეცნიერო ინტელიგენციის სამოქმედო პროგრამა. გარდა ამისა, გამოსვლაში ხაზგასმით აღინიშნა, რომ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მთავარი ამოცანა ფუნდამენტური კვლევა-ძიების განვითარებაა.

მიუხედავად ამ მიმართულებით ქართველ მეცნიერთა მიერ მოპოვებული წარმატებებისა, ითქვა გამოსვლაში, სახალხო მეურნეობის განვითარებაში შექ-

მნილი ჩამორჩენის, დისპროპორციების დაძლევისა და მისი თანამედროვე დონეზე აყვანისათვის საჭიროა მეცნიერებმა, სამეცნიერო დაწესებულებებმა ღრმად ჩაიხედონ რესპუბლიკის ეკონომიკაში, იმ სფეროში, სადაც იქმნება მატერიალური დოვლათი, სადაც მიმდინარეობს ახალი ადამიანის აღზრდა.

ამასთანავე, აღინიშნა იმის შესახებაც, რომ მთელ რიგ შემთხვევებში ის რაც უკვე დამუშავებული და გადაწყვეტილია სამეცნიერო დაწესებულებათა მიერ, ჯერ კიდევ გამოუყენებელი რჩება, არ ინერგება წარმოებაში, არ არის ჩაყენებული სახალხო მეურნეობის სამსახურში. გარდა ამისა, ითქვა გამოსვლაში, რომ ასეთ შემთხვევებში რესპუბლიკის სათანადო ორგანოებმა უფრო აქტიური ზომები უნდა მიიღონ მეცნიერების მიღწევათა ხალხის სანახურში ჩაყენებისათვის, სამეურნეო ხელმძღვანელებს უნდა განუვითარდეთ მოთხოვნილება იმისა, რომ სათანადო ასიგნებანი გაიღონ იმ დარგების შესაბამისი მეცნიერული მიმართულების განვითარებისათვის, რომლებსაც ისინი ხელმძღვანელობენ.

ყურადღება გამახვილდა სახალხო მეურნეობის ყველა დარგის განვითარების პროგნოზირების, მეცნიერების ცალკეული დარგების განვითარების პროგნოზირების მნიშვნელობასა და მისი განხორციელების აუცილებლობის საკითხებზე. აღინიშნა ისიც, რომ მეცნიერებაში, მეცნიერების ორგანიზაციაში მთელი რიგი პროგრესული მიმართულებები ჩამოყალიბდა, განსაკუთრებით გამოყენებით დარგებში, რომ იქმნება სამეცნიერო-საწარმოო გაერთიანებები, მოიძებნა საინტერესო ფორმები სამეცნიერო დაწესებულებებს შორის კოოპერაციისა, მათი საშუალებებისა და ძალების გაერთიანებისა. რესპუბლიკაში აღინიშნული მიმართულებით მუშაობის გაძლიერების, მისი მეცნიერულ დონეზე აყვანის და მთელი ამ საქმიანობისათვის სათანადო გეგმიური ხასიათის მიცემის ამოცანა დაისახა საქართველოს მეცნიერთა და სათანადო ორგანოთა წინაშე.

ე. შევარდნაძის გამოსვლაში დიდი ყურადღება დაეთმო აგრეთვე მშრომელთა იდეურ აღზრდას, განსაკუთრებით ახალგაზრდობის იდეურ და ზნეობრივ აღზრდაში მეცნიერთა როლის შემდგომ ამაღლებას. ითქვა იმის შესახებაც, რომ თანამედროვე ეპოქაში მეცნიერების ყველა დარგს სჭირდება არა მარტო კარგი მეცნიერი, არამედ მეცნიერების კარგი ორგანიზატორიც, რომელთა შერჩევა უნდა ხდებოდეს მეცნიერ მუშაკთა შორის უკვე ახალგაზრდობის ასაკში.

გამოსვლაში დასახულ იქნა ამოცანები სოფლის მეურნეობის განვითარების პრობლემათა გადაწყვეტაში მეცნიერების როლის მკვეთრად ამაღლებისათვის, სამეცნიერო დაწესებულებებში მორალურ-ფსიქოლოგიური კლიმატის შემდგომი გაჯანსაღებისათვის, ნეგატიურ მოვლენათა წინააღმდეგ ბრძოლაში ჰუმანიტარული დარგის მეცნიერთა უფრო აქტიური მონაწილეობისათვის.

განხილულ საკითხებზე საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საერთო კრებამ მიიღო შესაბამისი დადგენილება.

საქართველოს კომპარტიის ცენტრალურმა კომიტეტმა, რესპუბლიკის მთავრობასთან ერთად, რიგი ღონისძიება გაატარა, რათა პრაქტიკული დახმარება აღმოეჩინა სამეცნიერო კოლექტივებისათვის დასახულ ამოცანათა განხორციელებაში.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიაში შეიქმნა ორი სამეცნიერო განყოფილება, სპეციალური საკონსტრუქტორო ბიურო და ცენტრალური საწარმოო, სარემონტო-სამშენებლო სამმართველო, გადაწყდა მეცნიერთა საყოფაცხოვრებო პირობების, მათი სამედიცინო მომსახურების გაუმჯობესების საკითხები, აშენდა საერთო საცხოვრებელი ჩამოსული ასპირანტებისათვის, რესპუბლიკის ზოგიერთ რეგიონში ჩამოყალიბდა ახალი სამეცნიერო დანაყოფები და ა. შ.

აღსანიშნავია, რომ მხოლოდ 1976—1980 წლებში ცენტრალური კომიტეტის ბიურომ 50-ზე მეტი დადგენილება მიიღო რესპუბლიკაში სამეცნიერო-კვლევით სამუშაოთა შემდგომი განვითარების, აკადემიის ზოგიერთი ინსტიტუტის მუშაობის გაუმჯობესების, მეცნიერული კვლევის ყველაზე მნიშვნელოვანი შედეგების წარმოებაში დანერგვის შესახებ⁴.

შეიქმნა მეტად ზეღასყრელი პირობები საბუნებისმეტყველო, ტექნიკურ და საზოგადოებრივ მეცნიერებათა ძირითადი მიმართულებების მიხედვით კვლევა-ძიების შემდგომი გაშლისა და გაღრმავებისათვის, რასაც ფრიად საგულბოლო შედეგებიც მოჰყვა, სსრ კავშირის გამოგონებათა და აღმოჩენათა საქმეების კომიტეტში აღირიცხა ორი მეცნიერული აღმოჩენა კიბერნეტიკასა (1979 წ.) და ფიზიოლოგიაში (1981 წ.).

განვითარდა მსხვილ სახალხო-სამეურნეო მნიშვნელობის პრობლემათა გადაწყვეტისას კომპლექსურ გამოკვლევათა ჩატარების პრაქტიკა. სამეცნიერო-ტექნიკური პროგრესის მართვის სისტემის სრულყოფის ეფექტიანი საშუალება იყო რესპუბლიკაში მიზნობრივი კომპლექსური პროგრამების შედგენის პრაქტიკის დანერგვა, რამაც უზრუნველყო არსებული სამეცნიერო-ტექნიკური პოტენციალის თავმოყრა ყველაზე მნიშვნელოვან და პერსპექტიულ მიმართულებებზე.

1977—1980 წლების განმავლობაში დამუშავებულ იქნა ორი ტიპის ოცი სამეცნიერო-ტექნიკური პროგრამა: მიზნობრივი კომპლექსური სამეცნიერო-ტექნიკური პროგრამები და პროგრამები სამეცნიერო-ტექნიკურ პრობლემათა გადასაწყვეტად.

ნეათე ხუთწლეულში საქართველოს კომპარტიის ცენტრალურმა კომიტეტმა და რესპუბლიკის მინისტრთა საბჭომ პრაქტიკაში შემოიღეს უმნიშვნელოვანესი სამეცნიერო და სამეცნიერო-ტექნიკური პრობლემების გადაწყვეტისათვის საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიისა და საქართველოს სსრ მეცნიერებისა და ტექნიკის სახელმწიფო კომიტეტის მიერ შემუშავებული კომპლექსური პროგრამების ერთობლივი დადგენილებით დამტკიცება.

მეთერთმეტე ხუთწლეულში მეცნიერებათა აკადემიის სამეცნიერო დაწესებულებები მონაწილეობას ღებულობდნენ 25 საკავშირო და 27 რესპუბლიკური სამეცნიერო-ტექნიკური პროგრამებით გათვალისწინებულ დავალებათა შესრულებაში, რომელთა შესაბამისად 400-ზე მეტი სამეცნიერო-კვლევითი თემა დამუშავდა.

მეცნიერებისა და წარმოების უშუალო შეერთების ეფექტიან ორგანიზაციულ ფორმას წარმოადგენდა რესპუბლიკაში სამეცნიერო-საწარმოო და სა-

⁴ საქართველოს უახლესი ისტორიის საკითხები, XV, „საბჭოთა საქართველოს 65 წელი“, თბ., გამოც. „მეცნიერება“, 1986, გვ. 74.

მეცნიერო-ტექნიკური გაერთიანებების შექმნა. დღეს საქართველოში ფუნქციონირებს 12 ასეთი გაერთიანება.

ცხოვრების ყველა სფეროში, მათ შორის მეცნიერებაშიც, მუშაობის საბოლოო შედეგებზე მაღალი მომთხოვნელობისა და პასუხისმგებლობის ატმოსფეროს შექმნამ გამოიწვია საქართველოს კომპარტიის საოლქო, საქალაქო და რაიონული კომიტეტების აქტიური ჩარევა იმ საკითხების გადაწყვეტაშიც, რომლებიც უშუალოდ იყო დაკავშირებული მეცნიერულ მიღწევათა პრაქტიკულ გამოყენებასთან სახალხო მეურნეობის სხვადასხვა დარგში.

გატარებულმა ღონისძიებებმა კეთილმოყოფელი გავლენა მოახდინეს სამეცნიერო-კვლევით დაწესებულებათა საქმიანობასა და მუშაობის ეფექტიანობის ამაღლებაზე, რაც დამაჯერებლად დაადგურა მეათე ხუთწლეულში სამეცნიერო კოლექტივების მიერ მიღწეულმა მნიშვნელოვანმა წარმატებებმა მეცნიერების ცალკეულ დარგებში.

ქართველმა მეცნიერებმა, სამეცნიერო-კვლევითმა და საკონსტრუქტორო-ტექნოლოგიურმა დაწესებულებებმა აღნიშნულ ხუთწლეულში მოიპოვეს მთელი რიგი პრაქტიკული ხასიათის შედეგები, რომლებმაც ბევრად შეუწყვეს ხელი საკავშირო და რესპუბლიკური მნიშვნელობის მსხვილ სახალხო-სამეურნეო კომპლექსურ პრობლემათა წარმატებით გადაწყვეტას. მხოლოდ მეცნიერებათა აკადემიის ინსტიტუტებში შესრულებულ სამუშაოთა სახალხო მეურნეობაში დანერგვის შედეგად მეათე ხუთწლეულში მიღებულმა ეკონომიკურმა ეფექტმა 140 მლნ მანეთს მიაღწია, ეს მაშინ, როდესაც ასეთივე ეფექტი მეცხრე ხუთწლეულში 68 მლნ მანეთს არ აღემატებოდა.

ეს პერიოდი არა მარტო მეცნიერებასა და წარმოებას შორის კონტაქტების შემდგომი განმტკიცებით ხასიათდება, არამედ დარგობრივ მეცნიერებასა და პრაქტიკოს სპეციალისტთა შორის მჭიდრო კონტაქტების დამყარებითაც. ამ მხრივ პირველ რიგში აღსანიშნავია ისტორიკოსების შეხვედრები ბორჯომში, რასაც საფუძველი 1979 წელს ჩაეყარა, ხოლო ეხლა უკვე ტრადიციად დამკვიდრდა. შემდგომში ჩატარდა იურისტების, ფსიქოლოგების, ფილოსოფოსებისა და ეკონომისტების შეხვედრები ქუთაისსა და სოხუმში, ბათუმსა და ცხინვალში, ანუ საქართველოს ავტონომიურ დანაყოფებში, რამაც ხელი შეუწყო იქ არსებულ ინსტიტუტებთან შემოქმედებითი და ორგანიზაციულ-პრაქტიკული კავშირების შემდგომ განმტკიცებას.

მეცნიერთა ეს შეხვედრები, სადაც საქმიანი სკა-ბაასი იმართება ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა აღნიშნულ დარგებში წამოჭრილ საკირობოროტო საკითხებსა და პრობლემებზე, სადაც ისახება კიდევ პრაქტიკული გზები ამა თუ იმ დარგის შემდგომი განვითარებისა, რესპუბლიკის შემდგომი ორგანოებისა და აკადემიის ხელმძღვანელობის საერთო შეფასებით მიჩნეულია როგორც საჭირო და პროგრესული ღონისძიება.

კვლევის საბოლოო შედეგებსა და მათი პრაქტიკაში გამოყენებაზე სამეცნიერო კოლექტივებისა და საწარმოთა ხელმძღვანელების პასუხისმგებლობის ამაღლებამ, პროგრამულ-მიზნობრივ დაგეგმვაზე გადასვლამ, მეცნიერებისა და წარმოების ინტეგრაციის ახალი ფორმების დანერგვამ, სამეცნიერო-საწარმოო გაერთიანებათა შექმნამ, მეცნიერებისა და სახალხო მეურნეობის მთელი რიგი დარგების მატერიალურ-ტექნიკური ბაზის გაძლიერებამ, ეკონომიკური და სოციალური განვითარების გეგმებში სამეცნიერო-ტექნიკური პროგრესის შედეგების უფრო სრულად ასახვამ ბევრად შეუწყვეს ხელი პარტიის სამეცნიერო-

ტექნიკური პოლიტიკის ეფექტიან განხორციელებას, პოლიტიკისა, რომლის დამუშავებასა და გატარებაში საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის წარმმართველი როლი თვით სოციალისტური წყობის არსიდან გამომდინარეობს.

უფრო ეფექტიანად ამუშავდა სისტემა „მეცნიერება-წარმოება“, რომელიც სამეცნიერო-ტექნიკური რევოლუციის მიღწევათა მეურნეობის სოციალისტური სისტემის უპირატესობებთან შეერთების მიქანზიმის მოქმედების ობიექტურ საფუძველს წარმოადგენს.

ასანინშანია, რომ 1981 წლის 24 სექტემბერს სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმმა თავის სხდომაზე განიხილა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სამეცნიერო გამოკვლევათა ძირითადი მიმართულებები და განსაზღვრა მათი შემდგომი განვითარების პერსპექტივები.

რესპუბლიკის მთელი სახალხო მეურნეობის ინტენსიფიკაციის საქმეში მეცნიერების როლის შემდგომი ამოღებისაკენ საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის მიერ აღებულია კურსმა, ნიადაგი ნოაჩადა და შექმნა კიდევ აუცილებლობა ფუნდამენტური, დიდი პარტიული საუბრობა ყველა იმ პრობლემაზე, რომელიც დაკავშირებული იყო მიღწეულის დამაგრებასთან და სამეცნიერო-ტექნიკური პროგრესის დაჩქარებასა და საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკურ განვითარებაში ახალი მიჯნების მიღწევასთან.

ასეთი საუბარი საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის VI პლენუმზე 1982 წლის მაისში შედგა, რომელმაც პირველად საქართველოს კომპარტიის ისტორიაში სპეციალურად განიხილა „საქართველოს პარტიული ორგანიზაციის ამოცანები მეცნიერების შემდგომი განვითარებისა და რესპუბლიკის სახალხო მეურნეობაში მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის დაჩქარებისათვის“.

პლენუმში მნიშვნელოვანი საეტაპო მოვლენა გახდა თვით მეცნიერების ინტენსიფიკაციის ამოცანის გადაწყვეტის, მისი ეფექტიანობის ამოღებისა და მეცნიერებისა და სამეცნიერო-ტექნიკური პროგრესის მართვის სრულყოფის საქმეში.

VI პლენუმისადმი წარდგენილ, იმ დროს სკკპ ცენტრალური კომიტეტის პოლიტიბიუროს წევრობის კანდიდატის, საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის პირველი მდივნის ე. შევარდნაძის მოხსენებაში ყოველმხრივ იქნა გაანალიზებული, დასაბუთებული და განსაზღვრული პერსპექტივები მეცნიერების განვითარებისა, სამეცნიერო-ტექნიკური და სოციალურ-ეკონომიკური პროგრესის დაჩქარებისა, დასახული იყო კონკრეტული გზები მეცნიერების ეფექტიანობის ამოღებისა, მისი მატერიალურ-ტექნიკური და საკვლევი ბაზის გაძლიერებისა, საქართველოს სახალხო მეურნეობის აპეციფიკის გათვალისწინებით შემოთავაზებული იყო მეცნიერებისა და წარმოების ინტეგრაციის ახალი ოპტიმალური ფორმები, რესპუბლიკის სამეცნიერო-ტექნიკური პოტენციალის სტრუქტურის სრულყოფისა და მართვის ახალი ორგანიზაციული გადაწყვეტილებანი.

საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის VI პლენუმის გადაწყვეტილებათა შესასრულებლად გაშლილმა პარტიულ-ორგანიზაციულმა, იდეოლოგიურმა და პოლიტიკურმა მუშაობამ მეტად დადებითი შედეგები გამოიღო.

თანახმად საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის პლენუმის

გადაწყვეტილებებისა, ცენტრალური კომიტეტის პირველი მდივნის თამეჯდომარეობით, შეიქმნა მეცნიერებისა და მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის რესპუბლიკური საკოორდინაციო საბჭო, რომელსაც დაეკისრა სამეცნიერო-ტექნიკური პროგრესის მართვის რესპუბლიკური სისტემის უმაღლესი რგოლის, პლენუმის გადაწყვეტილებათა განხორციელების მთავარი ორგანიზატორის, სამეცნიერო-ტექნიკური პროგრესის დაჩქარებაზე ძალების კონცენტრაციის მთავარი კოორდინატორის ფუნქციები.

საკოორდინაციო საბჭო დიდ და ნაყოფიერ მუშაობას ეწევა, რომელიც მიმართულია რესპუბლიკაში ერთიანი სამეცნიერო-ტექნიკური პოლიტიკის გატარებაზე.

რესპუბლიკური საკოორდინაციო საბჭოს, მისი სექციებისა და მუშა ჯგუფების, პარტიის საოლქო, საქალაქო და რაიონულ კომიტეტებთან არსებული რეგიონალური საკოორდინაციო საბჭოების საქმიანობა მნიშვნელოვან გავლენას ახდენს ფუნდამენტური და გამოყენებითი ხასიათის გამოკვლევების შემდგომ გაღრმავებასა, მეცნიერების ეკონომიკური და სოციალური უტუგების ამოღებასა, სახალხო მეურნეობაში მეცნიერულ მიღწევათა, ახალი ტექნიკისა და ტექნოლოგიების გამოყენების ვადების შემცირებაზე, ანდა თუ მოკლედ ვიტყვით, არსებით გავლენას ახდენს წარმოების ტექნიკური დონის ამოღების მთელ მიმდინარეობაზე, მთლიანად იმ მუშაობაზე, რომელიც რესპუბლიკაში ტარდება მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის დასაჩქარებლად.

საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის VI პლენუმის გადაწყვეტილებების, რესპუბლიკური საკოორდინაციო საბჭოს მუშაობის კეთილმყოფელ გავლენაზე მოწმობს ის შესამჩნევი დადებითი ძვრები, რომლებიც ამ უკანასკნელი წლების განმავლობაში მოხდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საქმიანობაში.

ჩატარებული ინტენსიური ფუნდამენტური გამოკვლევების შედეგად, ნეთერანგებულ ხუთწლედში მეცნიერებათა აკადემიის სამეცნიერო დაწესებულებათა მიერ მოპოვებულია მნიშვნელოვანი წარმატებანი მათემატიკასა და მექანიკაში, ფიზიკასა და ასტრონომიაში, ქიმიასა და ქიმიურ ტექნოლოგიაში, გეოლოგიასა და ბიოლოგიაში, ბუნებისმეტყველებისა და ტექნიკის სხვა დარგებში.

ვასული ხუთწლელი ქართველ საზოგადოებათმცოდნეთა მიზანმიმართული შრომით აღინიშნა, რაც ბევრად განაპირობა იმან, რომ ყველა უმნიშვნელოვანესი გამოკვლევა სრულდებოდა „საქართველოს სსრ რესპუბლიკაში საზოგადოებრივ მეცნიერებათა დარგში სამეცნიერო-კვლევით სამუშაოთა 1981—1985 წლების საკოორდინაციო გეგმის“ მიხედვით, რომელიც საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის ბიურომ დაამტკიცა. გეგმა ითვალისწინებდა აკადემიის სისტემის სათანადო პროფილის ინსტიტუტების, საქართველოს კვ. ცენტრალურ კომიტეტთან არსებული პარტიის ისტორიის ინსტიტუტის, რესპუბლიკის უმაღლეს სასწავლებელთა შესაბამისი კათედრების და სხვა სამეცნიერო დაწესებულებების მიერ მნიშვნელოვან პრობლემათა ერთობლივად დამუშავებას,

სახალხო მეურნეობის პრაქტიკაში სამეცნიერო მიღწევათა ფართოდ გამოყენების, აკადემიური მეცნიერების ეფექტიანობისა და მისი ეკონომიკური უკუგების ამოღების დამადასტურებელია ის ფაქტი, რომ XI ხუთწლედში წარმოებაში დაინერგა მეცნიერებათა აკადემიის სამეცნიერო დაწესებულებებში

შესრულებული 525 სამუშაო; დანერგვის შედეგად მიღებულმა ეკონომიკურ-მა ეფექტმა 260 მლნ მხნეთი შეადგინა, რაც თითქმის ორჯერ აღემატება X ხუთწლედის მაჩვენებელს. გასულ ხუთწლედში ეკონომიკური უკუგების კოეფიციენტი 1,2 მიაღწია.

ასეთი შედეგების მიღებას ხელი შეუწყო მეცნიერებისა და წარმოების ინტეგრაციის ისეთი არატრადიციული ფორმის განვითარებამაც, რასაც პარტნიორობა ეწოდება.

1983 წელს საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის VI პლენუმის რეკომენდაციით საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმთან შეიქმნა პარტნიორულ ურთიერთობათა და კვლევის შედეგების დანერგვის ორგანიზაციის სამეცნიერო სექტორი.

მეცნიერებათა აკადემიის სამეცნიერო-კვლევით დაწესებულებათა მიერ რესპუბლიკის სამრეწველო და სასოფლო-სამეურნეო ორგანიზაციებთან პარტნიორული კავშირების განხორციელების შედეგად უკანასკნელ წლებში დაგროვილი გამოცდილების საფუძველზე დღეს პარტნიორობაზე შეიძლება ლაპარაკი როგორც მეცნიერებისა და წარმოების ინტეგრაციის ერთ-ერთ ეფექტიან ფორმაზე. ამჟამად აკადემიის 16 ინსტიტუტს 62 პარტნიორული ხელშეკრულება აქვს დადებული სახალხო მეურნეობის სხვადასხვა დარგის დაწესებულებებთან, რომელთა მიხედვით წარმატებით სრულდება მრავალი მნიშვნელოვანი სამუშაო, მათ შორის ზოგიერთი დამთავრდა კიდევ საქმალდ დიდი ეკონომიკური ეფექტით.

სამეცნიერო დაწესებულებათა პირველადი პარტიული ორგანიზაციების ბალების კონსოლიდაციის მიზნით VI პლენუმის რეკომენდაციითვე მეცნიერებათა აკადემიაში საქართველოს კპ ცენტრალური კომიტეტის გადაწყვეტილებით შეიქმნა სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტებისა და დაწესებულებების პირველადი პარტიული ორგანიზაციების მდივნების საბჭო.

მდივნების საბჭოს ჩამოყალიბებამ საგრძნობლად გაააქტიურა აკადემიის ინსტიტუტების პირველადი პარტიული ორგანიზაციების მუშაობა, ხელი შეუწყო მათი ძირითადი ყურადღების გამახვილებას სამეცნიერო კოლექტივების მთელი საქმიანობის ეფექტიანობის ამაღლების, მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის დაჩქარებაში მათი წვლილის გაზრდის საკითხების გადაწყვეტაზე.

აღსანიშნავია, რომ 1985 წლის წლისში საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის ბიურომ განიხილა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მიერ VI პლენუმის გადაწყვეტილებათა შესასრულებლად ჩატარებული მუშაობის შედეგები.

გასული სამი წლის განმავლობაში პლენუმის გადაწყვეტილებათა განხორციელებისათვის საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საერთო კრების მიერ 1982 წლის 30 ივნისს დანტყიებული 43 სამეცნიერო-საორგანიზაციო ღონისძიებიდან უმრავლესობა უკვე შესრულებული იყო, ხოლო 1985 წლის დამლევსათვის — ისინი მთლიანად იქნა რეალიზებული.

განვიღო პერიოდში კიდევ უფრო განმტკიცდა აკადემიის მატერიალურ-ტექნიკური ბაზა. საექსპლუატაციოდ გადაეცა სამთო მექანიკის ინსტიტუტის კომპლექსი, სამეცნიერო ზელსაწყობმშენებლობის სპეციალური საკონსტრუქტორო ბიუროს სახელოსნოები, არაორგანული ქიმიისა და ელექტროქიმიის ინსტიტუტის დანადგარები, გეოფიზიკის ინსტიტუტის სეისმური სადგური

გორში, არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის სამეცნიერო ბაზა ვანში. აშენდა მცენარეთა ბიოქიმიის ინსტიტუტის საცდელ-საკვლევო ლაბორატორია.

საქართველოს კომპარტიის ცენტრალურმა კომიტეტმა დადებითად შეაფასა ის მუშაობა, რომელიც მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმმა, სამეცნიერო განყოფილებებმა, ინსტიტუტებმა და დაწესებულებებმა, მათმა კოლექტივებმა და პარტიულმა ორგანიზაციებმა VI პლენუმის შემდეგ ჩაატარეს. აღნიშნა რა აკადემიის სამეცნიერო დაწესებულებათა მიერ თეორიული და ექსპერიმენტული გამოკვლევების მნიშვნელობა სამაშულო მეცნიერებისა და ტექნიკის შემდგომ განვითარებაში. მათი როლი სამეცნიერო-ტექნიკური პროგრესის დაჩქარებაში, მეცნიერთა აქტიური მონაწილეობა რესპუბლიკის, მისი ცალკეული რეგიონების და მსხვილი სამრეწველო ცენტრების სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების, პროგნოზებისა და პერსპექტიული პროგრამების დამუშავებაში, საქართველოს კომპარტიის ცენტრალურმა კომიტეტმა დასაჯა ღონისძიებანი, რათა რესპუბლიკის სახალხო მეურნეობის, ეკონომიკის, სოციალური და სულიერი ცხოვრების შემდგომ განვითარებაში კიდევ უფრო წონადი გაბედეს მეცნიერებათა აკადემიის წვლილი.

საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის ბიუროზე გამართულმა აღნიშნულმა მსჯელობამ კიდევ უფრო შეუწყო ხელი აკადემიის სამეცნიერო კოლექტივების მუშაობის შემდგომ გააქტიურებას.

ამაზე მოწმობს ის ძირითადი მაჩვენებლები, რომლებიც ახსიათებს აკადემიის 1985 წლის საქმიანობას. გასულ წელს რესპუბლიკის ეკონომიკური და სოციალური განვითარების სახელმწიფო გეგმის მიხედვით მეცნიერებათა აკადემიის ინსტიტუტებმა 45 უმნიშვნელოვანესი სამეცნიერო-კვლევითი სამუშაო შეასრულეს, დამთავრდა საკავშირო და რესპუბლიკური მიზნობრივი კომპლექსური სამეცნიერო-ტექნიკური პროგრამებით და სამეცნიერო-ტექნიკურ პრობლემათა გადაწყვეტის პროგრამებით გათვალისწინებული 87 დავალების დამუშავება, რესპუბლიკური სასურსათო პროგრამის მიხედვით დასრულდა 51 თემა. გასულ წელს დანერგვის შედეგად მიღწეულმა ეკონომიკურმა ეფექტმა 60 მლნ მანეთი შეადგინა, ხოლო უკუგების კოეფიციენტმა 1,25.

საგულისხმო შედეგები მოიპოვეს აკადემიის მეცნიერებმა ისტორიის, ფილოსოფიის, ფსიქოლოგიის, ფილოლოგიის, ლინგვისტიკის, ეკონომიკისა და ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა სხვა მიმართულებათა მიხედვით. უნდა აღინიშნოს, რომ მეცნიერული კვლევის პრაქტიკაში გამოყენების ერთ-ერთ ფორმას საზოგადოებრივ მეცნიერებათა დარგში მნიშვნელოვანი შრომების შექმნაც და მათი გამოცემაც წარმოადგენს. ამ ნაშრომებზე იზრდება ახალგაზრდობა, ამ ნაშრომებში ასახულია საქართველოს მდიდარი მატერიალური და სულიერი კულტურის ისტორია.

სკკპ XXVII ყრილობის ახალი მითითებანი საბჭოთა მეცნიერების შემდგომი განვითარების, პარტიის მოთხოვნილებანი საზოგადოების საწარმო ძალების ხარისხობრივად გარდაქმნაში მეცნიერებისა და ტექნიკის გამომწვევით როლის შემდგომი ამაღლების შესახებ ახალ, სერიოზულ და მერტად საპასუხისმგებლო ამოცანებს აყენებს რესპუბლიკის მეცნიერებათა აკადემიის წინაშე.

მეცნიერების ფუნდამენტურ მიმართულებათა შემდგომი განვითარების, ქართველ მეცნიერთა გამოკვლევების ეფექტიანობის ამაღლების, მეცნიერებისა და ტექნიკის მიღწევათა პრაქტიკაში დანერგვის დაჩქარების აუცილებლო-

ბის შესახებ ხაზგასმით აღინიშნა საანგარიშო მოხსენებაში საქართველოს კომპარტიის XXVII ყრილობაზე. ამაზე ლაპარაკი იყო საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის მეორე პლენუმისადმი წარდგენილ ძირითად მოხსენებაშიც, რომელმაც განიხილა სკკპ XXVII ყრილობის შედეგები და ყრილობის გადაწყვეტილებებიდან გამომდინარე რესპუბლიკის პარტიული ორგანიზაციის ამოცანები.

საბჭოთა კავშირისა, და მათ შორის საქართველოს სს რესპუბლიკის სახალხო მეურნეობის ყველა დარგში მეთორმეტე ხუთწლედსა და უახლოეს თხუთმეტწლეულში გათვალისწინებული ჰეშმარიტად რევოლუციური გარდაქმნები პირველ პლანზე აყენებენ ფუნდამენტური და გამოყენებითი ხასიათის გამოკვლევათა უხალეს მიღწევათა საფუძველზე სამეცნიერო-ტექნიკური პროგრესის ტემპების დაჩქარების აუცილებლობას.

ამ მიღწევათა ყველაზე ეფექტიანი გამოყენების ინტერესები მოითხოვენ სამეცნიერო შედეგების პრაქტიკული გამოყენების დაჩქარებას, მეცნიერებასა და წარმოებას შორის ურთიერთდამოკიდებულებათა სრულყოფას, წარმოების ტექნიკური დონის მუდმივ ზრდას. — ერთი მხრივ, და თვით მეცნიერების პროგრესს — მეორე მხრივ.

სწორედ აღნიშნული და სხვა მნიშვნელოვანი პრობლემები, რომლებიც დაკავშირებულია სკკპ XXVII ყრილობისა და საქართველოს კომპარტიის XXVII ყრილობის გადაწყვეტილებათა შესრულებასთან, მსჯელობის საგანი გახდა 1986 წლის 24 აპრილს ჩატარებულ ქართველ მეცნიერთა ფორუმზე — საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წლიურ საერთო კრებაზე.

რესპუბლიკის მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდენტის აკადემიკოს ე.ხარაძის მოხსენებაში, პარტიის მითითებებიდან და ჩვენი სახელმწიფოს მიმდინარე და პერსპექტიული მოთხოვნებიდან გამომდინარე, გაანალიზებულ იქნა აკადემიური მეცნიერების დღევანდელი მდგომარეობა, შეფასება მიეცა მისი ცალკეული დარგების პოტენციალურ შესაძლებლობებს, დასახულ იქნა საქართველოს სახალხო მეურნეობის შემდგომი ინტენსიფიკაციის საქმეში მათი უფრო ფართო გამოყენების გზები, მინიშნებული იყო თანამედროვე მეცნიერების უმნიშვნელოვანეს მიმართულებათა მიხედვით მეცნიერული კვლევის შემდგომი განვითარების პერსპექტივები.

მეცნიერებათა აკადემიის 1985 წლის საქმიანობის ძირითადი შედეგების დახასიათება მოცემული იყო აკადემიის აკადემიკოს-მდივნის, რესპუბლიკის მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსის ე. სეხნიაშვილის მოხსენებაში.

საერთო კრების მუშაობაში მონაწილეობა მიიღო და სიტყვა წარმოთქვა საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის პირველმა მდივანმა ჯ. პატიაშვილმა, რაც კიდევ ერთი გამოხატულებაა რესპუბლიკაში მეცნიერების შემდგომი განვითარებისა და მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის დაჩქარებისადმი პარტიული მზრუნველობისა.

ჯ. პატიაშვილის გამოსვლაში ხაზგასმით აღინიშნა, რომ სკკპ XXVII ყრილობამ დაჩქარების სტრატეგიის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს ბერკეტად სწორედ მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესი მიიჩნია და ეს ლოზუნგი კი არა, არამედ ჩვენი ცხოვრებისა და ჩვენი დღევანდლობის მოთხოვნის გამოხატულებაა. დღევანდელი საკრებულო ის წარმომადგენლობაა, რომელთა უშუალო მონაწილეობით საფუძველი ეყრებოდა საქართველოში მეცნიერულ-ტექნიკურ პროგრესს და ამ დარბაზში დამსწრეთა უმრავლესობა, თქვა გამომსვლელობა, წარმო-

ადგენს იმ ძალას, რომელზეც ბეჭადა და დამოკიდებული საქართველოს ეკონომიკისა და კულტურის შემდგომი განვითარება.

XII ხუთწლედში საქართველოს სახალხო მეურნეობა საკმაოდ მაღალი ტემპებით განვითარდება, მათ შორის სამრეწველო პროდუქციის წარმოება გაიზარდება 25 %-ით, ხოლო 2000 წლისათვის რესპუბლიკის სამრეწველო პოტენციალი თითქმის უნდა გაორგუდეს. დაახლოებით ერთიორად უნდა გაიზარდოს სოფლის მეურნეობის პროდუქციის მოცულობაც. ყოველივე ეს კი, როგორც აღინიშნა, უნდა მოხდეს მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის დაჩქარების, მისი ტემპების მნიშვნელოვნად ამაღლების ხარჯზე, მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესისა, რომელმაც უნდა განსაზღვროს ჩვენი ხვალისდელი დღე, სამეცნიერო. პარტიული, საბჭოთა და სამეურნეო ორგანოთა ერთობლივი მოქმედების სტრატეგია და ტაქტიკა.

რესპუბლიკის სოფლის მეურნეობისა და მრეწველობის განვითარებასთან დაკავშირებული მრავალი პრობლემის გადაწყვეტისათვის საჭიროა მეცნიერებამ ყოველნაირად შეუწყოს ხელი მრეწველობისა და სასოფლო-სამეურნეო წარმოების ინტენსიფიკაციის რელსებზე გადაყვანას.

პარტიის პროგრამის მოთხოვნებიდან გამომდინარე, ხაზგასმით აღინიშნა აკადემიური და უმაღლესი სკოლის მეცნიერებას შორის კონტაქტების შემდგომი გაძლიერების, ერთობლივი შრომით მიღწეული შედეგების სახალხო მეურნეობისათვის უფრო აქტიურად გამოყენების საჭიროება. ითქვა იმის თაობაზეც, რომ აკადემიურმა ინსტიტუტებმა გააფართოონ საშუალო მუშაობა სკოლაში, მეცნიერები შეხვდნენ საშუალო სკოლის მოსწავლეებს, გაუღვივონ მოსწავლე-ახალგაზრდობას ინტერესი მეცნიერების ამა თუ იმ დარგისადმი.

გამოსვლაში დიდი ყურადღება დაეთმო ახალგაზრდა მეცნიერთა მომზადების პრობლემას. ხაზგასმით იყო აღნიშნული, რომ როცა ვიხილავთ ჩვენი მეცნიერების ხვალისდელ დღეს, უნდა წარმოვიდგინოთ ახალგაზრდობის დამოკიდებულება მეცნიერებისადმი, ახალგაზრდობის ადგილი მეცნიერებაში, ახალგაზრდობის პერსპექტივა და, ამდევ დროს, ახალგაზრდობის პასუხისმგებლობა. აღინიშნა, რომ ამ მიმართულებით კიდევ ბევრი რამ უნდა გაკეთდეს, უწინარეს ყოვლისა უმაღლეს სასწავლებლებში, რომლებიც მეცნიერთა კადრების შევსების მთავარ წყაროს წარმოადგენენ. აქვე ითქვა, რომ აკადემიურ მეცნიერებას სჭირდება აკადემიურად მომზადებული ახალგაზრდობა.

გ. პატიაშვილმა აღნიშნა, რომ სკკპ XXVII ყრილობაზე ნათლად გამოიკვეთა ჩვენი ცხოვრების ყველა სფეროში დისციპლინის განმტკიცების აუცილებლობის საკითხი. დისციპლინის ფართო ცნებაში უნდა ვიგულისხმოდეთ ურთიერთპატივისცემაც, პროფესიული თავმოყვარეობაც, დაკისრებულ მოვალეობათა კეთილსინდისიერად შესრულებაც. მეცნიერის ინტელექტუალური პოტენციის მაქსიმალურად გამოყენება მოითხოვს სწორედ მაღალ დისციპლინას, მაღალ შეგნებას, რასაც სამწუხაროდ ჯერ კიდევ ვერ მივაღწიეთ რესპუბლიკის მთელ რიგ სამეცნიერო დაწესებულებებში.

გამოსვლაში ყურადღება გამახვილდა რესპუბლიკის წინაშე მდგომ სხვა მნიშვნელოვან პრობლემებსა და ამოცანებზეც, რომელთა გადაწყვეტაში მეცნიერებმა უფრო აქტიური მონაწილეობა უნდა მიიღონ. განხილულ იქნა აგრეთვე მეცნიერ მუშაკთა შრომის მატერიალური სტიმულირების, მათი შრომისა და ყოფაცხოვრების პირობების გაუმჯობესების საკითხები⁵.

⁵ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საერთო კრების სხდომის სტენოგრაფიული ანგარიში.

საერთო კრების მონაწილეთა მიერ დასახული კონკრეტული პროგრამა ითვალისწინებს ფუნდამენტური კვლევა-ძიების შემდგომ განვითარებას საბუნებისმეტყველო, ტექნიკურ და საზოგადოებრივ მეცნიერებათა ყველა ძირითადი მიმართულების მიხედვით, აკადემიის ინსტიტუტების საკვლევი ბაზის შემდგომ გაფართოებასა და განმტკიცებას, იმ უმნიშვნელოვანეს პრობლემებზე მთელი ძალების კონცენტრირებას, რომელთა გადაჭრა ახალ შესაძლებლობებს გამოავლენს წარმოების სრულყოფისა და მისი მეცნიერულ-ტექნიკური დონის ამაღლებისათვის.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საერთო კრებაზე შემუშავებული ღონისძიებანი მიმართულია მეცნიერულ-ტექნიკური და სოციალურ-ეკონომიკური პროგრესის დაჩქარებისათვის აღებული პარტიის კურსის განსახორციელებლად, სკკპ XXVII ყრბლობისა და საქართველოს კომპარტიის XXVII ყრბლობის გადაწყვეტილებათა შესასრულებლად.

Л. И. МГАЛОБЛИШВИЛИ

О НЕКОТОРЫХ ВАЖНЫХ ЭТАПАХ ПОВЫШЕНИЯ РОЛИ ГРУЗИНСКОЙ НАУКИ В УСКОРЕНИИ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОГРЕССА

Резюме

На примере Академии наук Грузинской ССР показано влияние улучшения партийного руководства развитием науки и ускорением научно-технического прогресса на повышение эффективности работы научных коллективов, усиление интеграции науки с производством, увеличение вклада ученых в практику народного хозяйства.

Рассмотрены такие значительные этапы, способствовавшие повышению эффективности академической науки и ее роли в социально-экономическом развитии республики, как: постановление ЦК КПСС по Тбилисскому горкому партии (февраль 1972 года), создавшее благоприятную почву для осуществления нового подхода к вопросам партийного руководства наукой; Собрание партийного актива Грузии (апрель 1973 года), на котором были поставлены важные задачи по приближению науки к нуждам народного хозяйства, активному участию ученых в идеологической, идейно-воспитательной работе; Общее собрание Академии наук Грузинской ССР (февраль 1975 года), выработавшее программу дальнейшего развития грузинской науки в соответствии с задачами экономического, социального и культурного развития Грузии; VI пленум ЦК КП Грузии (май 1982 года), явившийся важнейшим этапом в решении задачи интенсификации самой науки, повышения ее эффективности, совершенствования управления наукой и научно-техническим прогрессом; Общее собрание Академии наук Грузинской ССР (апрель 1986 года), наметившее программу дальнейшего развития фундаментальных и прикладных исследований, широкого использования их результатов в ускорении научно-технического и социально-экономического прогресса в республике в свете решений XXVII съезда КПСС и XXVII съезда Компартии Грузии.

წარმოდგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის იე. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საბჭოთა საქართველოს ისტორიის განყოფილებამ

სატაძრო ცენტრები კველ კოლხეთში

უკანასკნელი სამი ათეული წლის მანძილზე დასავლეთ საქართველოში (ვანი, საირხე და სხვ.) გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალა, რომელიც თითქმის ყოველწლიურად მდიდრდება ახალი მონაპოვრით, მნიშვნელოვნად ავსებს ჩვენს ცოდნა-წარმოდგენას კოლხეთის შორეული წარსულის შესახებ. დღეს ეს მასალა მყარ საფუძველს ქმნის ძველი კოლხეთის ისტორიის ისეთი ურთულესი საკითხების კვლევა-ძიებისათვის, როგორიცაა სატაძრო ცენტრების გენეზისი, ტაძრების როლი კოლხეთის საზოგადოების სოციალურ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში (ძვ. წ. VI—I სს-ში), ქუთუმთა ფენა, მათი უფლება-მოვალეობანი და სხვ. ზემოაღნიშნული არქეოლოგიური ძეგლები ზოგიერთ შემთხვევაში სავსებით ადასტურებენ სამეცნიერო ლიტერატურაში ადრე გამოთქმულ მოსაზრებებს, ზოგჯერ კი გვაძლუბენ კვლავ მიუზღუბუნდეთ კოლხეთის ისტორიის ზემოდასახელებულ, ჯერ მხოლოდ კვლევის პროცესში მყოფ საკითხებს და სხვა კუთხით შევხედოთ მათ.

ამავე დროს ბოლო ხანებში აღმოჩენილი ეს ნივთიერი მასალა ჩვენგან მოითხოვს ისევ და ისევ გადავხედოთ არსებულ წერილობით ცნობებს და არქეოლოგიურ მონაცემებთან მათი შეჯერებით ვეძიოთ კოლხეთის ძველი ისტორიის პრობლემების გადაჭრის ახალი ვარიანტები, რადგან არ შეიძლება ითქვას, რომ ძველებერძენ და რომაელ ავტორთა ცნობების ამ ასპექტით კვლევა-ძიება დღეისათვის მთელი სიღრუბლით გვექონდეს ამოწურული. წინამდებარე ნაშრომი ახალი არქეოლოგიური მონაპოვრის სწორედ ამ თვალსაზრისით განხილვა-ინტერპრეტაციის ცდას წარმოადგენს. აქვე უნდა შევნიშნოთ ისიც, რომ უკანასკნელ ხანებში გამოქვეყნდა არაერთი გამოკვლევა, რომელშიც ზემოდასახელებული მასალის შუქზე კოლხეთის ძველი ისტორიის პრობლემები საინტერესოდ არის დასმული. შევეცდებით ნაწილობრივ მაინც წარმოვადგინოთ ჩვენი დამოკიდებულება მათ მიმართ.

ძვ. წ. VI საუკუნე კოლხეთის საზოგადოების ისტორიაში მოსაბრუნე ხანაა. ამ დროისათვის ქვეყანაში იქმნება მყარი ეკონომიკური ბაზა კოლხთა პოლიტიკური ორგანიზაციის ჩამოყალიბებისათვის. კოლხთა სახელმწიფოებრიობის ფორმირება, რომელიც ძვ. წ. VI ს-ის მეორე ნახევარში სრულდება ვრცელი პოლიტიკური გაერთიანების — კოლხეთის სამეფოს შექმნით, ჩვენ წარმოგვიდგება რიგორც რამდენიმე ეთნო-ტერიტორიული პოლიტიკური წარმონაქმნის შემოკრება-შემომტკიცება ქვეყნის ცენტრალურ ნაწილში (რონის გასწვრივ) მოსახლე დაწინაურებულ კოლხთა სატაძრო ბირთვის გარშემო¹.

* წინამდებარე წერილს საფუძვლად უდევს ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის XXIX სამეცნიერო სესიაზე 1985 წლის მარტში ჩვენ მიერ წაკითხული მოხსენება: „ძველი კოლხეთის საზოგადოების სოციალურ-პოლიტიკური წყობის ზოგიერთი საკითხი“.

1 მ. ინაძე, ანტიკური ხანის კოლხეთსა და თრაკიაში სახელმწიფოს წარმოქმნა-განვითარების ისტორიული პარალელები, კავკასიურ-ახლოაღმოსავლური კრებული, VI, თბ., 1980,

აღებულ ხანაში საკუთრივ კოლხთა საზოგადოება წამყვანია არა მხოლოდ პოლიტიკური თვალსაზრისით, არამედ სოციალურ-ეკონომიკური პროგრესის მხრივაც. კოლხთა საზოგადოების დაწინაურებაში არსებითი როლი, უპირველესად, ინტენსიური მიწათმოქმედების, განსაკუთრებით კი მევენახეობა-მეღვინეობის ფართოდ განვითარებას უნდა შეესრულებინა.

მეურნეობის ახალი დარგის — მეღვინეობის ფართოდ დანერგვა იწვევდა დიდ ძვრებს, როგორც ამ საზოგადოების ეკონომიკაში, ისე მის სოციალურ ურთიერთობაში. იგი მძლავრი სტიმული გახდა ქვეყანაში სასაქონლო წარმოებისა და კერძო საკუთრების განვითარებისათვის².

სამეცნიერო ლიტერატურაში სამართლიანადაა შენიშნული, რომ ვაზი თავდაპირველად საკულტო მცენარე უნდა ყოფილიყო. იგი ადრე ხატის საკუთრებას წარმოადგენდა და ინერგებოდა ძლიერ სატომო ღვთაებათა კუთვნილ მიწებზე, რის გამო ვენახის პირველი დიდი მესაკუთრე წარმართული ტაძარი ხდება³. შემდეგშიც მოუხედავად იმათა, რომ ვენახის გაშენება მეთემეების სარგებლობისათვის განკუთვნილ ნაკვეთებშიც იწყება, ვენახის დიდი ნაწილის მფლობელად მაინც ტაძარი უნდა გამოსულიყო. კოლხეთის უმნიშვნელოვანესი სატაძრო ცენტრებიც (როგორც ამას ქვემოთ დავინახავთ), სწორედ რიონ-ყვირილის ხეობათა გასწვრივ, ქვეყნის შუა და აღმოსავლეთ ნაწილში მდებარე მევენახეობით განთქმულ რეგიონებში წარმოიქმნებიან და ვითარდებიან⁴.

ძვ. წ. VI ს-დან რიონ-ყვირილის გაყოლებით მოსახლე საზოგადოების სოციალურ-ეკონომიკური დაწინაურება განაპირობა იმ გარემოებამაც, რომ თუკი აქამდე ამ საზოგადოების განვითარება უმთავრესად შინაგანი საწარმოო ძალების პროგრესის საფუძველზე მიმდინარეობდა, ამიერიდან მას მნიშვნელოვანი ხელშეწყობი ფაქტორი გამოუჩნდა საბერძნეთის, შავიზღვისპირეთის, მახლობელი აღმოსავლეთის დიდ ცენტრებთან სავაჭრო ურთიერთობის სახით. ეს კავშირი, რომელიც უკვე ადრეანტიკურ ხანაში დიდი მნიშვნელობის სანაოსნო გზის, რიონ-ყვირილის მაგისტრალის მეშვეობით ხორციელდებოდა, მძლავრი სტიმული ხდება ქვეყნის ამ მხარის ეკონომიკურ შესაძლებლობათა ყოველმხრივი გამოვლენისა, ბუნებრივ სიმდიდრეთა ათვისებისა, სასაქონლო წარმოებისა და საერთაშორისო ბაზარზე მისი პროდუქციის გატანისათვის. ქალაქური ტიპის დასახელებათა უმრავლესობაც, ბუნებრივია, თავიდანვე სწორედ ამ სავაჭრო სანაოსნო გზის გასწვრივ (რიონ-ყვირილის გაყოლებით) წარმოიქმნება და ვითარდება.

ამრიგად, ძვ. წ. VI ს-სათვის საკუთრივ კოლხთა საზოგადოება იმდენად წინაურდება, რომ იგი ახერხებს მის გარშემო არსებული, შედარებით სუსტი

² საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, რედ. გ. მელიქიშვილი, თბ., 1970, გვ. 414.

³ ი. კიკელიძე, მიწათმოქმედება და სამიწათმოქმედო კულტი ძველ საქართველოში, თბ., 1976, გვ. 99—100.

⁴ ახ. წ. VI ს-ის ბიზანტიელი ავტორის პროკოპი კესარიელის ცნობებიდან ირკვევა, რომ მოზირისად თუ მუხირისად წოდებული ეს მხარე უფრო მოგვიანო ხანაშიც განთქმული იყო მევენახეობა-მეღვინეობით და სხვა ნაყოფით: „ღვინოც კარგი მოდის და სხვა ნაყოფიც აქ კარგად ხარობენ“ (BG, VIII, I, გეორგიკა, ტ. 2, თბ., 1965, გვ. 194). როგორც ვარაუდობენ, მოზირისის მხარე მოიცავდა მთლიანად თუ არა ნაწილობრივ მაინც დღევანდელი მაიაკოვსკის, ვანისა და სამტრედიის რაიონების დაბლობ ნაწილს, აღმოსავლეთი საზღვარი კი შესაძლოა სვანდა-შორაპნის ხაზამდეც მიდიოდა. ეს მხარე ყვირილის ხეობასთან ერთად დღესაც განთქმულია უხვმოსავლიანი მიწებითა და მევენახეობით.

3. „მ ა ც ნ ე“, ისტორიის სერია, 1986, № 4

ეთნოპოლიტიკური წარმონაქმნების გამაერთიანებლის როლში გამოსვლას და საკმაოდ ვრცელი ტერიტორიის მომცველი სახელმწიფო ორგანიზაციის შექმნას.

კოლხეთის სამეფოს ფორმირებასთან ერთად, როგორც ჩვენ ვვარაუდობთ, სრულდება ე. წ. სკეპტუხიათა ჩამოყალიბების პროცესიც. სკეპტუხიები წარმოადგენდნენ კოლხეთის სამეფოს ადმინისტრაციულ დანაყოფებს, რომელთაც საფუძვლად დაედო ზემოდასახელებული ტერიტორიული ერთეულები⁵, „ქვეყნები“, „ხევები“, ან „ხევთა“ გაერთიანებანი⁶. კოლხეთის სახელმწიფოს შემადგენლობაში შესვლის შემდეგ ეს ეთნო-ტერიტორიული წარმონაქმნები საგამგეო ერთეულებად იქცევიან, ხოლო მათი ადგილობრივი ხელისუფლებანი, სატომო არისტოკრატიის წარმომადგენელნი, სამეფო მოხელის ფუნქციებითაც აღიჭურვებიან და საქვეყნოდ გამრიგენი ხდებიან⁷.

კოლხეთის სამეფოს ერთ-ერთი საგამგეო ერთეული—სკეპტუხია, როგორც ჩანს, მდებარეობდა ყვირილის ხეობაში⁸. ზოგიერთი მკვლევარი სკეპტუხიას ვარაუდობს კოლხეთის ცენტრალურ ნაწილშიც, ვანის ქვეყანაში⁹.

სახელმწიფო ორგანიზაციის ჩამოყალიბებასთან ერთად კოლხეთში ჩნდება მისი პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული და ეკონომიკური ცენტრებიც. წერილობითი ცნობების (აპოლონიოს როდოსელის და სხვ.) მიხედვით, ასეთი უნდა ყოფილიყო კეტაია (ქუთაისი), ხოლო არქეოლოგიური კვლევა-ძიებით ძველი საქალაქო ცენტრები გამოვლენილია დღევანდელი ვანისა და ყვირილის ხეობის ერთ-ერთი სოფლის — საირხის სანახებში.

ვანსა და საირხეში მოპოვებული მასალა, როგორც წყარო ძვ. წ. VI—I სს-ის შიდა კოლხეთის ქალაქების ისტორიის შესასწავლად, მათი განვითარების ცალკეული ეტაპისა და ფუნქციების დასადგენად, დიდი ხანია უკვე იქცევს მკვლევართა ყურადღებას. ვანში აღმოჩენილი არქეოლოგიური ძეგლების კვლევა-ძიების საფუძველზე უკანასკნელი ათეული წლებში მანძილზე დაიწერა არაერთი გამოკვლევა, სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოითქვა არაერთი მნიშვნელოვანი მოსაზრება. ზემოთქმულის თვალსაზრისით განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს ვანის ექსპედიციის ხელმძღვანელის ო. ლორთქიფანიძის ნაშრომებში წარმოდგენილი მოსაზრებანი. მკვლევრის ვარაუდით, ვანის ძველი ქალაქის ისტორიაში უნდა გამოიყოს სამი ძირითადი ეტაპი. თავის განვითარების პირველ ეტაპზე (ძვ. წ. VI—IV სს-ის პირველ ნახევარში) ვანი წარმოადგენდა კოლხეთის სამეფოს ერთ-ერთი ადმინისტრაციული ერთეულის („სკეპტუხიის“ || „ვანის ქვეყნის“) პოლიტიკურ და, შესაბამისად, ეკონომიკურ ცენტრს, მმართველი ზედაფენის რეზიდენციას, რომელსაც ეკავა ბუნებრივი ხევებით გამაგრებული ბორცვი (ე. წ. „ახვლედიანების გორა“), უფრო სწორედ მისი ქვედა და ცენტრალური ტერასები, რადგან სამოსახლო კულტურული ფენები

⁵ მ. ინაძე, კოლხეთის სამეფოს სკეპტუხიათა საკითხისათვის, საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე, ტ. XXVI, № 6, 1961, გვ. 783—790.

⁶ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VIII, თბ., 1975, გვ. 140—141, 150, 151 და შემდ.

⁷ მ. ინაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 789.

⁸ ჯ. ნადირაძე, ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1975, გვ. 134; Г. Лордкипанидзе, Колхиды в VI—II вв. до н. э., Тб., 1978, გვ. 30.

⁹ Г. Лордкипанидзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 75; ო. ლორთქიფანიძე, ვანის ნაქალაქარი, გათხრები, ისტორია, პრობლემები (წერილი მეორე), ვანი III, თბ. 1977, გვ. 18, 19.

მხოლოდ აქ არის წარმოდგენილი. ეს რეზიდენცია თავდაპირველად სამხედრო-ადმინისტრაციული ცენტრია, სადაც თანდათანობით ხდება კონცენტრაცია ხელოსნობის ძირითადი დარგებისა.¹⁰

მკვლევარს თანახმად, შემდგომი ეტაპი ვანის აველი ქალაქის ისტორიაში მოიცავს ძვ. წ. IV ს-ის მეორე ნახევარს და III ს-ის პირველ ნახევარს (ყოველ შემთხვევაში დასაწყისს მაინც). ამ ეტაპს იგი უკავშირებს დიდ პოლიტიკურ და ეკონომიკურ ძვრებს, რომლებიც შეინიშნება როგორც მახლობელ ადმოსავლეთში, ისე ქართლში. ამავე დროს, მას ნიშანდობლივად მიაჩნია ის გამეორებაც, რომ ამ დროისათვის უკვე იჩენს თავს ვანის ონომასტიკონში გლობტიკურ ძეგლებზე და სხვ. ადმოსავლურ-ანატოლიური (კაპადოკიური) გავლენა¹¹.

ვანის ქალაქის განვითარების ახალი ეტაპი, როგორც ო. ლორთქიფანიძე ვარაუდობს, ძვ. წ. III—I სს-ებს ემთხვევა და ამ დროს იგი ფუნქციონალურ-ტიპოლოგიური თვალსაზრისით სატაძრო ქალაქს წარმოადგენს. ამის დამადასტურებლად მიიჩნეულია ის გარემოება, რომ არქეოლოგიური აღმოჩენების მიხედვით ამჟამად ყველა უბანზე ძვ. წ. III—I საუკუნეებისათვის მხოლოდ სატაძრო-საკულტო და საზოგადოებრივი დანიშნულების ნაგებობანია წარმოდგენილი. ამასთან ამ ხანის სატაძრო-საკულტო კომპლექსები, საკურთხეველები გამოირჩევიან საკმაო სირთულითა და დიდი-მასშტაბებით¹². მკვლევარს შემდგომი მსჯელობიდან იქმნება შთაბეჭდილება, რომ იგი შინაგან კავშირს ხედავს ელინისტურ ხანაში (ძვ. წ. III ს-ის შუახანიდან) ვანის ტერიტორიაზე სატაძრო ქალაქის არსებობასა, თუ წარმოქმნასა (?) და ადმოსავლეთ კოლხეთში სწორედ ამ დროს მომხდარ ეთნო-პოლიტიკურ და კულტურულ ძვრებს შორის (კოლხეთის ადმოსავლეთი ოლქების ქართიზაცია, ადმოსავლეთ-ქართული ტომების-მესხების ექსპანსია, იბერიის სამეფოს პოლიტიკური გავლენის გავრცელება და სხვ)¹³.

ამრიგად, მთელი ამ მსჯელობიდან იმ აზრის გამოტანა შეიძლება, რომ სატაძრო ცენტრი, სატაძრო ქალაქი ვანში მისი ისტორიის მესამე ეტაპზე, ელინისტური ხანიდან (ძვ. წ. III ს-დან) ჩნდება. მანამდე კი, ადრეანტიკურ ხანაში (ძვ. წ. VI ს—IV ს-ის ბოლო მეოთხედამდე) ვანი წარმოადგენს მხოლოდ კოლხეთის სამეფოს ერთ-ერთი ადმინისტრაციული ერთეულის პოლიტიკურ და ეკონომიკურ ცენტრს.

სადღეისოდ ვანში აღმოჩენილი ძვ. წ. VI—IV სს-ის მდიდრული სამარხების ინვენტარის დეტალური დამუშავება, მისი სოციალური ატრიბუციის თვალსაზრისით ჩატარებული კვლევა-ძიების შედეგები, ამასთან უკანასკნელ წლებში ვანსა და საირხეში (ყვირილის ხეობაში) მოპოვებული ახალი არქეოლოგიური მასალა, ჩვენი აზრით, შესაძლებელს ხდის სხვა კუთხით მივუდგეთ ვანის სატაძრო ქალაქის გენეზისისა და ამ ადგილზე ადრეანტიკურ ხანაში არსებული ქალაქისა და მისი მმართველი ზედაფენის რაობის საკითხს.

¹⁰ ო. ლორთქიფანიძე, ვანის ნაქალაქარი. ვანი III, გვ. 18, 19.

¹¹ იქვე, გვ. 19, 20.

¹² იქვე, გვ. 22.

¹³ იქვე, გვ. 25—27. ო. ლორთქიფანიძე აქვე იმასაც შენიშნავს, რომ თვით სატაძრო ქალაქის ორგანიზაციული ფორმა დამახასიათებელია კაპადოკიისა და ფრიგიისათვის, ე. ი. იმ ტერიტორიისათვის, სადაც მესხური ტომების უძველესი საცხოვრისი ივარაუდება (გვ. 25—26).

ვანის სატაძრო ქალაქის წარმოქმნის საკითხის შესწავლისას, უპირველესად, გათვალისწინებულ უნდა იქნეს ახვლედიანების გორის წევრზე და მის ცენტრალურ ტერასზე გამოვლენილი წინა და ადრეანტიკური ხანის საკულტო ნაგებობათა ნაშთები და ამავე დანიშნულების კომპლექსები, რადგან სწორედ ადრეული ხანის ეს ძეგლები (რომელთა შემადგენლობა ყოველწლიურად ივსება ახალი მონაცემებით), ძვ. წ. V—IV სს-ის ვანისა და საირხის სამარხებიდან მომდინარე მასალასთან ერთად სადღეისოდ წარმოადგენს ამოსავალს, ამავე დროს საიზედო დასაყრდენს, ზემოაღნიშნული საკითხების შემდგომი კვლევისათვის. ამ თვალსაზრისით საგანგებო ინტერესს იწვევს 1975 წელს ცენტრალურ ტერასზე აღმოჩენილი ვერტიკალურად მდგარი ქვის ფილებით შედგენილი „საკულტო კერია“, რომლის შიგნით და ირგვლივ ნაპოვნია დიდი რაოდენობით ჩალეწილი თიხის ჭურჭელი (ქოთნები, დერგები) უპირატესად ძვ. წ. VII—VI საუკუნეებისა¹⁴.

მომდევნო წლების გათხრებმა იმავე ცენტრალურ ტერასზე გამოავლინა კიდევ უფრო საგულისხმო მასალა, რომელმაც მნიშვნელოვნად შეაღწო წინა მონაპოვრის მიხედვით წარმოდგენილი სურათი. სახელდობრ, 1983—84 წლებში ამ ტერასზე ელინისტური ხანის ფენის ქვეშ კვლავ აღმოჩნდა საკულტო დანიშნულების ნაგებობის ნაშთები და მასთან ერთად ცხოველთა თიხის მრავალრიცხოვანი სტილიზებული გამოსახულებანი, რომლებიც ძვ. წ. VIII—VII სს-ით თარიღდებიან. ფიქრობენ, რომ ეს გამოსახულებანი გამოყენებული უნდა ყოფილიყვნენ ნაყოფიერების ქალღვთაების — იმავე ღმერთების დიდი დედისადმი მიძღვნილ საკულტო რიტუალში, რომელიც ამ ადგილზე სრულდებოდა ჯერ კიდევ წინარეანტიკურ ხანაში¹⁵.

აღსანიშნავია, რომ საკმაოდ ადრეული ხანის, სახელდობრ, უშუალოდ ძვ. წ. VIII—VII სს-ის მომდევნო პერიოდის საკულტო-რიტუალური დანიშნულების ძეგლები გამოვლენილია ახვლედიანების გორის ზედა ტერასზედაც¹⁶. ასეთ ძეგლად არის მიჩნეული, უპირველეს ყოვლისა, ბორცვის წვერის ცენტრალურ ადგილზე ფიქსირებული ე. წ. დახურული კომპლექსი: კლდოვან დედაქანში (თირში) ამოკვეთილი სარიტუალო ქვბუღი, ორმოები და ურთიერთგამკვეთი არხები, რომლებშიც აღმოჩენილი ადრეანტიკური ხანის კერამიკის ერთი ჯგუფი არქაული იერით გამოირჩევა. შემჩნულია ისიც, რომ არხების ერთი ნაწილი ძვ. წ. VI საუკუნეში უკვე წყვეტს ფუნქციონირებას¹⁷, რაც ამ კომპლექსის სიძველეს კიდევ ერთი მაჩვენებელი უნდა იყოს. მკვლევართა თანახმად, დახურულ კომპლექსში სრულდებოდა ქტონიურ ღვთაებებთან

¹⁴ ო. ლორთქიფანიძე, ვანის ნაქალაქარი, ვანი III, თბ., 1977, გვ. 14.

¹⁵ ო. ლორთქიფანიძე, ვანის 1983—84 წლების არქეოლოგიური კვლევა-ძიება ანგარიში, წაითხული მოხსენების სახით 1984 და 1985 წლებში საქართველოში ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგებისადმი მიძღვნილ სესიებზე (თბილისში).

¹⁶ ზედა ტერასზე აღმოჩენილია წინარეანტიკური ხანის მასალაც, თუმცა მცირე რაოდენობით. ეს მასალა მოწმობს ბორცვის წვერზე დასახლების არსებობას ძვ. წ. VIII—VII საუკუნეებიდან მაინც (დ. კაჭარავა, ო. ლორთქიფანიძე, რ. ფუთურიძე, გ. ყიფიანი, არქეოლოგიური გათხრები ვანის ნაქალაქარის ზედა ტერასზე, ვანი IV, თბ., 1979, გვ. 37). მკვლევართა ვარაუდით, ამ დროის, ისევე როგორც უფრო ადრინდელი ხანის ძეგლები, ზედა ტერასზე მერმინდელი მშენებლობისას უნდა იყოს განადგურებული (იქვე, გვ. 37).

¹⁷ დ. კაჭარავა, ო. ლორთქიფანიძე, რ. ფუთურიძე, გ. ყიფიანი, არქეოლოგიური გათხრები ვანის ნაქალაქარის ზედა ტერასზე, გვ. 33—37.

დაკავშირებული საკულტო რიტუალი¹⁸. ზოგიერთი იმასაც ვარაუდობს, რომ კლდეში ნაკვეთი ეს კომპლექსი — სარიტუალო ორმოები სპეციფიკური არხებით — წარმოადგენდნენ მიწისქვეშა სამსხვერპლოებს, რომლებშიც აგროვებდნენ ღვთაებისადმი შეწირულ ცხოველთა სისხლს¹⁹. როგორც ფიქრობენ, ეს სამსხვერპლოები დაკავშირებული უნდა ყოფილიყო იმავე ზედა ტერასზე გამოვლენილ ძვ. წ. VI—V სს-ის ხის ძელებით ნაშენ დიდ საკულტო ნაგებობასთან²⁰, რომელიც შემდგომში ხანძრისაგან განადგურებულა²¹.

ზემოაღწერილი დასურული კომპლექსი, როგორც ჩანს, მართლაც აღრიდანვე საგანგებო დანიშნულებას ასრულებდა ბორცვზე ჩატარებულ საკრალურ ცერემონიალებში. ამაზე, გარდა ამ კომპლექსის მდებარეობისა (განლაგება ბორცვის შუაგულში, მის უმაღლეს წერტილში, ყველაზე საპატიო ადგილას), უნდა მეტყველებდეს ის გარემოებაც, რომ ამ ადგილზე ელინისტურ ხანაში (ძვ. წ. III ს.) შენდება ვანის სატაძრო ქალაქის ერთ-ერთი მთავარი სალოცავი — „საზეიმო“ საფეხურებიანი მონუმენტური ქვის საკურთხეველი²². აღსანიშნავია ისიც, რომ ბორცვის წვერზე ძვ. წ. IV—III სს-ში არაერთი წარჩინებული — ვანის საზოგადოების ზედაფენის წარმომადგენელი დაუკრძალავთ²³. (განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ის გარემოება, რომ ამ პირთა გარკვეული ნაწილი, როგორც ამას ქვემოთ დავინახავთ, აშკარად ვანის კულტმსახურთა ფენას განეკუთვნება).

ანალოგიური სურათი იშლება ახვლედიანების გორის ცენტრალურ ტერასზედაც, სადაც ზემოხსენებული წინარეანტიკური ხანის საკულტო კერის ახლოს ელინისტურ ხანაში (ძვ. წ. IV—III სს.) იგება თეთრი ქვის საკურთხეველი²⁴. ამასთან ნიშანდობლივია ისიც, რომ აქვე მახლობლად დასტურდება კულტმსახურ წარჩინებულთა სამარხები. ყველა ეს ფაქტი, ჩვენი აზრით, პირდაპირ მიუთითებს ახვლედიანების გორაზე არსებული სამლოცველოს ძველსა და ძლიერ ტრადიციებზე. ამავე დროს დასახელებული ფაქტები იმის მაუწყებელიც არიან, რომ ძველი კოლხური კულტები ვანის ქალაქში აღრეელინისტურ ხანაშიც ინარჩუნებენ თავიანთ მნიშვნელობას²⁵.

ზემოთქმულთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს ის გარემოებაც, რომ ახვლედიანების გორის ზედა ტერასის დიდი ნაწილი ადრეანტიკურ ხანაში საკულტო-რიტუალური დანიშნულების კომპლექსებს უჭირავთ. სახელდობრ, გარდა ზემოდასახელებულ ნაგებობებისა, ზედა ტერასზე ადრეანტიკურ ხანაში (ძვ. წ. VI—V სს-ში) არსებობდა ე. წ. „რიტუალური მოედანიც“. რიტუალში, ჩანს, გარკვეულ როლს ასრულებდა ცეცხლი. „მოედნიდან“ 0,75 მ. დაცილებით აღმოჩნდა ადგილობრივი თიხისაგან გამოძერწილი ქალღმერთის (?)

18 დ. კაქარავა, თ. ლორთქიფანიძე... დასახ. ნაშრ., გვ. გვ. 37.

19 Г. Лордкипанидзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 122, 123.

20 იქვე

21 დ. კაქარავა, თ. ლორთქიფანიძე... დასახ. ნაშრ., ვანი IV, გვ. 31.

22 იქვე, გვ. 21.

23 იქვე, გვ. 25 და შემდ.

24 თ. ლორთქიფანიძე, ვანის ნაქალაქარი, ვანი III, გვ. 14.

25 შდრ. დ. კაქარავა, თ. ლორთქიფანიძე... დასახ. ნაშრ., გვ. 37.

ტერაკოტული ქანდაკება. „მოედნის“ გაგრძელებაზე ჩრდილოეთით დადსტურებულია დიდი რაოდენობით შეწირულ ცხოველთა ძვლები²⁶.

მთელი ამ არქეოლოგიური მონაპოვრის, „ახვლედიანების გორის“ ზედა და ცენტრალურ ტერასებზე გამოვლენილი საკულტო-რიტუალური დანიშნულების ძეგლების, განხილვა გვაფიქრებინებს, რომ ვანის ქვეყნის ერთერთი მთავარი სალოცავი ხატი ძველთაგანვე (ყოველ შემთხვევაში წინარეანტიკური ხანიდან მაინც) „ახვლედიანების გორად“ წოდებულ ბორცვზე არის საგულისხმებელი. როგორც ჩანს, უკვე ძვ. წ. VIII—VI სს-ში აქ საკმაოდ დიდი მასშტაბით სრულდებოდა ნაყოფიერების ქალღვთაებისადმი განწყობებული კულტ-მსახურება²⁷.

ვანის სამლოცველოს საკულტო ცენტრად განვითარების შემდგომი პერიოდი ძვ. წ. V ს-დან იწყება. ამ დროისათვის კოლხეთში დიდი სოციალური და პოლიტიკური ძვრები ხდებოდა: იქმნება საკმაოდ რთული სტრუქტურის საზოგადოება ურთიერთდაპირისპირებული კლასებითა და იერარქიულად დაქვემდებარებული სოციალური ფენებით, სრულდება სახელმწიფოს ფორმირების პროცესი²⁸, ყველა ამ ძვრებს, ბუნებრივია, მნიშვნელოვანი ცვლილებები და გარ-

²⁶ დ. კაკარავა, ო. ლორთქიფანიძე..., დასახ. ნაშრ., გვ. 21, 36.

²⁷ საკულტო ცენტრების არსებობა ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში და უფრო ადრეც (II ათასწლეულის დასასრულს) არქეოლოგიური კვლევა-ძიებით დასტურდება კოლხეთის მეზობლად, შიდა ქართლშიც. ასეთებია ყათნალისხევის, ნაცარგორას (მესამე ფენის) და ხოვლეგორას საწესო კომპლექსები, რომლებიც წარმოადგენენ ნაყოფიერების ღვთაებათა ხატებს. როგორც ფიქრობენ, ისინი უნდა ყოფილიყვნენ ხევის ან ტომის საკულტო ცენტრები, სადაც ტარდებოდა საკმაოდ რთული საწესო რიტუალი ნაყოფიერების გასაზრდელად (ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 200—208; ავტორი ემყარება დ. ხახუტაშვილის, გ. გობეჯიშვილის, რ. აბრამიშვილის, დ. მუსხელიშვილის, გ. ციტიშვილის ნაშრომებს). გარდა ზემოთ ჩამოთვლილი ძეგლებისა, ძვ. წ. VIII—VII სს. საქართველოს ტერიტორიაზე არსებული ცენტრების შესახებ გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის გამლისწყაროში (ტირიფონის ველზე) აღმოჩენილ განძში შემავალი ერთი საკულტო დანიშნულების ნივთი, რომელიც სამლოცველოს იმიტაცია უნდა იყოს. ეს ნივთი მით უფრო საინტერესოა ჩვენთვის, რომ განძი კოლხურ კულტურას განეკუთვნება და უმთავრესად სამეურნეო დანიშნულების ნივთებისაგან შედგება. თვითონ საკულტო ნივთი წარმოადგენს ნალის ფორმის შემოღობილ სარიტუალო მოედნის მოდელს. მოედნის შუაში დგას თალისებური საკურთხეველი, რომელსაც უკან ედგმის ნალის ფორმისავე კერა. მოედნის სწორ თავში დგას ოთხკუთხა ნაგებობა — ტაძარი. მომრგვალებული ნაწილი მთლიანად უჭირავს შესაწირავად გამზადებულ ცხოველთა (ცხვრების) ფიგურებს. მოედანზე ამართულია 7 ანთროპომორფული ფიგურა (4 მათგანი ოთხფალურია). ორი ფიგურა კერის შიგნით აწყვია (ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 223, 224; მ. ხიდაშელი, მატერიალური კულტურის ზოგიერთი ძეგლი როგორც ისტორიული წყარო). ამრიგად, ეს საკულტო მნიშვნელობის ნივთი შეიცავს ყველა იმ სარიტუალო დანიშნულების ნაგებობის გამოსახულებას და რთული რიტუალის შესრულებისათვის საჭირო კომპონენტებს, რომლებიც ახვლედიანების გორაზე გამოვლენილ ძვ. წ. VIII—VI სს-ის სამლოცველოშია წარმოდგენილი. საწესო რიტუალიც, რომელიც საკულტო ნივთზეა გამოსახული, ისევე როგორც ვანში, ნაყოფიერების ღვთაებისადმი მიძღვნილი. ყოველივე ზემოაღნიშნული კიდევ ერთი საბუთია იმის სასარგებლოდ, რომ ვანი, ისევე როგორც შიდა ქართლის ზემოჩამოთვლილი ძეგლები, ძვ. წ. VIII—VII სს-ში სატომო საკულტო ცენტრია („ვანის ქვეყნის“ მთავარი სამლოცველო). მომდევნო პერიოდში (ადრეანტიკური ხანიდან) კოლხეთში დიდი პოლიტიკური გაერთიანების შექმნის შემდეგ, ვანის ეს სამლოცველო უკვე სატომთაშორისო მნიშვნელობის საკულტო ცენტრი ხდება. მისი დიდ სატაძრო ცენტრად ფორმირება ამ დროს უკვე ადრეკლასობრივი საზოგადოების წიაღში მიმდინარეობს.

²⁸ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, გვ. 410—414; Г. Лордкипанидзе, Колхида в VI—II вв. до н. э., გვ. 77 და შემდ.

დაქმნები უნდა მოეტანა ვანის საზოგადოების ცხოვრებაშიც. და მართლაც, ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენების მიხედვით, აღებულ ხანაში (ძვ. წ. V—IV სს.) ვანი წარმოგვიდგება მნიშვნელოვან პოლიტიკურ და ეკონომიკურ ცენტრად მალაღვანეთარებული ხელოსნური წარმოებით, ფართო სავაჭრო ურთიერთკავშირებით, ქონებრივად და სოციალურად ძლიერად დიფერენცირებული საზოგადოებით²⁹. მაგრამ, მთავარი და არსებითი მაინც ის არის, რომ სოციალურ-ეკონომიკურ ძვრებთან ერთად მნიშვნელოვანი ტეხილი შეინიშნება ვანის საკულტო ცენტრის განვითარებაშიც. ამ დროისათვის (ძვ. წ. V ს.) აქ უკვე არსებობს სატაძრო ცენტრი მკვეთრად ჩამოყალიბებული ქურუმთა ინსტიტუტით, დაკანონებული საკარალური რიტუალური წესებითა და ნორმებით. ვანის სატაძრო ცენტრში მომდინარე ამ პროცესის ნათელსაყოფად ტერასაზე გამოვლენილ საკულტო დანიშნულების ნაგებობებსა და კომპლექსებთან ერთად, რომელთაც, როგორც დავინახეთ, ძვ. წ. VI—V სს-ში დიდი როლი ჰქონდათ განკუთვნილი ვანის საზოგადოების რელიგიურ ცხოვრებაში, სრულიად განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდათ ახველდიანების გორაზე გათხრილ ძვ. წ. V—IV სს-ის წარჩინებულთა მდიდრულ სამარხებს.

თავდაპირველად უნდა შევჩერდეთ ძვ. წ. V ს-ის შუა ხანებში ცენტრალურ ტერასაზე დაკრძალული წარჩინებული ქალის საპარხეულ ინვენტარსა და დამარხვის რიტუალზე, რომელთა დეტალური განხილვა, საიხეში ამ ბოლო დროს მოპოვებულ ანალოგიურ ნასაღჭთან ერთად, თვალნათლივ გვიჩვენებს ადრეანტიკური ხანის ვანისა და საიხის საზოგადოების ზედაფენის თეოკრატულ ბუნებასა და მის წარმომადგენელთა ახლო კავშირს კულტმსახურებასთან. ამ თვალსაზრისით წარჩინებული ქალის სამარხეული ინვენტარიდან უპირველესად ყურადღებას იქცევს მისთვის ჩატანებული საკულტი ნივთები.

ამ ნივთებიდან აღსანიშნავია თავსამკაული, შედგენილი მსხლისებრი საკიდებისა და ტანდალარული მძივებისაგან. სპეციალისტთა აზრით, ეს ნივთი ზუსტ პარალელს ევრსად პოულობს. იგი წარმოადგენს წარჩინებული კოლხი ქალის თავისებურ სამკაულს და ადგილობრივ შექმნილ ძეგლთა რიგს მიეკუთვნება³⁰. ეს თავსამკაული იმ მხრივ იმსახურებს ჩვენს საგანგებო ინტერესს, რომ იგი დიდ მსგავსებას იჩენს იმავე ცენტრალურ ტერასაზე დაკრძალული „წარჩინებული მეომრის“ (ძვ. წ. IV ს-ის მესამე მეოთხედი) სამარხში აღმოჩენილ ოფიციალურ საბეჭდავ-ბეჭედზე გამოსახულ ქალ-ღვთაების (თუ ქურუმის ქალის) თავსამკაულთან³¹. ეს მსგავსება, რა თქმა უნდა, შემთხვევითი არ შეიძლება იყოს და უნდა მიგვანიშნებდეს ამ ნივთის საკულტო დანიშნულებაზე, ამასთან მისი მფლობელის კულტმსახურებასთან კავშირზე.

ამაზევე მეტყველებენ წარჩინებული ქალისათვის ჩატანებული რიტუალური დანიშნულების სხვა ნივთებიც (რომლებიც მიცვალებულის თავთან ელავა): ევრცხლის სფერული ქურქელი, რომელიც დამშვენებულია ხელაწეული სფინქსების გრავირებული გამოსახულებებით, ასევე ბრინჯაოს მცირე ზომის სიტუ-

²⁹ ო. ლორთქიფანიძე, ვანის ნაქალაქარი, ვანი III, თბ., 1977, გვ. 18—20.

³⁰ ა. ბეონია, ოქროს სამკაულები ვანის ნაქალაქარიდან, თბ., 1981, ვანი VI, გვ. 16—17.

³¹ მარგ. ლორთქიფანიძე, არქაული და „არქაიზირებული“ საბეჭდავი — ბეჭდები ევრიდან, ვანი II, თბ., 1976, გვ. 136; ო. ლორთქიფანიძე, რ. ფუთურიძე, ე. თოლორდავა, ა. ბეონია, არქეოლოგიური გათხრები ვანში 1969 წელს, ვანი I, თბ., 1972, გვ. 216—217.

ლის ფორმის კუთრკელი, რომლის ძირზე გამოსახულია მზის სიმბოლო-სვასტიკა³². სვასტიკებით შემკულია დოლისებური საკიდებისაგან შედგენილი წარჩინებული კოლხი ქალის ყელსაბამიც. აქვეა კოლხური ბრინჯაოს სარიტუალო სიტულები³³.

საგანგებო ინტერესს იწვევს აგრეთვე წარჩინებული კოლხი ქალის სამარ-ზში ფრთავაშლილი არწივის გამოსახულებიანი ორი ოქროს ფირფიტის აღმოჩენა, რომლებიც უთუოდ სარტყლს მოსართავს წარმოადგენდა. არწივი, როგორც ცნობილია, ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა რელიგიური რწმენების მიხედვით „მზის ფრინველია“, მისი სიმბოლოა. იგი ყველგან სამეფო ან საღმრთო ფრინველად ითვლებოდა — ჰერალდიკური მნიშვნელობის მატარებელი იყო³⁴. ამავე დროს, ქართულ წარმართულ პანთეონში არწივი უკავშირდებოდა ნაყოფიერების უზენაეს ღვთაებასაც³⁵. სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ წარჩინებული კოლხი ქალის სამარხში არწივის გამოსახულებიანი ფირფიტების აღმოჩენა შემთხვევითი არ უნდა იყოს და იგი დაკრძალულის დიდ ძალაუფლებასა და მაღალ მდგომარეობაზე მიგვანიშნებს³⁶. ჩვენი აზრით, არწივის გამოსახულებიანი ფირფიტების კავშირი მზისა და ნაყოფიერების ღვთაებათა კულტებთან, წარჩინებული ქალის ძალაუფლების თეოკრატიულ ხასიათზედაც უნდა მეტყველებდეს.

ზემოდასახელებული ქალის კუთვნილებას ვანის საზოგადოების უზენაეს კულტმსახურთა ფენისადმი, რომლის რელიგიურ ცხოვრებაში მზის თაყვანისცემას და მასთან დაკავშირებულ ცერემონიალებს დიდი ადგილი ეჭირა, უნდა მოწმობდეს სამარხში ჩატანებული ოქროს დიადმაც, რომელზედაც ცხოველთა ჭიდილის სცენებია წარმოდგენილი დაბალი რელიეფით. ერთ ფირფიტაზე ორი ლომი დასძგერებია ქურციკს, მეორე ფირფიტაზე — ორი ლომი ხარს³⁷. რაკი ლომი ძველ ხალხებში მზისა და სინათლის განსახიერებად იყო მიჩნეული, ზოგიერთი მკვლევარი ფიქრობს, რომ წარჩინებული ქალის დიადემაზე მოთავსებული გამოსახულებანი წარმოადგენენ მზისა და სიბნელის, სიცოცხლისა და სიკვდილის ჭიდილის სიმბოლოს³⁸. ამასთან, გამოთქმულია ვარაუდი, რომ აღნიშნული დიადემები საგანგებოდ მზადდებოდა დასაყრძალავი რიტუალებისათვის³⁹. არსებობს სხვა მოსაზრებაც, რომლის თანახმად კოლხეთის დიდებულითა სამარხებში აღმოჩენილი დიადემები წარმოადგენენ წარჩინე-

³² თ. ლორთქიფანიძე, რ. ფუთურიძე. ვ. თოლორდავა, ა. ჭყონია, არქეოლოგიური გათხრები ვანში 1969 წელს, ვანი I, თბ., 1972, გვ. 213, 238.

³³ იქვე, გვ. 214, 223.

³⁴ A. Roos, L'aigle du culte solaire syrien, RA, 6-e série, t XXXVI, 1950 (octobre-décembre); მარგ. ლორთქიფანიძე, არქაული და „არქაიზირებულ“ საბეჭდავი-ბეჭდები ვანიდან, გვ. 161, 162.

³⁵ Г. Лордкипанидзе, К истории древней Колхиды, Тб. გვ. 124; он же, Колхида в VI—II вв. до н. э., გვ. 122.

³⁶ ა. ჭყონია, დასახ. ნაშრ., გვ. 52.

³⁷ თ. ლორთქიფანიძე, ვანის ნაქალაქარი, ვანი I, გვ. 12, 13.

³⁸ იქვე, შენ. გვ. 13.

³⁹ თ. ლორთქიფანიძე, ვანის ნაქალაქარი, შენ 31, გვ. 13; ა. ჭყონია, დასახ. ნაშრ., გვ. 16.

ბულობის ნიშანს⁴⁰. ჩვენი აზრით, ზემოაღნიშნული ოქროს დიადემა ვანის უზენაეს კულტმსახურთა ფენის წარმომადგენლის ხელისუფლების ინსიგნია უნდა იყოს და მისი დანიშნულება მხოლოდ დასაყრდელად რიტუალში მონაწილეობით არ უნდა განისაზღვრებოდეს. საესეებით დასაშვებია, რომ წარჩინებული კოლხი ქალი მას სიცოცხლეში ატარებდა, როგორც განსაკუთრებული ღირსებისა და უზენაესი ქურუმის ნიშანს ვანის საკულტო ცენტრში შესრულებულ საკრალურ ცერემონიალებსა და საზეიმო პროცესიებზე გამოსვლისას (როგორც ამას ადგილი ჰქონდა პონტოს კომანას სატაძრო გაერთიანებაში. სტრაბონის გადმოცემით, კომანას ქურუმში დიადემას წელიწადში ორჯერ იკეთებდა, ისიც მხოლოდ ღმერთქალისათვის მიძღვნილ საზეიმო ცერემონიაში შესრულების დროს⁴¹).

გარდა მზის სიმბოლოებით დამშვენებული საკულტო დანიშნულების ნივთებისა, წარჩინებული კოლხი ქალის უმაღლესი კულტმსახურთა წრისადმი კუთვნილებას უნდა მოწმობდეს, აგრეთვე, მის სამარხში აღმოჩენილი არაერთი ნივთი, შემკული ნაყოფიერების ქალღვთაების — დიდი დედის კულტთან დაკავშირებულ ცხოველთა და ფრინველთა გამოსახულებებით: ერთ-ერთი ოქროს ყელსაბამის საკიდები გაფორმებულია ვერძის თავების სახით⁴², ზოლო ვერძი, ცხვარი ძველ კოლხთა წარმოდგენებში სიმბოლოა ნაყოფიერებისა, მოსავლიანობისა და სხვა. აღსანიშნავია აგრეთვე წარჩინებული ქალის სამარხში ფრინველის ფიგურებიანი სამკაულის (საყურეების, ყელსაბამის) ჩატანება⁴³. დადგენილია, რომ სამკაულთა მორთულობაში ამ ელემენტის შეტანა მათ საკულტო დანიშნულებაზე მიუთითებს და ფრინველთა ეს გამოსახულებებიც უკავშირდებიან ბუნების დიდი დედის კულტს⁴⁴.

ნაყოფიერების ღვთაებასთან დაკავშირებული საკულტო ნივთების ჩატანება სამარხში ვანის საზოგადოების თეოკრატიული ზედაფენის წარმომადგენლისათვის საესეებით ბუნებრივი ჩანს, რადგან ვანში (ისევე როგორც მთელ კოლხეთში), აღრიდანვე იკვეთება ნაყოფიერებისა და ბუნების მფარველი ქალღვთაების, იგივე ღმერთების დიდი დედის კულტი, რომლის ეკონოგრაფია ქალის მცირე ზომის ქანდაკებებით არის წარმოდგენილი ვანში, საირხეში, ურეკში. ქუთაისში აღმოჩენილი წინა და ადრეანტიკური ხანის ქალის ტერაკოტული ფიგურები დაკავშირებულნი არიან დიდი დედის კულტთან და ბუნების მფარველ ძალას განასახიერებენ⁴⁵. დიდი დედა, რომელიც სიმბოლოა ბუნების ნაყოფიერებისა, ვანის საზოგადოების ერთ-ერთი მთავარი ღვთაებაა კოლხეთის სამეფოს აყვავების ხანაშიც. როგორც ვარაუდობენ, ამ დროს იგი სახელმწიფო კულტის მნიშვნელობასაც იღებს⁴⁶. ნაყოფიერების ღვთაების თაყვანისცემის

⁴⁰ ი. გ ა გ ო შ ი ძ ე, ითხვისის სამარხი, აკად. ს. ჭანაშის სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XXV—B, 1968, გვ. 34.

⁴¹ Strabo, XII, III, 32

⁴² ა. ჭ ყ ო ნ ი ა, დასახ. ნაშრ., გვ. 37.

⁴³ ი ქ ე ე, გვ. 37, 38.

⁴⁴ იქვე.

⁴⁵ კოლხური დიდი დედაღვთაების შესახებ დაწვრილებით იხ. თ. მიქელაძის ნაშრომი — კოლხეთის ადრერკინის ხანის სამაროვნები, თბ., 1985, გვ. 62—67.

⁴⁶ ამის დასტურია კოლხური ტრიობლების შუბლზე არსებული ქალის გამოსახულება, რომელსაც ბ. კუფტინი, საესეებით მართებულად, დიდი დედაღვთაების გამოსახულებად მიიჩნევს.

ოფიციალურ რელიგიად აღიარებას ადრეანტიკური ხანის ვანის ქალაქში ადასტურებს „წარჩინებული მეომრის“ — დედატოსის ხელისუფლების ინიციაზზე — ოფიციალურ საბეჭდავ-ბეჭედზე მცენარეულ სამყაროსთან დაკავშირებული ქალღვთაების გამოსახვა⁴⁷.

ნაყოფიერების კულტის პარალელურად ადრეანტიკური ხანის ვანში (ისევე როგორც კოლხეთის სხვა ცენტრებში), დასტურდება ციურ მნათობთა, განსაკუთრებით სოლარული ღვთაების თაყვანისცემაც. წარჩინებული ქალების საკულტო ნივთების მზის სიმბოლოებით (სვასტიკებით, ლომის, არწივის გამოსახულებებით) უხვად შემკობა, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ამ დროს დამახასიათებელი ჩანს ვანის თეოკრატიული ზედაფენის ყოფისათვის, რაც თავის მხრივ, ამ საზოგადოებაში ასტრალური პანთეონის მყარი რელიგიური სისტემის არსებობის მაუწყებელია.

არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული მონაცემების საფუძველზე გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ასტრალური რწმენა-წარმოდგენების განვითარებასთან ერთად საქართველოს მიწათმოქმედ საზოგადოებაში შეინიშნება ნაყოფიერების ქალღვთაებისა და მზის კულტების შერწყმა, რაც მათი ფუნქციონალური თანხედომით იყო გამოწვეული (მზე, ხალხის დაკვირვებით, არის ნაყოფიერების მთავარი წყარო)⁴⁸.

მზისა და დიდი დედის, ნაყოფიერების ქალღვთაების კულტების ფუნქციონალური შერწყმის პროცესი ვანშიც დასტურდება და იგი აირეკლება ამ ღვთაებათა სიმბოლოებშიც. არწივის, ლომის, ცხენის, მხედრის გამოსახულებანი, ერთი მხრივ, უკავშირდებიან ნაყოფიერების ღვთაების, დიდი დედის კულტს, მეორე მხრივ კი ციურ მნათობს — მზეს განასახიერებენ. ხშირად ცხენის სახით გამოიხატებოდა მზე, ანდა მზის სიმბოლოს-სვასტიკას ათავსებდნენ ცხენის გამოსახულებაზე⁴⁹.

ამრიგად, წარჩინებული კოლხი ქალის სამარხეული ინვენტარს განხილვას იმ დასკვნამდე მივყავართ, რომ მისთვის ჩატანებული ნივთებისა და სამკაულის საკმაოდ დიდი ნაწილი საკულტო-რიტუალური დანიშნულებისაა, რაც თავისთავად მეტყველებს მისი ძალაუფლების თეოკრატიულ ხასიათზე. როგორც ზემოთ შევნიშნეთ, წარჩინებული კოლხი ქალის ვანის უზენაეს კულტმსახურთა ფენიდან კუთვნილებას უნდა მოწმობდეს მის დაკრძალვის დროს შესრულებული რიტუალიც. სამარხში, რომელშიც იგი ესვენა კიდევ აღმოჩნდა სამი ადამიანის ჩონჩხი ნაკლებად მდიდრული ინვენტარით, მის გარეთ კი ცხე-

ნევა (Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, I, Тб., 1949, გვ. 253-254). იხ აგრეთვე Г. Лордкипанидзе, დასახ. ნაშრომი, გვ. 117, 131. აქვე აღნიშნულია, რომ ანტიკური ხანის კოლხური მითოლოგიის მიხედვით, დედამიწა-გეა თვლებოდა ყველა ღვთაების წარმოშობად (მთავარ ღვთაებად). გეას აპოლონიოს როდოსელი „არგონავტიკაში“ ღმერთების დედასაც უწოდებს (Г. Лордкипанидзе, Колхида..., გვ. 121).

⁴⁷ მარგ. ლორთქიფანიძე, არქაული და „არქაოზირებული“ საბეჭდავი — ბეჭდები ვანიდან, გვ. 144.

⁴⁸ ი. კიკელიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 161.

⁴⁹ ი. გაგოშიძე, ადრეანტიკური ხანის ძეგლები ქსნის ხეობიდან, თბ., 1964, გვ. 36; ი. ლორთქიფანიძე, ვანის ნაქალაქარი, ვანი I, გვ. 17; თ. შიქელაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 67.

ნის ჩონჩხი⁵⁰. წარჩინებული ქალის თანმხლები ორ ქალს ვერცხლისა და ოქროს სამკაულთან (სამაჯურები, საყურეები, ყელსაბამები და სხვ.) ერთად აღმოაჩინდათ ვერცხლის ღიადემები (ამათგან მეორე მიცვალებულს — ორი ერთად). მესამე მიცვალებულს, მხოლოდ ოქროს ერთადერთი საყურე ჰქონდა. ზოგიერთი მკვლევარი ვარაუდობს, რომ ეს თანმხლები ქალები იყვნენ მთავარი მიცვალებულის დაახლოებული პირნი, პირადი მოახლეები, რომელთაც წარჩინებული ქალის სიკვდილის შემდეგ გაინაწილეს მისი ბედი⁵¹. აღნიშნული მოსაზრების თანახმად, მიუხედავად ამ ქალთა „სოციალური პოზიციებისა“ და მათი პრივილეგიური მდგომარეობისა (სხვა მონამხველებთან შედარებით), ისინი მაინც ეკუთვნიან კოლხთა საზოგადოების უფლებამოკლებულ (უუფლებო) ფენას — მონებს⁵². ამასთან შენიშნულია ისიც რომ ქალების ჩონჩხზე არ ჩანს მათი იძულებითი დახოცვის რაიმე კვალი, ამიტომ სავსებით შესაძლებელია, რომ აქ შესრულებული იყო ნებაყოფლობითი მკვლელობის რაღაც საგანგებო წესი, რიტუალი⁵³.

ჩვენი აზრით, წარჩინებული ქალის თანმხლები ორი პირის სახით საქმე უნდა გვქონდეს არა მონა-მხველებთან, მოახლეებთან, რომლებიც წარჩინებული ქალის სიკვდილის შემდეგ „იმ ქვეყნად“ სამსახურისათვის ნებაყოფლობით თან გაჰყვნენ თავიანთ მბრძანებელს, არამედ საზოგადოების ეკონომიკურად საკმაოდ დაწინაურებულ და უფლებრივად სოციალური კიბის არც თუ ისე დაბალ საფეხურზე მდგომი ფენის წარმომადგენლებთან. ამ პერსონალის მაღალ მდგომარეობაზე (უფლებრივი თვალსაზრისით), უნდა ლაპარაკობდეს მათთვის ვერცხლის ღიადემების ჩატანება, რაც ითხვისში აღმოჩენილი ძვ. წ. V ს-ის მეომრის სამარხის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, ამ დროის კოლხეთის საზოგადოებაში წარჩინებულთა, ან განსაკუთრებით გამორჩეულ პირთათვის განკუთვნილი, მათი დაკრძალვისათვის დამახასიათებელი წესი ჩანს⁵⁴. ამდენად, წარჩინებული კოლხი ქალისათვის ასეთი მაღალი მდგომარეობისა და ღირსების მქონე პირთა ჩატანება სამარხში არ შეიძლება გამოწვეული იყოს მათი უუფლებობით: ჩვენი აზრით, უფრო მართებული და გასაგები იქნება თუ ამ მეტად თავისებურ დაკრძალვის წესს ავხსნით მისი საკულტო ხასიათით. უნდა ვიფიქროთ, რომ წარჩინებული კოლხი ქალისა და მისი თანმხლები პერსონალის დაკრძალვის რიტუალის შესრულების დროს ყველაფერი ვანის საკულტო ცენტრის უზენაესი ღვთაების — ნაყოფიერების ღმერთქალის სახელით ხდება და მისი ფუნქციების გაძლიერება-განახლებას ემსახურება. სახელდობრ, უმაღლესი ქურუმი ქალის (მთავარი მიცვალებულის) დაკრძალვისას ე-

⁵⁰ ო. ლორთქიფანიძე, რ. ფუთურიძე, ვ. თოლორაძე, ა. ჭყონია, არქეოლოგიური გათხრები ვანში 1969 წელს, ვანი I, გვ. 213.

⁵¹ Г. Лордкипанидзе, Колхида в VI—II вв. до н. э., გვ. 76. წარჩინებული ქალის მოახლეებად მოაჩნია მასთან დაკრძალული ქალები ო. ლორთქიფანიძესაც (ვანის ნაქალაქარი, ვანი I, გვ. 13, შ.ნ. 31).

⁵² Г. Лордкипанидзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 76.

⁵³ იქვე.

⁵⁴ იქვე.

ნის სატაძრო ცენტრის ღვთისმსახურებაში მყოფი ღირსეული წევრები საკუთარი ნებასურვილით ნაყოფიერებასა და მის ღვთაებას ეწირებთან მსხვერპლად. ექვი არ არის, ეს პირნი ვანის ტაძრის ჩვეულებრივი საღვთო მონები. მისი მომსახურე პერსონალის რიგითი წევრები არ არიან, არამედ მთავარ კულტმსახურთან ახლომდგომი, ღმერთქალის მსახურებაში მყოფი, დიდგვაროვანთა წარმონაღდგენელი, რომლებიც სიცოცხლეშიც უმნიშვნელო როლს არ მსრულებდნენ ვანის ქალაქის რელიგიურ ცხოვრებაში⁵⁵. ჩვენი აზრით, აღნიშნულ ქალთა კატეგორიას უნდა მივაკუთვნოთ ამ ბოლო ხანებში ვანში (ახელდებიანების გორაზე) აღმოჩენილ სატაძრო დადგენილებაში (ძვ. წ. III ს.) გამორჩევი მოხსენებული „ქალები“ („γυναίκες“)⁵⁶.

კულტმსახურ ქალთა ამავე კატეგორიას ეკუთვნოდნენ, ჩვენი აზრით, სტრაბონთან მოხსენიებული არმენიელთა უწარჩინებულესი გვარების წარმომადგენელი, რომელნიც ქალღვთაების მსახურებისათვის იყვნენ შეწირულნი ანაიტისის ტაძრისათვის. სტრაბონი მოგვითხრობს მათი საღვთო პროსტიტუციის შესახებ. „მათში კი კანონი იყო, რომ დიდხანს უნდა ემეძაფნათ ქალღმერთის (მსახურებაში) მყოფთ. ხოლო ამის შემდეგ შეეძლოთ ქორწინება“⁵⁷ — აღნიშნავს ზერძენი გეოგრაფი. ექვი არ არის, რომ საღმრთო პროსტიტუტა და ქალთა მსხვერპლად შეწირვაც ქალღვთაების სახელით ხდებოდა და მის მსახურებას ისახავდა მიზნად⁵⁸.

ღვთაებისათვის ადამიანის (მეფის, უფლისწულის, ქურუმის და საზოგადოების სხვა წევრთა) მსხვერპლად შეწირვის წესი მსოფლიოს არაერთი ხალხის რელიგიურ წარმოდგენებსა და ყოფაში არის ფიქსირებული. ადამიანს მსხვერპლად სწირავდნენ ასტრალური პანთეონის უზენაეს ღმერთებს მზესა და მთვარეს, ასევე ნაყოფიერების ღვთაებებს. საქართველოში, ძველ როგორც საბერძნეთში, შორეულ წარსულში, გადმოცემის მიხედვით, დადასტურებულია უფლისწულის ღვთაებისათვის მსხვერპლად შეწირვის ჩვეულება⁵⁹. ცნობილი

⁵⁵ ამ მხრივ საკვებით სწორად მიგვაჩნია გ. ლორთქიფანიძის შენიშვნა, რომ რელიგიური თვალსაზრისით ასეთი ხედრი — მსხვერპლად შეწირვა — უმაღლეს ნეტარებად უნდა ყოფილიყო მიჩნეული (Г. Лордкипаниძე, Колхида в VI—II вв до н. э., 83. 76).

⁵⁶ თ. ყაუხჩიშვილი, ვანში აღმოჩენილი ახალი ბერძნული წარწერა. მოხსენება წაკითხული აკად. ს. ყაუხჩიშვილის დაბადების 90 წლისთავისადმი მიძღვნილ სამეცნიერო სესიაზე, რომელიც ჩატარდა 1985 წლის 24 დეკემბერს საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. გ. წერეთლის სახ. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტში.

⁵⁷ Strabo XI, 14, 16. თ. ყაუხჩიშვილი, სტრაბონის გეოგრაფია, თბ., 1957, გვ. 198.

⁵⁸ სტრაბონის გეოგრაფიაში დატულია მეორე საყურადღებო ცნობაც; ბერძენი ავტორი იბერიის საზღვარზე მდებარე მთვარის სალოცავის აღწერილობაში (XI, 4, 7) იხსენიებს ტაძრის ზონებს, რომელთაგან მრავალი შთაგონებული, წინასწარმეტყველებს ხოლმე. ამათ შორის ის, ვინც უფრო მეტად იქნება შთაგონებული, ღმერთქალის სამსხვერპლოსთან მსხვერპლად ეწირება (თ. ყაუხჩიშვილი, სტრაბონის გეოგრაფია, გვ. 134, 135).

⁵⁹ „მოქცევაჲ ქართლისაჲში“ აღნიშნულია, რომ ქართლში არმაზ და ზადენის გარდა... „იყვნეს კერპნი სხუანიცა სამეფონი: გაცი და გა. და შეიწირვოდა მათა ერთი სედეწული ცეცხლითა დაწვეად და მტუერი გარდაბნეად თავსა კერპისასა“ (ნინოს ცხოვრება, შატბერდის კრებული X საუკუნისა, თბ., 1979, გვ. 338).

ბერძნული მითოლოგიური გადმოცემის მიხედვით, თესალიის მეფის ათამანტის ვაჟი ფრიკსე სწორედ მოსავლიანობისათვის მსხვერპლად შეწირვის შიშით გამოექცა დედნა-

ინგლისელი მეკლეგარი ჯ. ფრეზერი ნაყოფიერების ღვთაებისათვის ადამიანთა მსხვერპლად შეწირვის წესის კვლევა-ძიებამ იმ დასკვნამდე მიიყვანა, რომ მსხვერპლად მოტანის წესი ადამიანებისა, რომელთაც მოაწერდნენ ღვთაებასთან სიახლოვეს, კავშირს ანუ ღვთითშთაგონებას, გავრცელებული იყო მრავალ ქვეყანაში. ამ რიტუალის დედაზრი, მისი დაკვირვებით, იმაში მდგომარეობს, რომ ძველი ხალხების წარმოდგენით ნაყოფიერების ღვთაება (ისევე როგორც ბუნება) მოკვდავია, იგი შეიძლება დაბერდეს და ამის გამო დაკარგოს თავისი ფუნქციები. ამიტომ საჭიროა პერიოდულად მისი ძალების განახლება, ისევე როგორც ამას ბუნებაშიც აქვს ადგილი (მცენარეული სამყაროს ყოველწლიური კვდომა და კვლავ აღდგენა). ნაყოფიერების ღვთაებისადმი მიძღვნილი სამსხვერპლო ცერემონიალებიც ბუნების ამ განახლება-აღორძინებას იხსენებს მიზნად. ამ დროს მიწაში ასვენებენ ან ღვთაების გამოსახულებას, ანდა უფრო ხშირად მსხვერპლად შეწირულ ადამიანს, რომელიც ნაყოფიერების ღმერთთან არის დაკავშირებული, მის მსახურებაშია, ღვთით შთაგონებულია და ამდენად მისი წარმომადგენელია⁶⁰. ღმერთის გამოსახულების, ან მისი განმჯანბრებელი, მსხვერპლად შეწირულ ადამიანის დაკრძალვის რიტუალში რომ, მართლაც, ეს აზრი უნდა იყოს ჩაქსოვილი, ამის დასტური ვაწი, ახვლედიანების გორის ზედა ტერასზე მამაკაცი ღვთაების ითიფალური რკინის ქანდაკების ქურუმ ქალთან ერთად დაკრძალვის ფაქტია (სამარხი ძვ. წ. III ს-ეს განეკუთვნება)⁶¹. სამეცნიერო ლიტერატურაში საცხებით სწორად არის შენიშნული, რომ ეს ნაყოფიერების წრის ღვთაებაა, რომლის ქანდაკების დაკრძალვა ქურუმ ქალის გვერდით ბუნების კვდომასა და აღდგენას, მის აღორძინებას უკავშირდება. ასე რომ აქ სრულდება ამ ღვთაებისა და მისი კულტმსახურის სიკვდილისა და მათი გამოტოვების მისტერია⁶².

ამრიგად, როგორც დავინახეთ, წარჩინებული ქურუმი ქალები და ტაძრის, ღვთის მსახურებაში მყოფი პერსონალი (ახალგაზრდა ქალები). რომელნიც მსხვერპლად ეწირებოდნენ ნაყოფიერების ღვთაებას, დამახასიათებელი არიან ვანის საზოგადოების რელიგიური ცხოვრებისათვის. უნდა ვიფიქროთ, რომ ელინისტურ ხანაში უმაღლეს კულტმსახურის დაკრძალვის რიტუალში შეწირულ ქალთა ადგილს ნაყოფიერების ღვთაების ქანდაკება იკავებს.

ზემოთ განხილული ძვ. წ. V ს-ის შუა ხანების წარჩინებული კოლხი ქალის სამარხის გარდა ადრეანტიკური ხანის ვანის სატაძრო ცენტრში კულტმსახურთა ფენის წარმომადგენელთა შესახებ საყურადღებო მონაცემებს შეიცავს ახვლედიანების გორის ქვედა ტერასზე (მის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში) გამოვლენილი მეორე წარჩინებული ქალის მდიდრული სამარხიც, რომელიც

ცვალს კოლხეთში (ა. უ რ უ შ ა ძ ე, ძველი კოლხეთი არგონავტების თქმულებაში, თბ., 1964 გვ. 350—351). ახალი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში ახალგაზრდა ქალების ნაყოფიერების ღვთაებისათვის ყოველწლიურად მსხვერპლად შეწირვის წესი გადმონათვის სახიო კვლავ გასაგრძელებია არსებობას ბეოტიის ქალაქ ორქომენეში. საგულისხმო აქ ის არის, რომ მსხვერპლად შესაწირავი ქალი იმ სამეფო გვარის ჩამომავალი უნდა ყოფილიყო, რომელაც თავის წარმომადგენელთა ორქომენის ლეგენდარულ მეფეს მინიას უკავშირდებოდა (Д ж е й м с Джордж Фрезер, Золотая ветвь, М., 1983, გვ. 277, 278).

⁶⁰ Дж. Дж. Фрезер, Золотая ветвь, გვ. 160, 266, 277, 535—554.

⁶¹ ნ. ზოტარიძე, ვანის არქეოლოგიური შესწავლის ისტორია, ვანი I, თბ., 1972.

⁶² Г. Лордкипанидзе, К истории древней Колхиды, გვ. 123. გ. ლორთქიფანიძის ევრაელთ, ეს ითიფალური ქანდაკება დონისეს, ატის-აღონის-ოზირისის ტიპის ღვთაებათა წრეს განეკუთვნება.

ძვ. წ. IV ს-ის პირველი ნახევრით თარიღდება. მის ინვენტარშიც მკვეთრად გამოიყოფა საკულტო-რიტუალური დანიშნულების ნივთები, რომლებიც ამავე დროს დიდ მსგავსებას ამჟღავნებენ ძვ. წ. V ს-ის წარჩინებული ქალის სამარხში აღმოჩენილ ნივთებთან. ასეთებია: გრებილი რკალიანი ოქროს დიადემა, რომელზედაც აგრეთვე ლომებია გამოსახული (ორი ლომი თავს ესხმის შუაში მოქცეულ ტახს)⁶³; ვარდულებით, სვასტიკებით და ფრინველთა ფიგურებით დამშვენებული ოქროს სამკაული, ორი ცალი ფრთავაშლილი არწივის გამოსახულება⁶⁴. საგანგებო ინტერესს იწვევს აგრეთვე ოქროს საყურეები, რომლებიც შემკულია ოთხთვალა ბაქანზე (სამარა ეტლზე?) მდგომი წყვილი მხეღარით. მათ თავზე, ზოგიერთი მკვლევრის ვარაუდით, უწესრიგოდ გაბნეული ცვარათი მუზარადია გამოყვანილი⁶⁵.

აღსანიშნავია ისიც, რომ ზემოგანხილული მეორე წარჩინებული ქალის სამარხის ახლოს აღმოჩნდა ვერცხლისა და ბრინჯაოს ნივთები, რომელნიც, ნ. ხოშტარიას ცნობით, იმეორებენ ოქროს სამკაულთა ნივთების ფორმას⁶⁶. ამის საფუძველზე გამოითქვა მოსაზრება, რომ ამ წარჩინებულ ქალთანაც დაკრძალული უნდა ყოფილიყო მისი „მოახლე“⁶⁷. ზემოთ განხილული ძვ. წ. V—IV სს-ის ორი მდიდრული სამარხეული ინვენტარი, რომელიც თითქმის ერთნაირ და ერთი დანიშნულების ნივთებს შეიცავს, საფუძველს გვაძლევს ეს მეორე წარჩინებული ქალიც უმაღლეს კულტმსახურთა წრის წარმომადგენლად მივიჩნიოთ (არ არის გამორიცხული, რომ მის მახლობლად დაკრძალული პირი ღვთის მსახურებაში მყოფი პერსონალის იმავე კატეგორიას ეკუთვნოდა, რომელსაც ძვ. წ. V ს-ის წარჩინებულ კოლხ ქალთან დაკრძალულნი განეკუთვნებოდნენ. თუმცა მასალის ნაკლებობის გამო დამეჭიბებით ამგვარი მტკიცების საფუძველი ჩვენ არ გავაჩნია)⁶⁸.

ჩვენ მიერ ზემოთ გამოთქმულ მოსაზრებებს ვანის წარჩინებულ ქალთა და მათთან ერთად დაკრძალულ პირთა შესახებ მეტ დამაჯერებლობას ჰპატივებენ უკანასკნელ წლებში საჩხერის რაიონის სოფელ საირხეში გამოვლენილი

⁶³ რ. ფუთურიძე, ნ. ხოშტარია, ა. ჯყონია, ვანის ნაქალაქარის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში 1961—1963 წლებში ჩატარებული არქეოლოგიური თხრის შედეგები, ვანი I, თბ., 1972, გვ. 113, 114.

⁶⁴ იქვე, გვ. 114, 115.

⁶⁵ Г. Лордкипанидзе, Колхида в VI—II вв. до н. э., გვ. 90.

⁶⁶ Н. Хоштария, Археологические раскопки в Вани (Предварительное сообщение), კავკასიურ-აზღოაღმოსავლური კრებული, II, თბ., 1962, გვ. 71.

⁶⁷ Г. Лордкипанидзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 90.

⁶⁸ ვანში გამოვლენილი ძვ. წ. V—IV სს-ის მდიდრული სამარხებისა და აქ დაკრძალულთა სოციალური რაობის შესწავლისადმი მიძღვნილ ერთ-ერთ ნაშრომში, რომელიც რუსულ ენაზეა გამოქვეყნებული კრებულში „ვანი III“, ო. ლორთქიფანიძე გამოსთქვამდა მოსაზრებას, რომლის თანახმად ვანის წარჩინებული ქალების (ძვ. წ. V—IV სს-ის) სამარხები ეკუთვნიან საზოგადოების უმაღლესი და უთუოდ ყველაზე შეძლებულთა ფენის წარმომადგენლებს, რომელთაც ხელთ ეპყრათ ქურუმის ფუნქციებიც (Отар Лордкипанидзе, Ванское городище, раскопки, история, проблемы. Статья вторая, ვანი III, გვ. 164), მაგრამ ამ მრავალმხრივ საყურადღებო დაკვირვებამ არ პოვა ასახვა არც ზემოაღნიშნული ნაშრომის დასკვნით ნაწილში, სადაც ვანის განვითარების ძირითადი ეტაპების დახასიათება წარმოდგენილი და არც მის სხვა გამოკვლევებში, რომლებშიც აღრეანტიკური ხანის ვანის ისტორია და მისი საზოგადოების სოციალური წყობის საკითხებია განხილული.

ადრეანტიკური ხანის (ძვ. წ. V—IV სს.) სამარხები, რომლებიც დაკრძალვის რიტუალით, ასევე მიცვალებულთათვის ჩატანებული ინვენტარით დიდ მსგავსებას იჩენენ ვანის წარჩინებული ქალების ამავე ხანის სამარხებთან. უკანასკნელი წლების არქეოლოგიური აღმოჩენა საირხში მით უფრო მნიშვნელოვანია ჩვენ მიერ ზემოთ წამოჭრილი საკითხების შესწავლისათვის, რომ, საირხის მახლობლად აღმართულ გორებზე (სახოველე და სხვ.) მოპოვებული მასალისა და აღვლ ლომინაურში ადრე ჩატარებული კვლევა-ძიების შედეგების საფუძველზე სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოითქვა მოსაზრება, რომლის თანახმად ამ ტერიტორიაზე ძვ. წ. I ათასწლეულის შუახანებიდან არსებობდა არა მხოლოდ დიდი ქალაქური ტიპის დასახლება, არამედ ყვირილის ხეობის უმნიშვნელოვანესი საკულტო-რელიგიური ცენტრიც ძლიერი სატაძრო ორგანიზაციით⁶⁹. მართლაც, ლომინაურში აღმოჩენილი დიდი სატაძრო ნაგებობის ნაშთები, მის შიგნით ფიქსირებული ადრეანტიკური და ელინისტური ხანის კერამიკული ნაწარმი, ქვისაგან გამოკვეთილი ლომის თავების ქანდაკებების ფრაგმენტები, მახლობლად მეორე ნაგებობაში გამოვლენილი ნაყოფიერების კულტთან დაკავშირებული სხვადასხვა საგნები, აქვე ლომინაურში შემთხვევით აღმოჩენილი არქიტექტურული დეტალები — თეთრი მარმარილოს მსგავსი კირქვისაგან გამოთლილი ტაძრის სვეტების ბაზები (თუ კაპიტელები), უთუოდ იმის მაჩვენებელი უნდა იყოს, რომ საირხე-ლომინაურში ნაყოფიერების ღვთაების სახელზე არსებულ რაღაც დიდსა და ძველ სატაძრო ცენტრთან უნდა გვკონდეს საქმე. აქ მოპოვებული საკულტო საგნების (ქვისგან გამოკვეთილი ფალიური სიმბოლოების, განაყოფიერების აქტისა და სიცოცხლის ხის გამოსახულების) მიხედვით გამოთქმულია აზრი, რომ ამ ღვთაებაში გამრავლებისა და დოვლათიანობის მფარველი ღმერთქალი — დიდი ღედა უნდა იგულისხმებოდეს⁷⁰. ზოგიერთი მკვლევარი აქ აღმოჩენილი ლომის თავების გამოსახულებათა გამო იმასაც ვარაუდობს, რომ ლომინაურში არსებული ტაძარი მზის ტაძარი უნდა ყოფილიყო⁷¹. უკანასკნელ წლებში სოფელ საირხეში მიკვლეული და გამოვლენილი ძვ. წ. V—IV სს.-ის მდიდრული სამარხების განხილვისას ჩვენ დავინახავთ, რომ აქ, ისევე როგორც ვანში, მართლაც, დასტურდება ნაყოფიერების ქალღმერთის და ასტრალური კულტების (მზის, მთვარის) თაყვანისცემის თანაარსებობა. როგორც უკვე აღინიშნა, ეს ახლად აღმოჩენილი აკლამები გარკვეული თვალსაზრისით დიდ მსგავსებას იჩენენ ვანის სინქრონულ სამარხებთან.

69 ჟ. ნაღირაძე, ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1975, გვ. 80 და შემდ. აქვე ავტორი იმასაც აღნიშნავს, რომ საირხის საკულტო ცენტრი ძველსა და ძლიერი ტრადიციების საფუძველზე უნდა იყოს აღმოცენებული. იგი იმ სატაძრო ორგანიზაციათა რიგს უნდა ეკუთვნოდეს, რომელიც უძველეს სასოფლო-სატაძრო თემებში ჩაისახნენ და განვითარდნენ (ჟ. ნაღირაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 138—140). საირხის მახლობლად მდებარე ვეშაბის, საბადურის გორებზე წინა და ადრეანტიკური ხანის ფენებში გამოვლენილია თიხისაგან გამოძერწილი ქალ-ღვთაების ქანდაკებები, აქვეა ნაყოფიერების ღვთაებისადმი შეწირული ცხოველთა მცირე ქანდაკებები და სხვ. მთელი ეს მასალა მოწმობს, რომ ნაყოფიერებისა და განაყოფიერების სიმბოლო თაყვანისცემა გვიანბრინჯაოს ხანისათვის უკვე სავსებით ჩამოყალიბებულია საირხის გარშემო მდებარე გორებზე მსხდომ ინტენსიური მიწათმოქმედების მიმდევარ საზოგადოებაში.

70 ჟ. ნაღირაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 84—94.

71 ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრ., 116.

სოფელ საირხის მახლობლად აღმართული საბადურის გორის დასავლეთ ფერდობზე 1982—83 წწ. გაითხარა აკლამა. მის ერთ კანერაში დაუტრიალავთ სამი ახალგაზრდა ქალი საკმაოდ მდიდრული ინვენტარით და ძვირფასი აკაზმულობით მორთული 5 ცხენი. სამარხი, როგორც აღინიშნა, ძვ. წ. V ს-ის შუაწინებით თარიღდება. ცხენების სამხრეთით მდებარე კამერაში გამოვლენილია კიდევ ერთი სამარხი, სადაც (ქვაყრილის ქვეშ), ოქროს ზოდთან ერთად აღმოჩნდა უძვირფასესი სამკაული, ორი ოქროს სასაფეთქლე, რომელთა საკიდებზე თითოეულზე 22 ვერძის თავის გამოსახულებაა მოთავსებული. აქვეა არწივის თავის მსგავსი გამოსახულებიანი, აფრის მაგვარი ოქროს ნივთი და სხვ⁷².

საირხის ზემოაღწერილ სამარხებში ჩატანებული ნივთების განხილვისას უპირველესად ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ მიცვალებულთა შემკულობაში იგივე სიმბოლიკაა ჩაქსოვილი, როგორიც ვანის წარჩინებულ ქალთა და მათ თანმხლებ პირთა სამკაულებშია წარმოდგენილი. ასეთია: ნაყოფიერების ქალღვთაების თავყანისცემასთან დაკავშირებული ვერძის თავების გამოსახულებები (რომლებითაც შემკულია საირხის მთავარი მიცვალებულის სასაფეთქლეები და მისი თანმხლები ქალის ოქროს ყელსაბამი), ფრინველის ქანდაკებებით შემკული საყურეები, მზისა და ძალაუფლების სიმბოლოები — ოქროს ფირფიტისაგან გამოკვეთილი არწივის გამოსახულებები (ცხენების აკაზმულობასა და მთავარი მიცვალებულის ინვენტარში). ნიშანდობლივია აგრეთვე მზისებრი ვარდულებით და ნახევარმთვარისებრი გამოსახულებებით საყურეების შემკობა. მთელი ამ მასალიდან ჩანს, რომ სამარხში ჩასატანებელი ნივთების შერჩევას (ისევე, როგორც სიცოცხლეში მათ ტარებას ზემოაღნიშნულ პირთა მიერ), შემთხვევითი ხასიათი არ ჰქონია, მათ ნებისმიერ მდიდრულ სამკაულს კი არ ატანენ, არამედ ნაყოფიერებისა და ასტრალურ ღვთაებათა თავყანისცემასთან დაკავშირებულ საკულტო-რიტუალური დანიშნულების ნივთებს. იგივე ითქმის საირხის აკლამაში აღმოჩენილ ვერცხლის დიადემებზე, რომლებიც ანალოგიას ჰპოვებენ ვანში წარჩინებული ქალის სამარხში აღმოჩენილ ვერცხლის დიადემებთან.

მკაცრად დაწესებული რელიგიური ნორმების დაცვა კიდევ უფრო თვალნათლივ ვლინდება საირხის დიდგვაროვანთა დაკრძალვის რიტუალშიც (რომელიც აგრეთვე მკვეთრად გამოხატულ საკულტო ხასიათს ატარებს). აქ, ისევე როგორც ვანში, ჩვენი აზრით, სახეზეა ქურუმთა წრის წარმომადგენლის დაკრძალვასთან ერთად მასთან ახლომდგომ, წარჩინებულთა ფენიდან გამოსულ და ტაძრის მსახურებაში მყოფ ქალთა მსხვერპლად შეწირვა მოსავლიანობისა და ნაყოფიერებისათვის. ამ შემთხვევაში საკულტო-რიტუალური მნიშვნელობა აქვს აგრეთვე მდიდრულად აკაზმული ცხენების მსხვერპლად შეწირვასაც. როგორც ზემოთაც აღვნიშნავდით, ცხენი ერთდროულად ნაყოფიერების მომნიშვნელო წყაროს — მზის ცხოველიცაა და ნაყოფიერების მფარველი ღვთაების ერთ-ერთ ნათესავ ატრიბუტადაც გვევლინება. საირხეში, საბადურის გორაზე მიცვალებულთა დაკრძალვისას შესრულებული ცერემონიალის დიდ მასშტაბებზე და მის საკულტო დანიშნულებაზე ნათლად მეტყველებს სამარხში 70 ლიტრიანი სპილენძის სქელფურცლოვანი ფირფიტებისაგან დამზადებული

⁷² გ. ნადირაძე, საირხე — ქართული კულტურის უძველესი კერა, გაზ „კომუნისტი“, 1983 წ., 16 ნოემბერი.

სარჩულალო ქუჩის ჩატანება⁷³. ზემოთქმულთან დაკავშირებით დიდ ინტერესს იწვევს აგრეთვე იმავე საბადურის გორაზე, აკლამიდან 20 — ოდე მეტრის დაშორებით გამოვლენილი მოედანი (4×4 მ), სადაც დაკრძალვის დროს სრულდებოდა საკულტო რიტუალი. ფიქსირებულია ჩაფერფლილ ცეცხლში ძვირფასი ქურჭლისა და სამკაულის შეწირვა, არწივს გამოსახულებათა მიმობნევა. აქვე გათხრილია 11 მეტრის სიღრმის სარიტუალო დანიშნულების ორმო⁷⁴.

ადრეანტიკური ხანის კოლხეთის (საირხის, ვანის) საზოგადოების წარჩინებულთა ფენის ხელისუფლების თეოკრატიული ხასიათისა და ამ საკულტო ცენტრებში მოქმედი მტკიცედ დაკანონებული საკრალურ-რიტუალური წესების არსებობის დასადგენად არანაკლები მნიშვნელობა აქვს იმავე საბადურის გორის ჩრდილოდასავლეთ ნაწილში 1985 წელს მიკვლეულ კიდევ ერთ მდიდრულ სამარხს, რომლის კამერა ორი ნაწილისაგან შეესდგებოდა. კამერის ჩრდილოეთ ნაწილში ემარხა მდიდრულად შეკული სამი ადამიანი, ხუთი ცხენი და სამი ძაღლი, კამერის სამხრეთ ნაწილში კი დაკრძალული იყო მთავარი მიცვალებელი⁷⁵. სამწუხაროდ, ადამიანთა ნეშტისაგან ძალიან ცოტა რამ შემოინახა, რაც დიდად აბრკოლებს ამ პიროვნებათა განსაზღვრას, მაგრამ, როგორც თვით სამარხში, ისე მის ზემოდან გაკეთებული ქვაყრილის გათხრის დროს მოპოვებული მასალის განხილვა გვარწმუნებს, სამარხეული ინვენტარის შერჩევასა და საკრალური რიტუალის შესრულების მხრივ, აქაც ისეთივე საკულტო წესებია დაცული, როგორიც საბადურის გორის დასავლეთ ფერდობზე ღვთისმსახურ ქალთა დაკრძალვისას⁷⁶.

ვანისა და საირხის მასალების ერთობლივმა კვლევამ გვიჩვენა, რომ საირხის მიდამოებში გამოვლენილი არქეოლოგიური ძეგლები მნიშვნელოვნად ავსებენ ახელდინანების გორაზე გათხრილი ძვ. წ. V—IV სს-ის მდიდრული სამარხებისა და ძვ. წ. VI—V სს-ის საკულტო დანიშნულების ნაგებობათა საფუძველზე შექმნილ სურათს ვანის ძველი ქალაქის რაობის შესახებ. ირკვევა, რომ ადრეანტიკურ ხანაში აქ უკვე არსებობენ არა მხოლოდ მნიშვნელოვანი ქალაქები, არამედ დიდი საკულტო ცენტრებიც საკმაოდ განვითარებული სატაძრო ორგანიზაციული ფორმებით; ჩამოყალიბებულია ქურუმთა სოციალური ფენა, სრულდება რთული საკრალური ცერემონიალები დადგენილი ნორმების მიხედვით. ამასთან დაკავშირებით საგულისხმო ფაქტად გვეჩვენება ისიც, რომ როგორც ვანში, ისე საირხეში მოქმედებს დაახლოებით ერთი და იგივე რიტუალური წესები, რომელშიც მონაწილეობენ მთავარი ქურუმი, ღვთით შთაგონებული ქალები და სხვ. რელიგიური ცერემონიალებიც ერთი და იმავე ღვთაებათა კულტებს ეძღვნება⁷⁷.

⁷³ ქ. ნადირაძე, საირხე — საქართველოს უძველესი ქალაქი, გაზ. „კომუნისტის“, 1985 წ., 21 ნოემბერი.

⁷⁴ იქვე.

⁷⁵ ქ. ნადირაძე, საირხე — საქართველოს უძველესი ქალაქი. აქვე გვინდა შევნიშნოთ, რომ ძალიან კავასიის უძველესი ტომების წარმოდგენით წმინდა ცხოველი იყო.

⁷⁶ იქვე.

⁷⁷ ანალოგიური ვითარება არსებობდა ძველთაგანვე მცირე აზიის თეოკრატიულ გაერთიანებებში. სტრაბონის გადმოცემით, პონტოს სატაძრო ქალაქ კომანაში, ისევე როგორც დიდი კაპადოკიის ამავე სახელწოდების სატაძრო გაერთიანებაში, თავყვანს სცემდნენ ერთი და იმავე ქალღვთაებას, აქაური ტაძრები ერთმანეთის მსგავსად იყო აგებული, ერთნაირი იყო საღვთო წეს-ჩვეულებანი, ღვთითშთაგონება, და ქურუმთა მიმართ დაწესებული პატივი; ანალოგიურად ტარდებოდა საკრალური ცერემონიალებიც (Strabo, XII, 3,2).

ამრიგად, „ახელედიანების გორისა“ და საირხე-ლომინაურის არქეოლოგიური ძეგლების შესწავლას იმ დასკვნისაკენ მივყავართ, რომ ადრეანტიკურ ხანაში აქ არსებული საკულტო ცენტრები უძველესი სამლოცველოებისა და მათ გარშემო შემოკრებილი თემების წიაღში ისახებიან, ხოლო ადრეკლასობრივი საზოგადოების ჩამოყალიბების კვალდაკვალ (ძვ. წ. VI—V სს.) საფუძვლით განვითარებულ ორგანიზაციულ ფორმებს იღებენ. როგორც საფიქრებელია, ამ დროისათვის ტაძრების ხელში თავმოყრილია რიონის შუა წელსა და ყვირილის ხეობის გასწვრივ განლაგებული, მეგერახეობა-მეღვინეობით განთქმული, ნაყოფიერი მიწების საკმაოდ დიდი ნაწილი. მართალია, ტაძრის მიწა თავდაპირველად თემისაა⁷⁸, მაგრამ ტაძრის შეფარებული, თემის სათავეში მდგომი კულტმსახური — თეოკრატიული ზედაფენა ყოველ ღონეს ხმარობს ამ მიწის ფონდისა და მისი შემოსავლის საკმაოდ ნაწილის მისათვისებლად, რის გამო პირველ კერძო მემამულედ სწორედ ეს ფენა გამოდის⁷⁹. ტტრაბონის ცნობების თანახმად, მცირე აზიის სატაძრო გაერთიანებაში საღეთო ნაკვეთი და ქურუმის მიწა, ზითზე მსხდომი მრავალრიცხოვანი ტაძრის მონებითა და მომსახურე პერსონალით, ქურუმთა შემოსავლის წყაროდ იყო გადაქცეული. უზუნაესი კულტმსახური ფლობდნენ აურაცხელ სიმდიდრეს (XII, II, 36).

ვანისა და საირხის (საბადურის გორის) ძვ. წ. V—IV სს-ის წარჩინებულთა მდიდრული საძირხები, რომლებიც, ჩვენი აზრით, უმაღლეს ქურუმთა ფენის წარმომადგენლებს ეკუთვნოდნენ, მოწმობენ, რომ ანალოგიური ვითარება შეიძლება ვივარაუდოთ ადრეანტიკური ხანის კოლხეთის საკულტო ცენტრებში⁸⁰.

ადრეულ ხანაში, ქვეყანაში სახელმწიფოს წარმოქმნამდე ტაძარი მნიშვნელოვანი პოლიტიკური ძალაცაა. ტაძარი (ხატი) ის ცენტრია, რომელიც თავის ნებას უმორჩილებს, აწესრიგებს და მართავს ხატის გარშემო შემოკრებილი თემის ცხოვრებას. შენაბამისად, კულტმსახური აღრიდანვე ახდენს ხელისუფლების უზურპაციას, ითვისებენ თემის ყოველ საქვეყნო საქმის წარმოებას და თავის ხელში აერთიანებენ საერო და სასულიერო ფუნქციებს⁸¹. ამას მოსდევს კულტმსახურების ერთი დაწინაურებული სახლის პრივოგატივად ქცევა. რაც მომავალში მის მიმკვიდრებობითობას მოასწავებს. მსგავსი სიტუაცია იქმნება, ჩანს, კოლხეთის სამეფოს შექმნამდე ვანის სამლოცველოს ირგვლივ მდებარე „ქვეყანაშიც“. ამ თვალსაზრისით სრულიად განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ვანის მახლობლად, სოფელ სულორში აღმოჩენილ ძვ. წ. VII ს-ის ბრინჯაოს ეულს, რომლის ყუაზე მოთავსებულია წყვილი მხედრის გამოსახულება. ორივე მხედარს თავზე მუზარადი ახურავს. ერთ-ერთ მათგანს მარჯვენა ხელში (საღეთო?) კვერთხი უჭირავს. მხედრების ამ გამოსახულებას

⁷⁸ სასოფლო და სატაძრო თემი თავდაპირველად ერთმანეთს ემთხვევა. გ. მელიქიშვილის აზრით, „ძველი ქართული თემი სატაძრო თემი ჩანს“ (საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, თბ., 1970, გვ. 497), იხ. აგრეთვე А. Р. Периханян, Храмовые объединения Малой Азии и Армении. М., 1954, გვ. 83, 173.

⁷⁹ ს. ჯანაშია, საქართველო ადრეული ფეოდალიზაციის გზაზე, შრომები, I, თბ., 1949, გვ. 155, 169; ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 117.

⁸⁰ ამაზე არაპირდაპირ მიუთითებს სტრაბონის ცნობაც კოლხეთის მეზობლად, მოსხთა ქვეყანაში არსებული, ოდესღაც სიმდიდრით განთქმული, ლეკოთეას სამლოცველოს ორჯერ გაძარცვის შესახებ, ჯერ ბოსფორის მეფის ფარნაკეს, შემდეგ კი მითრიდატე პერგამონელის მიერ (Strabo, XI, 2, 17) (იხ. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, გვ. 494, 495).

⁸¹ ი. კიკვიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 115, 119, 145.

მკვლევარნი უკავშირებენ ნაყოფიერების ქალღვთაების — დიდი დედის კულტს⁸², რომლის თაყვანისცემა ჯერ კიდევ წინარეანტიკური ხანის ვანში დასტურდება ახვლედიანების გორის ცენტრალურ ტერასაზე გამოვლენილი სამლოცველოს ნაშთებით (ამის შესახებ დაწვრილებით ზემოთ გვქონდა საუბარი). ერთი მხრივ, მხედართა ფიგურებში ჩაქსოვილი ეს სემანტიკა (ღმერთების დიდი დედის კულტთან კავშირი), ხოლო მეორე მხრივ, მათი ატრიბუტები — საბრძოლო აღჭურვილობის შემადგენელი ნაწილი — მუზარადი და ძალაუფლების ნიშანი — კვერთხი, თვალნათლივ უნდა მიუთითებდეს ცულის მფლობელის როგორც საკულტო, ისე საერო ფუნქციებზე. მხედრების ამ გამოსახულებაში, ჩვენი აზრით, ასახვას პოვებს წინარეანტიკურ ხანაში „ვანის ქვეყნის“ დაწინაურებული გვარის (თეოკრატიული ზედაფენის) წარმომადგენლის ხელში საკულტო და საერო ფუნქციების თავმოყრის ფაქტი.

ზემოთქმული უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ კოლხეთის სამეფოს წარმოქმნის წინა ხანაში (ძვ. წ. VII—VI სს.) და მისი არსებობის ადრეულ ეტაპზე, „ვანის ქვეყნის“ საზოგადოების განვითარება კულტმსახურებისა და საქვეყნო საქმეთა გამგებლობის საქვეს ეკონომიკურად და სოციალურად დაწინაურებული გვარის წარმომადგენელთა ხელში აქცევს. აღებულ ხანაში მათი სოციალური აღზევების ყველაზე მძლავრი საშუალება სწორედ კულტია და ტაძარი.

ამრიგად, საფიქრებელია, რომ ვიდრე კოლხეთში სახელმწიფო საბოლოოდ ჩამოყალიბებულ სახეს მიიღებდა, ტაძარსა და მის სათავეში მდგომ თეოკრატიულ ზედაფენს უკვე მნიშვნელოვანი როლი ჰქონდა მოპოვებული კოლხეთის საზოგადოების ცხოვრებაში. ვანსა და საირხეში გამოვლენილი ძვ. წ. IV და III სს-ის წარჩინებულ მეომართა სამარხების კვლევა-ძიების შედეგები, ამავე ხანის საკულტო და საფორტიფიკაციო დანიშნულების ნაგებობანი და სხვა მასალა შესაძლებელს ხდიან თვალი გაგადევნოთ ვანისა და საირხის საკულტო-საქალაქო ცენტრების განვითარებისა და აქ მსხდომი მმართველი ზედაფენის ევოლუციის, მისი თეოკრატიული ხელისუფლების კიდევ უფრო გაძლიერების პროცესს კოლხეთის სამეფოს აყვავებისა და მის შემდგომ ხანაში. მაგრამ ამ საკითხების შესახებ ჩვენ ცალკე წერილში გვექნება საუბარი. აქ კი გვინდა შევნიშნოთ შემდეგი:

ვანის სატაძრო ცენტრის წარმოქმნა-განვითარების ზემოთ წარმოდგენილი პროცესი, როგორც ირკვევა, დამახასიათებელი იყო მცირე აზიის (კაპადოკიის, პონტოს, ფრიგიის) სატაძრო გაერთიანებებისთვისაც, რომელთაც აგრეთვე უძველეს სამლოცველოებსა და მათ ირგვლივ კონცენტრირებულ სასოფლო (-სატაძრო) თემებში უღევთ სათავე. სამეცნიერო ლიტერატურაში შენიშნულია, რომ ერთ-ერთი პირველ ნიშანთაგანი, რომელიც მცირე აზიის სხვადასხვა პოლიტიკური ფორმის მქონე სატაძრო გაერთიანებას ერთმანეთთან „ანათესავებს“, სწორედ მათი გენეზისის ერთიანობაა⁸³. გარდა ამის, მცირე აზიის სატაძრო გაერთიანებების შესახებ სტრაბონთან დაცული ცნობების შესწავლამ

⁸² О. Д. Лордкипанидзе и Т. Микеладзе. Колхида VII—VI вв. до н. э., მოხსენება განხილული შავიზღვისპირეთის ძველი ისტორიის პრობლემისადმი მიძღვნილ IV საკავშირო სიმპოზიუმზე (წყალტუბო, 1985 წ.).

⁸³ А. Г. Периханян, Храмовые объединения Малой Азии и Армении, М., 1959, გვ. 83, 173.

ისიც გვიჩვენა, რომ ეს გაერთიანებანი, რომლებიც კანონზომიერად ვითარდებიან თეოკრატიული თემებისა და მათი სამლოცველოების ნიადაგზე, ჩვეულებრივ, არ შეიძლება აღმოცენდნენ ამა თუ იმ პოლიტიკური ცენტრის, ან საეპარქო ქალაქის საფუძველზე. თუმცა, სატაძრო გაერთიანებად ჩამოყალიბების შემდეგ, ხელშეწყობ პირობებში, ისინი საცესებით შესაძლებელია, მნიშვნელოვან პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ და საეპარქო ცენტრებადაც განვითარდნენ⁸⁴.

კოლხეთის სატაძრო ცენტრების წარმოქმნის საკითხის განხილვასთან დაკავშირებით უნდა გავიხსენოთ აგრეთვე ბერძნულ მწერლობაში (სტრაბონთან) შემონახული ტრადიცია, რომელიც კოლხეთის მახლობლად უძველესი სატაძრო ცენტრების დაარსებას მიაწერს არგონავტების ლაშქრობის წინააღმდეგ მითური გმირის — ფრიქსეს სახელს. ერთ-ერთი ასეთი საკულტო ცენტრი ყოფილა ფრიქსეპოლისი — „ფრიქსეს ქალაქი კოლხიდის საზღვარზე“⁸⁵. მეორე სატაძრო ცენტრი ფრიქსეს მიერ დაარსებული ლევკოთეად წოდებული სამლოცველო და მისი სამისნო სტრაბონს მოხსენებული აქვს კოლხეთის მოსაზღვრე მოსხიჯეში⁸⁶. ექვი არ არის, აღნიშნული სატაძრო ცენტრების წარმოქმნის დაკავშირება ძველთაძველი გმირის, კოლხეთის მეფის აიეტის სიძის — ფრიქსეს სახელთან იმ რეალურად არსებული ვითარების გამოძახილი უნდა იყოს, რომ ეს ტაძრები შორეულ წარსულში აღმოცენდნენ. ამას გარდა, ეს გადმოცემა, რომელიც აღნიშნული ტაძრების დაარსებას ფრიქსეს მოღვაწეობას მიაწერს, იმითაც იქცევს ყურადღებას, რომ ძველი ბერძნული ტრადიციის მიხედვით, ფრიქსე ვერძის აღზრდილია. ვერძი მისი მფარველია⁸⁷, ხოლო თვით ვერძი. ცხვარი და საწმისი ძველ ხალხებში უპირველესად სიმბოლოა ნაყოფიერებისა, დოვლათიანობისა და სხვ⁸⁸. ამდენად, სტრაბონთან დაცული გადმოცემის თანახმად, ფრიქსეს აქტიური როლი ლევკოთეას სამლოცველოს და ფრიქსეპოლისის წარმოქმნა-დაარსებაში, საცესებით შესაძლებელია, მიგვანიშ-

84 მ. ინაძე, მცირე აზრის სატაძრო ქალაქების წარმოქმნა -განვითარების საკითხისათვის სტრაბონის ცნობების მიხედვით, ივ. ჭავჭავაძის დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული, თბ., 1976, გვ. 136—144.

85 Strabo, I, 2, 39, XI, 2, 11, 18. სტრაბონის ღრის ეს ქალაქი, კარგად გამაგრებული და უკვე იდევსად წოდებული, იბერიას ეკუთვნოდა.

86 გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ ლევკოთეად და ფრიქსეპოლისად წოდებული სამლოცველოები მათი არსებობის ადრეულ ეტაპზე კოლხეთის ფარგლებში შედიოდნენ ს. ჭავჭავაძის, ფეოდალური ურთიერთობის წარმოშობისათვის საქართველოში, „შრომები“, II, თბ., 1952, გვ. 154; Г. Лордкипанидзе, Колхида..., გვ. 22). აქვე უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ზოგიერთი მეცნიერი სტრაბონისეულ ლევკოთეას აიგივებს ვანის სატაძრო ცენტრთან (О. Д. Лордкипанидзе, К локализации „То εις Λευκοθέας Ίερών“, ВДИ, 1972, №2 მაგრამ ამ საკითხის თაობაზე სამეცნიერო ლიტერატურაში არსებობს სხვა მოსაზრებებიც (იხ. ნ. ხაზარაძე, საქართველოს ძველი ისტორიის ეთნო-პოლიტიკური პრობლემები, თბ., 1984, გვ. 58—70). 1985 წელს ვანში აღმოჩენილი ბერძნული წარწერის მიხედვით, ელინისტურ ხანაში ვანის სახელწოდება იყო „სურის“ „სური“ (თ. ყაუხჩიშვილი, ვანში აღმოჩენილი ახალი ბერძნული წარწერა, მოხსენება).

87 ავ. ურუშაძე, ძველი კოლხეთი არგონავტების თქმულებაში, გვ. 375.

88 გრ. გიორგაძე, „საწმისი“ ხეივანე წყაროებში და მისი ანტიკური პარალელები, ოსტ. შრომები. 227, 1982, გვ. 288, 289.

ნებდეს ნაყოფიერების კულტის დიდი მნიშვნელობაზე ამ სატაძრო ცენტრებში⁸⁹. ყველაფერი ეს, ჩვენი აზრით, კარგად ეხმაურება კოლხეთისა და მის სატაძრო ცენტრებში (ვანი, საირხე და სხვ.) ნაყოფიერების ღვთაების თაყვანისცემის განსაკუთრებული პოპულარობის ფაქტს, რაც არქეოლოგიური აღმოჩენებითაც დასტურდება (გავიხსენოთ ვანისა და საირხის წარჩინებულ ქურომ ქალთა სამარხებში ევროპის თავის გამოსახულებიანი სამკაულების ხშირი აღმოჩენა)⁹⁰.

М. П. ИНАДЗЕ

ХРАМОВЫЕ ЦЕНТРЫ ДРЕВНЕЙ КОЛХИДЫ

Резюме

В статье дана попытка в свете новых археологических открытий в Вани (АхвледIANEBIS гора) и Саирхе (Сабадурис гора) запознать до сих пор еще слабо разработанные, существенные вопросы истории древней Колхиды: генезис храмовых центров, роль храмов в социально-политической жизни колхидского общества в VII—IV вв. до н. э., характер власти правящей верхушки и т. д. Результаты исследования приводят к выводу, что храмовые центры Вани и Саирхе-Ломинаури зарождаются с ранней эпохи (VIII—VII вв. до н. э.), в местной среде, на основе существующих здесь еще в предантичную эпоху святилищ и объединенных вокруг них сельских (храмовых) общин. К V в. до н. э., с завершением формирования раннеклассового общества, храмовые центры Вани и Саирхе принимают вполне развитые организационные формы, с институтом жрецов, со сложной системой сакральных ритуалов и установленными нормами культослужения. Выясняется также, что совершавшиеся в этих двух центрах Колхиды ритуальные обряды подчинялись одним и тем же религиозным нормам, основная идея которых заключалась в усилении и обновлении функций божества плодородия.

В VI—IV вв. до н. э. Вани и Саирхе представляли собой не только храмовые центры, но и довольно значительные города, широко втянутые в политическую и экономическую жизнь страны.

⁸⁹ ახ. წ. I ს-ის რომელი ავტორის პომპონიუს მელას ცნობით, რომელიც ძველ იონიურ წყაროებსა და გადმოცემებს უნდა ემყარებოდეს, ქალაქ ფასისში არსებობდა ფრიქსეს ტაძარი (Pomp. Mel., De Chorographia, I, 108). სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ლევკოთაში ადგილობრივი ნაყოფიერების ქალღვთაება უნდა იგულისხმებოდეს. ეს საესებით დასაშვებია, რადგან ლევკოთა თავისი ბუნებით ქტონიურ ღვთაებებსაც უკავშირდებოდა (Г. Лордкипანიძე, К истории..., გვ. 23).

⁹⁰ რა თქმა უნდა, სტრაბონთან შემონახული ყველა ის ცნობა, რომელიც ფრიქსეს თემოლებას შეეხება, არ შეიძლება რეალური სინამდვილის ანარეკლად მივიჩნიოთ. სამეცნიერო ლიტერატურაში კარგად არის შემჩნეული ის არაერთი უზუსტობა და შეუსაბამობა, რომლებიც სტრაბონის დასახელებულ ცნობებში შეინიშნება ლევკოთას სამლოცველოს ხსენებასთან დაკავშირებით (ნ. ხაზარაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 57—61).

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ძველი ისტორიის განყოფილებამ

მანანა ჟიჟია

ვახტანგ VI-ის დროინდელი ქართლის მოხელეთა საკითხისათვის.

„დასტურლამალის“, ვახტანგის კანონების კოდექსისა და დოკუმენტური მასალის შესწავლის საფუძველზე, სრულიად ნათლად გამოჩნდა, რომ ვახტანგ VI-ის თაოსნობით 1704—8 წწ. ქართლში ჩატარებული იქნა უზარმაზარი საკოდიფიკაციო სამუშაოები, რომელსაც სახელმწიფო ბეჭანიზმი წესრიგში უნდა მოეყვანა¹. უნდა მომხდარიყო თანამდებობრივი რეგლამენტაცია, დადგენილიყო ყველა მოხელეთა უფლება-მოვალეობანი, უნდა მოწესრიგებულიყო საგადასახადო-ფისკალური სისტემა, დარგობრივად განაწილებულიყო სახელმწიფო უწყებანი და დანაწილებულიყო ეს დარგები სამოხელეო ფუნქციების განსაზღვრით. ამ საკოდიფიკაციო სამუშაოთა შედეგად ყველა თანამდებობას თავისი მოქმედების კანონი და წესდება დაუმკვიდრდა. რაც შეეხება იმ ფაქტს, თუ რა მიმართულებაში იყო ვახტანგის მეთაურობით შედგენილი „დასტურლამალი“ და ვახტანგის კანონების კოდექსი პრაქტიკულად რეალურ ვითარებასთან და როგორი ხასიათის შედეგი გამოიღო ამ კანონმდებლობამ, ამაზე ერთგვარად პასუხს გვაძლევს ჩვენ ხელთ არსებული დოკუმენტური მასალა, აქტიური მოქმედი სამართლის ძეგლები, რომლებიც ბრძანებებს, არჩევის, ბოძების, ნასყიდობის თუ წყალობის წიგნების სახითაა ჩვენამდე მოღწეული. მაინც დგება საკითხი, იყო თუ არა ზედმიწევნით და გარკვეული სიზუსტით განხორციელებული „დასტურლამალი“ და ვახტანგის კანონების კოდექსის მიხედვით სახელმწიფო წყობის დადგენილი, ნორმები. ჩვენ შევეცადეთ ამ კუთხითაც გვეწარმოებინა დაცვირებანი, წარმოგვეჩინა XVIII ს-ის 1 მეოთხედის მოხელეთა, თანამდებობის პირთა თუ პერსონაჟთა სახელები, რომელთა არსებობა სპეციალურ ლიტერატურაში აქამდე ცნობილი არ ყოფილა. ვახტანგ VI-მ როდესაც მოინდომა სახელმწიფო სამართლის წიგნის შედგენა და სახელმწიფო კოდექსად ჩამოყალიბება, მან თავისი კარისკაცი და სახელმწიფო თანამდებობის პირნი, ან სახელმწიფო მოხელენი კი არ მოიწვია, არამედ გავლენიანი ფეოდალები, ჩათვადო სახლია მეთაურნი და მაღალი სასულიერო პირნი — დომენტი კათალიკოსი, არაგვის ერისთავის შვილი მთავარეპისკოპოსი გრიგოლ, მიტროპოლიტ-ეპისკოპოსი, წინამძღვრები, მუხრანის ბატონი ერეკლე, არაგვის ერისთავი გიორგი, ქსნის ერისთავი დავით, სარდალი ლუარსაბ ორბელიშვილი, ავთანდილ ამილახორი, ერასტი ორბელიშვილი და სხვები².

¹ ივ. ჯავახიშვილი ქართული სამართლის ისტორია, ტ. I; ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის; 1952, ვ. გაბაშვილი, დარბაზის რიგის მოხელენი დასტურლამალის მიხედვით; ენიმ-კის მოამბე, XIII, 1943; „ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVIII სს“, თბ., 1958, გვ. 366—373; III. Месхия, Города и городской строй, Тб. 1957; ი. დოლიძე, სამართლის ძეგლები, I—ტ. 1963; ზ. ჯამბურია, საქ. ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, გვ. 232—37.

² „სამართალი ვახტანგ VI-ისა“, ი. დოლიძის გამოცემა, 1981. გვ. 175.

ეს ფაქტი იმაზე მეტყველებს, რომ XVIII ს-ის დასაწყისისათვის ქართლის სამეფოს ცენტრალიზებული სახელმწიფოს შექმნისათვის, კერძოდ სამოხელეო აპარატის გაძლიერებისათვის, ეს მხოლოდ წინ გადადგმული ნაბიჯი იყო, რომ ფაქტობრივად სახელმწიფოს მართვა ხდებოდა, არა სამეფო კარის მიერ დანიშნულ მოხელეთა მიერ, არამედ იმ თავადების ანუ „დარბაზ-ბატონების“ საშუალებით, რომლებმაც ფეოდალური სახელმწიფო XVIII ს-მდე მოიტანეს. „დასტურლამალისა“ და ვახტანგის სამართლის კანონების შედგენა ამ გადადგმული ნაბიჯის რეალიზაცია იყო, როგორც ცნობილია, ქველა დიდი და მნიშვნელოვანი სახელო მაინც ისევე და ისევე საფეოდალო სახლების ხელთ მოექცა. სახელმწიფო თანამდებობანი მემკვიდრეობით კვლავ საფეოდალო სახლებზე დაიმტკიცეს და მთელი სამოხელეო აპარატი გავლენიან თავადთა სამმართველო კაპარეზად იქცა. ამიტომაც საქართველო XVIII ს-ის მეოთხედში რჩებოდა ბატონყმურ-თავადურ დაქსაქსულობის წიადაგზე დამკვიდრებულ სახელმწიფოდ, რის გამოც ვერ მოხერხდა ხელისუფლების სრული ცენტრალიზაცია.)

როგორც ცნობილია, XVIII საუკუნის დასაწყისში, ვახტანგ VI-ის მეფობის ხანაში, ცენტრალური ხელისუფლებას განმტკიცებისათვის ბრძოლას წინ ელახებოდა, საგარეო პოლიტიკური ფაქტორი — ირან-თურქეთისადმი მორჩილება და ლეკთა თარეში, აგრეთვე გაძლიერებულ სათავადო სახლთა მუდმივი ქიშბი და მათი სამეფო კარისადმი დაპირისპირება. ორივე ეს ფაქტორი უწყობდა ხელს ქვეყნის მეფონეობის დაქვეითებას, სასაქონლო-ფულად ურთიერთობათა განუვითარებლობას და აძლიერებდა კლასობრივ წინააღმდეგობათა გამწვანებას თავადებსა და ყმა-გლეხებს შორის. თავის მხრივ, კი ყოველივე ეს აძნელებდა ძველი ფეოდალური სამოხელეო აპარატის, ახალი, ბიუროკრატიული აპარატით შეცვლას.)

XVIII ს-ის I მეოთხედისათვის ქართლის სამეფო ხელისუფლებას ვერ მიეცა საშუალება აზნაურობას დაყრდნობოდა, სათავადო-საფეოდალო სახლები დაემცრო, მათი გავლენა ქვეყნის მართვის საქმეში შეენელებინა. სათავადო სახლებმა კვლავ შეინარჩუნეს მემკვიდრეობით მიღებული მსხვილი თანამდებობანი და ქვეყნის მართვაში კვლავ აქტიური როლი დაიმკვიდრეს.)

მართალია, „დასტურლამალის“ მიხედვით, საკოდიფიკაციო საქმიანობა ნიშნავდა ცენტრალური ხელისუფლების კონტროლის გაძლიერებას, ცენტრალური სამოხელეო აპარატის გაზრდას, სამოხელეო ფუნქციათა განსაზღვრასა და თანამდებობათა გარკვეულ რიცხობრივ ზრდას, განსაკუთრებით დაბალი რანგის მოხელეთა (მოურავების, მამასახლისების, მდივნების ფუნქციათა გაფართოებას. მაგრამ ნიშანდობლივია, რომ არ ხერხდებოდა მემკვიდრეობით მოხელეთა დაწინაურება და მათი რიცხობრივი ზრდა, რომელთაც თავისი პირადი ღირსებებით უნდა მიეღწიათ გარკვეულ თანამდებობრივ აღზევებისათვის (თუ არ გავითვალისწინებთ გამონაკლისებს).)

ვახტანგ VI-ის მოღვაწეობის ხანში სრულიად ცხადად ჩანს, რომ სამოხელეო დაწინაურება ხდებოდა მხოლოდ და მხოლოდ სოციალურ საფუძვლებზე ამა თუ იმ სათავადო სახლის მეტათურები — ერისთავები, ორბელიანები — ყაფლანიშვილები, ბარათაშვილები, ამილახვრები (სამემკვიდრეოდ იტოვებდნენ ქვეყნის მაღალი თანამდებობის მოპოვების უფლებას. იგივე მომენტი შეინიშნება აზნაურთა ფენაში. მემკვიდრეობით მოხელეობას მრავალსაუკუნოვანი ტრადიცია ჰქონოდა. ამრიგად, XVIII ს. I მეოთხედში არ გახდა შესაძლებელი

თანამდებობათა დანაწილება, პირადი ღირსებისა და წიქის მიხედვით, რაც ნაწილობრივ, პეტრე I-ის დროინდელი რუსეთისა და მით უმეტეს, ევროპის ქვეყნებისათვის დამახასიათებელი ფაქტი იყო³.

აღსანიშნავია ისიც, რომ XVIII ს. I მეოთხედისათვის ქართლის ცენტრალურმა ხელისუფლებამ ვერ მოახერხა სამოხელეო აპარატის დაქვემდებარება, იმის გამოც, რომ ვერ გახდა შესაძლებელი მოხელეთა მუდმივი ფულადი ჯამაგირის დანიშვნა. ვერ მოხდა მოხელეთა ფეოდალურ-ნატურალური გამოსაღების მთლიანად ფულადი ჯამაგირით შეცვლა, რამაც, ცხადია, ხელი შეუშალა მოხელეთა სრულ დამორჩილებას ცენტრალურ ხელისუფლებისადმი. ეს ფაქტი ისევ და ისევ აიხსნება სასაქონლო მეურნეობის განუვითარებლობით და ფეოდალური ნატურალური რენტის ბატონობით ქვეყნის შიგნით, რომელიც, როგორც აღვნიშნეთ, გაპირობებული იყო საგარეო ფაქტორით. ქართლი ამ დროს ირანის „ველაითად“, მის ვასალურ პოლიტიკურ ქვეყნად ითვლებოდა. ვანაიდან, ყველა ზემოჩამოთვლილი პირობა ძალაში რჩებოდა და ქვეყანა ისევ ფეოდალურ-თავადურ წიაღზე განაგრძობდა არსებობას, ქართლში ვერ მოიცილა ფეხი ადგილობრივმა ბიუროკრატამ.

მაგრამ, მიუხედავად იმისა, რომ ქართლი ირანის დაქვემდებარებულ ე. წ. „ვალს, ქვეყანას წარმოადგენდა და ამდენად, არსებულ სახელმწიფო პოლიტიკურ ინსტიტუტებს უცხო გავლენა უნდა განეცადა, ისინი მაინც ქართულ, ეროვნულ, ფეოდალურ-საზოგადოებრივ და ეკონომიკურ პირობებში იყვნენ წარმოშობილი და ქართულ სახელმწიფოებრივ წყობას განასახიერებდნენ“⁴. ეს არსახა ვახტანგ VI-ის სახელმწიფოებრივი მოღვაწეობის სხვა საკოდოფიკაციო ხასიათის სამუშაოების განხორციელებაში. მაშინ, როდესაც დაიწყო საკითხი სამართლის წიგნის შედგენისა, ვახტანგ VI-ე ძირითადად ადგილობრივ ეროვნულ წიაღზე წარმოშობილ სამართლის ძეგლებს დაეყრდნო. მან მის მიერ შემუშავებული კანონები — „სამართალი ბატონიშვილისა“ ანუ ქართული, ჩვეულებითი — ადათობრივი სამართლის და მართლმსაჯულების საფუძველზე, იმ პროცესუალური სამართლის ამსახველი მასალის გამოყენებით, რომელიც განჩინებებისა და გარიგების წიგნების სახით იყო შემორჩენილი. ვახტანგის სამართლის ნორმებმა კანონის სავალდებულო ძალა მოიპოვეს და მოქმედნი გახდნენ, როგორც მთელ აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოში⁵. უფრო მეტიც, ამ კანონებმა ერეკლე II-ის მოღვაწეობის ხანაშიც იარსებეს და თითქმის მთელი პროცესუალური სამართლის წარმოება ვახტანგის კანონების საფუძველზე წარიმართა⁶.

ქართულ, ისტორიულ წყაროებსა და სპეციალურ ლიტერატურაში აღიარებულია, რომ „დასტურლამალის“ მიხედვით გამოიკვეთა ორი ტიპის მოხელეები: ცენტრალური ხელისუფლების მოხელენი, ანუ „დარბაზის რიგის გამრიცხ-

³ М. Богословский, Абсолютная реформа Петра Великого. 1902 г.; И. Кореев — Западно-Европейская монархия XVI—XVIII в. в.; С. Троицкий — Русский абсолютизм и дворянство в XVIII в. 1947 г.

⁴ ვ. გაბაშვილი, „სპარსული დასტურლამალი“, თ.ს.უ. შრომები, XXXV, გვ. 191-192; მისივე „ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII სს.“, თბ., 1958, გვ. 370.

⁵ ი. დოლიძე, სამართალი ვახტანგ VI-ისა, 1981. გვ. 40. 41. ი. სოსელია, ფეოდალური ხანის დასავლეთ-საქართველოს ისტორიიდან, თბ., 1966, გვ. 115—118.

⁶ მ. ქიქოძე, დამამტკიცებელ საბუთთა ისტორიისათვის გვიანფეოდალურ საქ-შა, საქ. მუზეუმის მე-ბე, ტ. XX, 1959.

ენი“ და ადგილობრივ მმართველობის თანამდებობის პირნი — „საქვეყნო გამ-
რიგენი“⁷.

მიუხედავად იმისა, რომ ვახტანგ VI-ის თაოსნობით შედგენილი „დას-
ტურლაპალი“ ხელჯობიანი, ე. ი. საპოლიციო აპარატის მოხელეთა მოვალეობა-
თა დადგენით იწყება, თავისი მნიშვნელობით და თანამდებობების რეალური
უფლებებით მას წინ უსწრებს, მმართველობის ადმინისტრაციულ-სამეურნეო-
საფინანსო უწყება რომელსაც სახლთუხუცესი განაგებდა. ეს ანგარიშგასაწევი
ფაქტია დეცენტრალიზებული სახელმწიფოს დახასიათებისათვის.

ამრიგად, „დარბაზის რიგის“ მოხელეთა შორის XVIII ს. I მეოთხედში,
ვახტანგ VI-ის მეფობის დროს უპირველესი მოხელე სახლთუხუცესი იყო. ვახ-
ტანგის ჯანიშინობის დროს სამეფო სახლთუხუცესები არიან არაგვის ერის-
თავი გიორგი და ლუარსაბ ორბელიანი, ლუარსაბ ორბელიანს სამეფო სახლ-
თუხუცესობასთან ერთად ქართლის ადგილობრივი მოხელის — სარდლობაც
ეკისრა⁸.

ვახტანგ VI მოღვაწეობის პერიოდში სადედოფლო სახლთუხუცესთაგან
ცნობილია არაგვის ერისთავი თეიმურაზი⁹, ხოლო ევდემოზ კათალიკოსს ჰყავს
თავისი სახლთუხუცესი ქაიხოსრო. დომენტი კათალიკოსის დროს კი ჩანან
ცნობილი გვარის წარმომადგენლები, პოლიტიკური მოღვაწენი პაპუა, რევაზ და
ამილხარ მაღალაძენი¹⁰. მაღალაძენი თავისი დიდი ქონებრივი, მატერია-
ლური და სწორედ მოხელეობრივი ძლიერების საფუძველზე ახერხებენ თავა-
ღიშვილებისაგანაც ყმა-მამულის შექენას¹¹. მაგ. ამილხარ მაღალაძე მცხეთის
საკათალიკოსო კათედრის სახლთუხუცესობასთან ერთად თრიალეთის სოფლე-
ბის მოურაობას მოიპოვებს, ხოლო მოგვიანებით ზერტის მოურაობას იმტყი-
ცებს¹². აღსანიშნავია, რომ ამილხარ მაღალაძე საუფროსოდ იშვეცდრებს მდი-
ვან-მორდლობასაც: „უეტეთ ერთმანეთში (სახლისკაცებში) ყმისა თუ სახლო-
ბის ბარათი შემორჩომოდათ, წიგნით ამით გავციტუდებიაო“¹³ — დებს შეთან-
ხმებას თავის სახლსკაცებთან ამილხარ მაღალაძე. აქედან კარგად ჩანს თუ
რამდენად სოციალურად ყმა-მამულის ფლობის იდენტურია მოხელეობა გვიან
ფეოდალურ საქართველოში.

ვახტანგ VI-ის მოღვაწეობის პერიოდში ვხვდებით აგრეთვე მთავარეპისკო-
პოსის სახლთუხუცესს იობას. ანგარიშგასაწევია ის გარემოებაც, რომ ფეოდა-
ლური ქართლისათვის და აგრეთვე ვახტანგ VI-ის მოღვაწეობისათვის დამახა-
სიათებელი იყო სათავადოთა სახლთუხუცესობის არსებობა — ციციშვილების
— კობიაშვილების, ჯავახიშვილების — კარიჭაშვილების, ამილახვარიშვილების
ქარუმიძეების, ნახუცრიშვილების, მუხრანბატონების ზედგინძეების და სხვ¹⁴.

7 ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVIII სს. 1959 წ.; ივ.
სურგულაძე, საქართველოს საილმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, 1952, გვ. 155,
384.

8 ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. Hd, № 1813; ფ. Sd, № 772; ფ. Hd, № 2678.

9 იქვე, ფ. Hd, № 772; Hd, № 9745; ფ. Sd № 680.

10 საქ. სოც. ისტ. ტ. I, № 259; 262; 264; ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Hd, № 9681; ფ. Hd, № 1849;
1815; ფ. Hd № 968; სამართ. ძეგ., ტ. IV, № 164.

11 ხელნაწერთა ინსტ. ფ. Hd № 9687.

12 იქვე, ფ. Ad № 1774; № 1670.

13 ცსიი, ფ. 1448, № 5577.

14 საქ. სიძ. ტ. II, № 401; ხელნაწერთა ინსტ., Qd, № 2196; საქ. სიძ. II, № 247; ხელნ-
ერთა ინსტ., ფ. Hd, № 2175; ფ. Qd. № 334.

მუხრანბატონების სახლთუხუცესი დემეტრე ზედგინიძე იღებს დამატებით ციხისძირს, შიოსუბნის და მისაქციელის მოურაობას¹⁵. დემეტრე თავის სამოხელეო უფლებებს იმტყცებს „სახელოების დამკვიდრების წიგნით“, სადაც ვკითხულობთ: „ეგ (სახელო) შენ გქონებოდა და შენის სახლისკაცების გაყრამიც შენ გამოგყოლებოდა და ამ სახელოებთან ხელი არა ვისა აქვსო“¹⁶.

ამრიგად, „დასტურლამალის“ მიხედვით, დაკანონებული სახლთუხუცესის თანამდებობრივი ოვგლამენტაცია პრაქტიკულად ზედმიწევნით და სიზუსტით არ ღორციელდება. ერთი მოხელეობრივი უფლება იძლეოდა საშუალებას მეორე თანამდებობრივი ფუნქცია განეხორციელებინა,

ამრიგად, ვახტანგ VI-ის მოღვაწეობის ხანაში, როდესაც „დასტურლამალი“ დევბოდა, სახლთუხუცესობა მემკვიდრეობითი თანამდებობა იყო, ხოლო ზოგადად მაინც არ იფარგლებოდა ერთი გარკვეული რეგლამენტაციით. აღსანიშნავია ის ფაქტიც, რომ „დარბაზის რიგის გამრიგე“ — უპირველესი მოხელე — სახლთუხუცესი სხვა სახელოს, ადგილობრივი მმართველობის მოხელის ე. წ. „საქვეწრო გამრიგის“ ფუნქციას იერთებს.

როგორც ვნახეთ, XVIII ს. I ათეულის მოღვაწე სამეფო სახლთუხუცესი ლუარსაბ ორბელიანი ერთდროულად ქართლში სარდლობას ეწევა, ასევე დომენტი კათალიკოსის სახლთუხუცესები — მაღალაძენიც სარდლობას კისრულობენ, ხოლო მუხრან-ბატონის სახლთუხუცესი დემეტრე ზედგინიძე ქართლის სოფლების მოურაობასაც ასრულებს.

ამრიგად, „დასტურლამალში“ დაცულ, გამოკვეთილ სამოხელეოს ნორმებში და დღევანდელ ქართულ საეციალოურ ლიტერატურაში აღიარებულ ორ განსხვავებული მმართველობის ცენტრალურ აპარატსა და მმართველობის ადგილობრივ აპარატს შორის სამოხელეო სხვაობა შერყეულია.

სახლთუხუცესის უპირველეს დაქვემდებარებულ მოხელედ მიჩნეულია ნაზირი, რომელიც ლიტერატურაში სამ სახელწოდებას ატარებს: სალაროს, ქარხნ-ს და ჩარფა ნაზირის¹⁷. ნაზირებს უშუალოდ სახელმწიფო გადასახადების დროული აკრეფა ევალებოდათ, ხოლო ნაზირთა ასეთი დანაწევრება XVIII ს. I ნეოთხედის დოკუმენტურ მასალაში არ გვხვდება. ჩვენ ვხვდებით ოთარ და ედიშერ ნაზირებს¹⁸. ედიშერ ნაზირი შალიკაშვილია¹⁹, რომელიც ნაზირობასთან ერთად „ტაშირის პაიდარბეგის მემკვიდრეობას და გულთაფის სოფლების“ მოურაობას ეწევა²⁰ ასევე ოთარ ნაზირი მდივნობას კისრულობს²¹. სამეფო ნაზირები, გარდა ვახტანგის მოღვაწეობის დროს ჩანან ავალიშვილთა-ორბელიანთა ნაზირები ფარემუზა და დიმიტრი²² და სარდლის ნაზირი თაყა²³. ნაზირებს გარდა თავის ძირითად დაკისრებული ვალდებულებებისა მოსამარღო-ბასაც ეწეოდნენ²⁴.

¹⁵ ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Hd, № 214.

¹⁶ იქვე, Qd, № 1457; ცსი, ფ. 1448, № 829.

¹⁷ ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 183.

¹⁸ ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Sd, № 58, 769; ფ. Hd, № 201; 549; სოც. ისტ. I, 151.

¹⁹ ცსი, ფ. 1450, ფ. 37, 22.

²⁰ ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Hd, № 2143.

²¹ დოკ. სოც. ისტ. I, № 158; ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Hd, № 8541.

²² ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Hd, № 457; საქ. სიძვ. II, № 200; სოც. ისტ. I, № 151.

²³ ცსი, ფ. 1448, № 2840.

²⁴ ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Ad, № 1647; ფ. Hd, № 465; Sd, 777, 6:9, 797.

ამრიგად, ნაზირობა მოქმედი იურიდიული დოკუმენტების მიხედვით სამეფო, სათავადო სახლის და ზოგჯერ სასარდლოს თანამდებობაა და გარკვეულ შემთხვევაში, დამატებით სხვა საპეუარნო ფუნქციის მატარებელიც. მას მემბლობა, მელალობა, მოურაობა, მდივნობა და ერბოსმკრეფელობა აკისრია, რაც გვაფიქრებინებს, რომ „დარბაზის რიგის მოხელეთა“ და „საქვეყნო გამრიგე“ მოხელეთა ფუნქციების თანხდომა შესაძლებელი ხდება.

ცნობილია, რომ სახლთუხუცესის საუწყებოში შემავალი მოღარეთუხუცესები სამეფო კარზე მოღვაწეობდნენ, მათგან ცნობილია მანუჩარ ორბელიძე, ასლანბეგიშვილი, სეხნია ჩხეიძე და მზეჭაბუკ ორბელიანი.

ვახტანგ VI-ის მოღვაწეობის პერიოდს ემთხვევა, კათალიკოსის ცნობილი მოღარეთუხუცესი პაპუნა დოჭიძე, რომლის ბედის გადაწყვეტაში თვითონ ვახტანგ VI-ს დიდი მონაწილეობა მიუღია და იგი დომენტის კათალიკოსისათვის უახლესია, რომლის კარზე გაზრდილა და დიდძალი ქონება დაუგროვებია²⁵. მას საკათალიკოსო მოღარეთუხუცესობის გარდა სოფ. აშენდის ნაცვლობა და მელალობაც მოუპოვებია²⁶.

ანალოგიურად ზემოჩამოთვლილი მოხელეებისა ვახტანგ VI-ის დროს მოღარეთუხუცესობა სათავადო სახლის მეთაურებსაც ჰქონიათ — არაგვის ერისთავებს, ორბელიანებს, ჯავახიშვილებს და ავალიშვილებს²⁷.

სახლთუხუცესის სახელოში შემავალი მუშრობები და თავლიდრები, რომელნიც საღაროს აღწერილობას და ანგარიშის მწარმოებლობას ეწეოდნენ, სინამდვილეში დამატებით სხვა ფუნქციასაც ასრულებდნენ²⁸. მათ ზოგჯერ თარხან გლეხთა რაოდენობის განსაზღვრა ეკისრათ და საპოლიციო მსახურის ფუნქციის შესრულებას ავალებდნენ²⁹.

არც „დასტურლამალში“ — და არც სპეციალურ ლიტერატურაში ცნობილი არ არის ვახტანგ VI-ის მოღვაწეობის პერიოდში მეითართა-მეფის პირად ხელშინაურთა სახელები. საბუთებში კი ამ დროისათვის გვხვდება მანუჩარ ანდრონიკაშვილი და უფრო მოგვიანებით მისი ვაჟი ზაზა³⁰.

სახლთუხუცესის სახელოში შემავალი თუშმალი-სასახლის სამზარეულოს მოსამსახურე, ამ დროისათვის ზალინა დონდორაშვილია, რომელსაც თავის ძირითად ვალდებულებასთან ერთად ტაშირის ჰაიდარბეგის ხეობის მელალობა და ზასადრობა ჰქონდა ბოძებული³¹.

„დასტურლამალის“ მიხედვით სახლთუხუცესის დაქვემდებარებული მონგლე ფარეშთუხუცესი და ფარეშები სამეფო კარის შინაგანი ცხოვრების თანაზიარნი იყვნენ და ისინი ისტორიულ დოკუმენტებშიც გვხვდებიან³². ანალოგიურ მოვლენასთან გვაქვს საქმე ყალიონყორჩების, აუშტრებოსა (სანოვაგის მეურვე) და მელვინეთუხუცესის შემთხვევაშიც. ისინიც მოქმედ მოხელეებად ჩანან³³.

25 ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Ad, № 1575, 1589, 1603, 1698, 1699, 1731.

26 იქვე, ფ. Ad, № 1652.

27 იქვე, ფ. Hd, 1833; ფ. Sd, 772; საქ. ს.ძ. II, 228, 248.

28 იე. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 193.

29 ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Ad, № 1992, 49; ფ. Qd, № 963.

30 იქვე, ფ. Hd, № 14387; ფ. Sd, № 636.

31 ცსია, ფ. 1450, დ. 37, № 229.

32 ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Sd, № 670; ცსია, ფ. 1448, № 5455.

33 იქვე, ფ. Hd, № 2013; № 6363; ცსია, ფ. 1450; დ. 18; № 106, 698.

აღსანიშნავია, რომ „დასტურლამალში“ ჩანოთვილი სამეფო მერიქიფეების დოკუმენტებში ვხვდებით მერიქიფე ბეჟან ნახუცრიშვილს, სავანელ ამირხანას და გიორგი რუსიშვილს, რომლებიც ვახტანგ VI-ის დას ანუკას რგებიან მზითვად³⁴. რაც შეეხება ზურაბ მერიქიფეს იგი გერმანოზიშვილების მოხელედ ჩანს³⁵. იყო შემთხვევები, რომ მერიქიფენი ებრძოდნენ ლეონის ჩამოსხმისა იურიდიულ დოკუმენტებსაც აფორმებდნენ³⁶. ამ შემთხვევაშიც მოხელეს ერთი სახის თანამდებობის ფლობა აძლევდა საშუალებას მეორე სახის მოხელობა ეკისრა.

ასევე სახლთუხუცესის სახელის დაქვემდებარებული მეჯინბეთუხუცესნი რატიშვილებიც ყაიყულის შანაზარასოფლის და ველისსოფლის მოურაობას იღებენ.

საინტერესოა, რომ სახლთუხუცესის სახელოში შემავალი ბაზიერთუხუცესნი ჩვენ მიერ მოძიებულ დოკუმენტებში ძირითადად თავადიშვილთა წარმომავლობისა იყვნენ — თთარ ორბელიშვილი, ავთანდილ ერისთავი და ზაზა ციციშვილი. ვახტანგ VI-ის მოღვაწეობის პერიოდში ისინი ბაზიერთუხუცესის თანამდებობას ასრულებდნენ³⁷.

სახლთუხუცესის უწყებაში შემავალი მოხელე ფეშქაშნივისი, რომელიც საქართველოდან გაგზავნილ საქონლის თადარიგს აწარმოებდა და აგრეთვე სპარსულ ძღვენებს ანაწილებდა დანიშნულებისამებრ, ძირითადად საგარეო საქმეთა პრაქტიკული მომწესრიგებელი იყო³⁸. ფეშქაშნივისი ჩილდაშვილი ვახტანგის ჯანიშნობის დროს ქართლში შემოსულ ფეშქაშიდან გასამრჯელოს ერთ მესამედს იღებდა³⁹. ვხვდებით ამავე პერიოდში ფეშქაშნივისს ქაიხოსროს, რომელიც „საქართველოს ხელმწიფის მეთირისშვილადა“ მოხსენიებული⁴⁰. „დასტურლამალის“ ფეშქაშნივისის ფულად გასამრჯელოს სამართლის ამ მუხლის შემდგენელნი პირდაპირ „ჯამაგირს“ უწოდებენ, მაგრამ არ საზღვრავენ მის ოდენობას.

დარბაზის რიგის მოხელე გამრიგეთა შორის სპეციალურ ლიტერატურაში ერთ-ერთ მთავარ სახელოდ აღიარებულია ეშიკალასბაში. როგორც ვ. გაბაშვილი აღნიშნავს, „ეშიკალასბაში იმოდენა მნიშვნელობის მოხელე იყო, რომ „დასტურლამალი“, „ხელჯოხიანთა“ ე. ი. საპოლიციო მოხელეთა „კარით“ და მათი დახასიათებით იხსენება“⁴¹.

მართალია, „დასტურლამალი“, როგორც სახელმწიფო საკანონმდებლო ძეგლი, საპოლიციო დარგის-ეშიკალასბაშის სამოხელეო ნორმათა დადგენით და აღწერით დაიწყო⁴² და ეშიკალასბაში უპირველესი მოხელე უნდა ყოფილიყო, მაგრამ ყველა ფუნქციათა რეალური გათვალისწინებით, როგორც ზევით აღვნიშნეთ, მასზე მაღლა მაინც სახლთუხუცესი ჩანს. თვითონ „დასტურლამალშივე“ თანამდებობის პირთა ჩამოთვლისას პირველად სახლთუხუცესები, შემდეგ

34 ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Ad, №145.

35 იქვე, ფ. Hd, № 2448; საქ. სიძ. ტ. III, № 518.

36 იქვე, ფ. Hd, № 2493.

37 საქ. სიძ. III, № 401. დოკ. საქ. სოც. I, № 270; ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Sd, № 117.

38 ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 208.

39 ცნობა, ფ. 14448, № 100.

40 საქ. სოც. ისტ. I, № 186.

41 ვ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 85.

42 დასტურლამალი, გვ. 477.

მდივანბეგი და მერე ეშიკალასბაში მოჰყვება. იგივე სურათია ისტორიულ დოკუმენტებში⁴³. ეშიკალასბაშს წინ უსწრებს სახლთუხუცესი და მდივანბეგიც კი.

ეს ეგრეთწოდებული „ხელჯოხიანი“ მოხელე საპოლიციო ფუნქციებს ასრულებდა და ითვლებოდა ცენტრალურ ხელისუფლების აღმასრულებელ თანამდებობის პირად. „დასტურამალის“ პირველსავე სტრატეგიაში ვკითხულობთ, რომ ვახტანგის განმგებლობის დროს ორი ეშიკალასბაში არსებული ზურაბ არაგვის ერისთავი და ზურაბ ამილახორიშვილი⁴⁴.

„დასტურამალისავე“ მონაცემების მიხედვით ეშიკალასბაშის კომპენტენციაში შემოდიოდა ფართო უფლებრივ-სამსახურებრივი ვალდებულებანი, ფართო ე. ი. საერთო სახელმწიფოებრივი უფლებების განხორციელება მთელ სამეფოში და ვიწრო — ე. წ. სამეფო სახლის — სასახლის მოვლა-პატრონობა. ეშიკალასბაშს ებარა აგრეთვე საიძალუღოსავე მომძიებლო საქმის წარმოებაც. მაგრამ ისიც ანგარიშვასაწევია, რომ ცენტრალური ხელისუფლების მიერ შედგენილი „დასტურამალი“ ადგენდა, რომ საქმის ძიება და სამართლის წარმოება ეშიკალასბაშის და მისი ხელქვეითი მოხელეების გარეშეც შესაძლებელი იყო⁴⁵.

ვფიქრობთ, რომ ეს მომენტი თითქოსდა ცენტრალური ხელისუფლების ძალაუფლების სისუსტის მაგალითია, როცა მემკვიდრეობით მიღებულ დიდ სახელს მეთაურს უპირისპირდება ადგილობრივი დამოკიდებული სამოქმედო ორგანო. ამავე დროს ცენტრალური ხელისუფლება, ვახტანგ VI-ის მეთაურობით, ცდილობს თავისი კომპენტენცია არ შელახოს და ითხოვს, რომ მის მიერ ბოქაულთუხუცესის გარეშე გაგზავნილ გამოსაძიებელ საქმეში აღებულ საიძალუღოდან, ერთი მეთთხედი მაინც ეშიკალასბაშს უნდა მიეცეს⁴⁶. ასევე კანონმდებლობით გამოძიების გარეშე მოპოვებულ თანხიდან ნახევარი ეშიკალასბაშს და ბოქაულთუხუცესს შორის იყოფოდა, დანარჩენი კი ყაფიჩებსა და იასაულებს შორის⁴⁷. ამ შემთხვევაშიც ეშიკალასბაშს თავისი უფლებები ჰქონდა მოპოვებული, თავისი ფეოდალურ-თანამდებობრივი უფლებრივი მდგომარეობის უპირატესობის გამო.

ვახტანგ VI-ის დროინდელ იურიდიული დოკუმენტების მიხედვით ეშიკალასბაში ზურაბ არაგვის ერისთავი ყველაზე მომქმედი პოლიტიკური მოღვაწეა, რომელსაც თავის ბეჭედი აქვს, საკუთარი უფლებების დასამტკიცებლად⁴⁸. ეშიკალასბაში გიორგი ამილახორიშვილი კი, რომელიც გამოსაძიებელ საქმეს აწარმოებს, პირდაპირ მიუთითებს, რომ ეყრდნობა „სამართლის“ კოდექსის „ლ“ კარს⁴⁹.

სამეფო ეშიკალასბაშს ზურაბ ერისთავს თავისი მოღარეთუხუცესი ჰყავდა გვარად კობიაშვილი⁵⁰, ხოლო რაც შეეხება სადედოფლო ეშიკალასბაშს ასლან სოლოლაშვილს, ვახტანგ VI-მ მას გომარეთის მოურაობა უბოძა⁵¹. ეშიკ-

43 ხელნაწერთა ინსტ. ფ. Qd, № 2826; 1040.

44 დასტურამალი გვ. 638.

45 იქვე, გვ. 670.

46 იქვე, გვ. 640.

47 იქვე.

48 ხელნაწერთა ინსტ. ფ. Ad, № 1040; ფ. Qd, № 9037.

49 იქვე, ფ. Hd, № 208, № 2367.

50 საქ. სოც. ისტ. ტ. I, 197, 222; ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Hd, № 1813.

51 საქ. სოც. ისტ. ტ. III, № 216.

აღასაშად ჩანს ამ ხანებში აზნაურიშვილი დოღენჯი ბედინაშვილი⁵², ამილახორიშვილების ეშიკაბაშობას ასრულებენ დემეტრე გარაყანიძე, ქაიხოსრო და როსტომ ეშიკალასბაშები⁵³.

ამრიგად, ვახტანგ VI-ის მოღვაწეობის პერიოდში ეშიკალასბაშები, როგორც ზემოდწამოთვლილი მოხელეები, გარკვეულ შემთხვევებში, სახლთუხუცესობას, ბოქაულთუხუცესობასა და მოურაობასც ატარებენ.

ვახტანგ VI-ის მოღვაწეობის 20-იანი წლებისათვის გვხვდება ეშიკალასბაშის სხვადასხვა სახეობანი — ნაიბეშიკალასბაში და ჰარმის ეშიკალასბაში, რომლებიც „დასტურლამალში“ საერთოდ მოხსენებული არ არიან. ესენი ცხადია, ეშიკალასბაშობის ნაირსახეობებს წარმოადგენენ და სახელწოდების მიხედვით განსხვავებულ ფუნქციებსაც ატარებდნენ. ნაიბ ეშიკალასბაშს ზაზას ყორისაჟულობაც ჰქონია დამატებით მიღებული და ჯარდან ჰარმის (ე. ი. ს. სახლის) ეშიკალასბაშთან საღაო საქმე გაურჩევია⁵⁴.

ჩვენთვისაც გადაჭრით ძნელი სათქმელია, კერძოდ ნაიბეშიკალასბაშებს განსხვავებით ეშიკალასბაშისაგან რა საქმიანობა უნდა ჰქონოდათ, მაგრამ ვვარაუდობთ, რომ მას საპოლიციო დარგის მეთაურობა ექისრა.

მ. ქეყელია აღნიშნავს, რომ მოგვიანებით, XVIII ს. II ნახევარში, ნაიბ ეშიკალასბაშს ცალკე სამოქმედო უბანი ჰქონდა და არ ჩანს რა დამოკიდებულებაში იყო საერთოდ მთავარ ეშიკალასბაშთან⁵⁵.

რაც შეეხება ჰარმის ეშიკალასბაშს ივ. სურგულაძე ფიქრობს, რომ ვინაიდან „დასტურლამალი“ მას არ იცნობს, მისი წარმოშობაც XVIII ს. II ნახევარით უნდა იყოს განსაზღვრული⁵⁶. დოკუმენტებში კი ეს ორი სხვაობა ეშიკალასბაშისა ვახტანგ VI-ის დროს გვხვდება.

ვახტანგ VI-ის მოღვაწეობის ხანაში ეშიკალასბაშის მთავარ საშტატო მესვეურთ ბოქაულთუხუცესები კმნიდნენ. ამათ ვახტანგ VI „დარბაზ ბატონებელ“ მოიხსენიებს. ესენი იყვნენ ციციშვილები, ამილახორიშვილები, ორბელიშვილები⁵⁷. რაც შეეხება ბოქაულთუხუცესს ბეჟან ამილახორიშვილს, ვახტანგ VI-ე მებალახობის სახელის უმატებს⁵⁸. ბოქაულთუხუცესს დურმიშხან საგინაშვილს კი თავისი უფლებების დასადასტურებლად პირადი ბეჭედი აქვს ზედწერილით: „მონა ღვთისა ბოქაულთუხუცესი დურმიშხან“⁵⁹, ვახტანგ VI-ს დროს ჩანს საკათალიკოსს ბოქაულთუხუცესი მანუჩარ გარაყანიძე⁶⁰, ხოლო მუხრანბატონთა სათავადო სახლის ბოქაულთუხუცესობის ზედგინ ზედგინიძე ეწევა⁶¹.

მსგავსად სხვა მოხელეებისა ბოქაულთუხუცესები დამატებით თანამდებობასაც იერთებდნენ. დემეტრე ორბელიშვილი ტაშირის სამეფო სახასო სოფლე-

52 ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Hd, № 1813; სოც. ისტ. I, 197, 222.

53 იქვე, ფ. Qd, № 12315; სოც. ისტ. I, 151.

54 იქვე, ფ. Qd, № 1300.

55 მ. ქეყელია, სასამართლო ორგანიზაცია და პროცესი, 1970. გვ. 309.

56 ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 258.

57 ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Sd, № 713, 313; ცსია., ფ. 1450, დ. II. № 166; ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Ad, № 147, 1846; ფ. Hd, 14064; ცსია, ფ. 145, დ. 18, № 106.

58 იქვე, ფ. Ad, № 1368.

59 ნ. ბაქრაძე, მასალები ქართული ფრაგისტის ისტორიიდან, 1978. გვ. 54. ხელნაწერთა ინსტ., Hd, № 664, 5245, 9423.

60 სამართ. ძეგ. III, № 214.

61 ხელნაწერთა ინსტ. ფ. Hd, № 9385.

ბის მოურობას კისრულობს ბოქაულთუხუცესობასთან ერთად⁶². საინტერესოა, რომ ცენტრალური ხელისუფლება ცდილობს კონტროლი გააძლიეროს საბოქაულთუხუცესო და საიასაულო საარგოს აღების შემთხვევაში და თავლიდარ თუმანიშვილს ავალებს საბოქაულო გამოძალების აკრეფას, წინააღმდეგ შემთხვევაში ჯარიმას აწესებს 20 მარჩილის ოდენობით⁶³.

ბოქაულთუხუცესს რანგით სოიებათისაჟლი მოსდევდა. ვახტანგ VI-ის დროინდელ დოკუმენტებში ვხვდებით ბეჟან დოღმაჯაშვილს სოიებათისაჟულს, რომელიც მოწმედ ესწრება ყმა — მემამულის ნასყიდობას და გიორგი შანშიაშვილს, რომელიც აღგენს ნასყიდობისა და თამაშუქის წიგნს⁶⁴.

ისტორიული დოკუმენტების მიხედვით, ფართო ფუნქცია ეკისრება მესტუმრეთ, რომლებიც საპოლიციო უწყების მოხელეები არიან. ივ. სურგულაძე მესტუმრის ფუნქციის განსაზღვრისას წერს, რომ იგი „სტუმრის მიმღების მოხელე“ იყო⁶⁵. მაგრამ ჩვენ ვთვლით, რომ მესტუმრის ფუნქციები მაინც უფრო გაფართოებული იყო ვახტანგ VI-ის დროს და ცენტრალური ხელისუფლების სხვადასხვა ხასიათის ბრძანებების აღმასრულებელ მოხელედ ითვლებოდა. მას გარდა სტუმრების მიღება-გასტუმრებისა, ქვეყანაში გარკვეული რეჟიმისა და წესრიგის დამყარებაც ევალებოდა. 1703 წ. ვახტანგ ჯანიშინი მესტუმრის საშუალებით და თანადგომით ბოქაულთუხუცესს იბაშერს გზავნის თათრული მოსახლეობის დასარბევად⁶⁶. აგრეთვე მესტუმრის საშუალებით ვახტანგ VI-ე ახერხებს ციციშვილებისა და ჯავახიშვილების მოლაშქრეთა სიების შედგენას⁶⁷. ვახტანგ VI-ე არიგებს მესტუმრის მეშვეობით სასამართლო საქმის წარმოებას და იურიდიული განაჩენის ადგილზე შესრულებას⁶⁸. ასევე ვახტანგ ჯანიშინი მესტუმრის საშუალებით ახერხებს სამეფო ხოდაბუნებიდან მოწვეული ჭირნახულის თადარიგის გაწევას და სომხეთის სამოურაო ტკბილის ადგილზე მოტანას⁶⁹. იყო შემთხვევები, როცა მესტუმრენი მონაწილეობას იღებდნენ უკაცრიელი მამულების მოშენებაში⁷⁰. ამრიგად, ყველა ზემოთჩამოთვლილ შემთხვევაში მესტუმრის ფუნქცია განსაზღვრული არ იყო. ამდენად, ვფიქრობთ, რომ ზოგჯერ „დასტურლამალის“ მიხედვით გამოკვეთილი სამოხელეო ვალდებულებანი რეალურ ვითარებას ბოლომდე არ ეთანხმებოდა.

მსგავს ვითარებასთან გვაქვს საქმე, როდესაც იასაულების ფუნქციებს ესაზღვრავთ. იასაულებს ცნობილია, არც საქმის გამოძიება ეკითხებოდათ და არც წარმოება. ისინი მარტო დადგენილი ბრძანებების სისრულეში მოყვანის ფუნქციებს ასრულებდნენ. იასაულები ემსახურებოდნენ ყველა დარგს. იქნებოდა ეს სამეურნეო, ადმინისტრაციული, საფინანსო, სასამართლო თუ სამეფო კარის დაცვის უწყებანი⁷¹.

⁶² საქ. სიძ. ტ. III, № 22; ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Hd, № 44.

⁶³ ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Ad, № 952; დოკ. სოც. I № 255; ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Sd, № 102; ფ. Hd, № 1782.

⁶⁴ საქ. სოც. ისტ. I, 255; მას. ეკ. ისტ. II, № 8; ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Ad, № 952; Sd, № 102. ფ. Hd, № 1782.

⁶⁵ ივ. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, 1970, გვ. 799.

⁶⁶ ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Ad, № 1476.

⁶⁷ იქვე, ფ. d, № 14064.

⁶⁸ საქ. სიძ. ტ. II, № 319.

⁶⁹ ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Hd, № 6630, № 6423.

⁷⁰ ცსია, ფ. 1450, დ. 29, № 117.

⁷¹ დასტურლამალი, გვ. 384.

ვახტანგ VI-ის იასაული ბედინაშვილი აწესრიგებს ელიზბარ დავითაშვილისა და ზალინა უმიკაშვილის ფულზე დავის საქმეს, აგრეთვე ვახტანგ VI-ე უკანონოდ გაყიდული მამულების დაბრუნებას იასაულის საშუალებით ახერხებს⁷². იასაულების საშუალებით ხდება „მყრელობის“ შესრულება, რომელსაც ფართო ხასიათი ჰქონდა ვახტანგის დროს, კახეთში გახიზნული გლეხების დაბრუნების შემთხვევაში⁷³.

იყო შემთხვევაც, რამ იასაული ადგილზე სადამო საქმეს არჩევდა. ვახტანგ VI-ე იასაულს აბარებდა — „თუმანიშვილებს სამართალი უყავი“-ო⁷⁴.

ამრიგად, მესტუმრეებს და იასაულებს მკაცრად გამოკვეთილი, დაკონკრეტებული ვალდებულებანი არ ჰქონდათ განსაზღვრული. მათი უფლება-მოვალეობანი უფრო ფართო ხასიათს ატარებდა და ძირითადად ცენტრალურ ხელისუფლების მიერ ნაბრძანები განკარგულების შემსრულებლის როლი ეკისრა.

გარდა საპოლიციო მოხელეებისა, მეფის დაცვის ორგანიზაციის წარმომადგენლებიც არსებობდნენ, რომლის შემადგენლობაში შედიოდნენ ყულარაღასი, ყორჩიბაში, უზბაში და მინბაში. ვახტანგ VI-ის მიერ ჩამოყალიბებულ „მცველთა ჯარს“ ყურასაღასი მეთაურობდა. ამ დროისათვის ცნობილია, ქაიხოსრო ამირეჯიბი, რომლის ჯამგარი 12 თუმანს უდრიდა⁷⁵. ყულარაღასი ქაიხოსრო ჯაფახიშვილი, გარდა სამხედრო ვალდებულებების შესრულებისა, არიგებდა ბარათაშვილის, ავალიშვილების და თურქისტანიშვილების სადამო საქმეს⁷⁶. ვახტანგ VI-ის დროს მოღვაწეობს ყორჩიბაში ამილახორიშვილი ბარძიმ⁷⁷ და ზურაბ ამილახორიშვილი, რომელიც ერთდროულად მარტყოფის მოურაობას ასრულებდა⁷⁸.

„დარბაზის რიგის მოხელეთა“ შორის თავისი მნიშვნელობით მდივან-ბეგს ცდიდი როლი ეკისრა. რამდენადაც ცენტრალური ხელისუფლება ცდილობდა თავისი უფლებების გაზრდას, იმდენად ცდილობდა იგი მდივანბეგის უფლებების გაფართოვებას, რათა სათავადო სახლების სასამართლო ფუნქციები შეეკვეცა. ვახტანგ VI-ის მოღვაწეობის ხანაში ცნობილი იყო ერასტი ორბელიანი, ვახტანგ მდივანბეგ ორბელიანის ვაჟი, საბა-სულხან ორბელიანის ძმა⁷⁹.

თ. ენუქიძეს მითითებული აქვს დოკუმენტი, სადაც აღნიშნულია, რომ ერასტი ორბელიანი უშვილებია მის ბიძას პაპუნას, საგანგებო ცოდნა მიუძეოდა მისთვის და მას მდივანბეგობა გაუწევია ქართლის სამეფო კარზე 1703—31 წწ⁸⁰. ერასტი ორბელიანს თავისი საკუთარი სამი ბეჭედი ჰქონია განსხვავებული ზედწერილით⁸¹ და მდივანბეგობასთან ერთად ერასტის სარდლის სახელოც უტარებია⁸². აღსანიშნავია, რომ ერასტი ორბელიანის მოღვაწეობის დროს

72 ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Hd, № 9312; 14316.

73 ცსია, ფ. 1450; დ. 12, 31; ფ. 1448, № 5337; ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Hd, № 518, 618; ფ. Hd, № 401, 845. 12299, 14086, 14976.

74 ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Qd, № 491.

75 „დასტურამალი“, გვ. 284.

76 ცსია, ფ. 1450, დ. 10, № 114; დ. 5, № 108; ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Hd, № 14917.

77 „დასტურამალი“, გვ. 384.

78 ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Ad, № 913; ფ. Ad, № 1085; სიძე. II, 228.

79 იქვე, ფ. Ad, № 1041; ცსია, ფ. 1448, № 1070; დასტურ. გვ. 635.

80 თ. ენუქიძე, აღმას. საქ. მდივანბეგთა ქრონოლოგ. რიგი, „მრავალთაჲ“, 1971, წ. გვ. 206—207.

81 ე. ბაქრაძე; დასახ. ნაშრ., გვ. 63; თ. უორდანი, ქრონიკები, ტ. II, გვ. 501.

82 საქ. სიძე. ტ. II, გვ. 70.

1706—07 წწ. მდივანბეგად მოხსენებულია ვახტანგ ყაფლანიშვილიც⁸³, ხოლო XVIII ს. 10-იან წლებში კი მოღვაწეობს მდივანბეგი ავთანდილი, რომელიც არა ერთს სასამართლო გარდაწყვეტილების აქტს ესწრება⁸⁴.

ამრიგად ქართლში რამდენიმე მდივანბეგი მოღვაწეობდა. მაგ., მდივანბეგი ბანგუა და ბარძიმ, ვახუშტი ორბელიანის ობლების გადამბურავ პირთა შორის არიან მოხსენებული⁸⁵.

დოკუმენტებშიც ვხვდებიან თითქმის ერთდროულად ავთანდილ ორბელი-შვილი, ორბელ-ორბელიშვილი, ვახტანგ ყაფლანიშვილი, პაატა (ერისთავის შვილი), დიმიტრი და სოლომონ მდივანბეგები⁸⁶.

მდივანბეგს, სასამართლო წარმოების უზენაესს ხელისუფალს, გარდა მართლმსაჯულებისა, „დასტურლამალის“ მიხედვით⁸⁷ ეკისრა სხვა ხასიათის ვალდებულებანიც, რის გამოც მას სარგო ჰქონდა კუთვნილი. მალის განსაზღვრიდან წილის მიღება, ღალის, პირისთავის, ნახირისთავის და კულუხის დადგენაში გარკვეული სარგოს აკრუფა, იჯარის აღება, ვაჭრობის წარმოება, ტყვის სყიდვის შემთხვევაში ბაჟის აღება, მყარელობაში მონაწილეობის მიღება, ზარაფხანისა და ყასაბხანიდან ბაჟის აღება, სამოურაო საგადასახადო წიგნის შედგენა, სასახლისკაცო წილის ბარათების მოწესრიგება, მოსახლეობის აღწერა და თამასუქების გაფორმება. რამდენად ხორციელდებოდა მდივანბეგის ყველა ეს ფუნქცია ჩვენთვის ძნელი სათქმელია, ვინაიდან სამისო დოკუმენტური მასალა არ იძლევა საშუალებას, მაგრამ უნდა ვივარაუდოთ, რომ მდივანბეგის ვალდებულებანიც მკვეთრად გამოხატულ ხასიათს არ ატარებდნენ.

მდივანბეგს მორდალი ექვემდებარებოდა, იგი ბეჭდის მცველი იყო. „დასტურლამალის“ 190-ე მუხლი საზღვრავს მორდლის ფუნქციებს და მას გარკვეულ უფლებებს ანიჭებს. მართალია, ჩვენ დოკუმენტურ მასალაში ეს ვალდებულებანი ჩამოყალიბებული არ არის. 1712 წ. მამულის ნასყიდობის წიგნით ოთარ მორდალი ნასყიდობის აქტს ესწრება⁸⁸ და სოლომონ მაღალაძეც საკათალიკოსო სახლთუხუცესობასთან ერთად მორდლობასაც იღებს საუფროსოდ, როდესაც ხდება სასახლისკაცო გაყრა, რაც ფეოდალური ბუნებისათვის დამახასიათებელია⁸⁹. მოგვიანებით გვხვდება მორდალი ავთანდილი, რომლის ბეჭედს თავისი ზედწერილი აქვს „მონა ღეთისა მორდარი ავთანდილ“⁹⁰ ვახტანგის მეფობის ხანაში ვხვდებით აგრეთვე საღვდოფლო მორდალს ბეგთაბეგსაც⁹¹. „დასტურლამალის“ მიხედვით მორდალი მონაწილეობას იღებდა ვაჭრობის, გლეხის გაცემის, ბაჟების დადგენის დროს, იჯარის, ზარაფხანაში მუშაობის და სხვათა შემთხვევაში⁹². ამდენად, მორდალი ჩართული იყო ქართლის ეკონომიკურ და პრაქტიკულ ცხოვრებაში. ჩვენ ხელთ არსებული დოკუმენტები

83 ცსია, 1450, დ. 16; ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Hd, № 2543.

84 ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Hd, № 2081; 2367; ფ. Ad, № 1040; ფ. Qd, № 1997; ა. ბაქრაძე, დასახ. ნაშრომი. გვ. 63.

85 ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 330.

86 ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Hd, № 2534, 373, 10044; ფ. Sd, № 582; ფ. Qd, 1731.

87 დასტურლამალი, გვ. 646—647.

88 ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Hd, № 1457.

89 იქვე. ფ. Ad, № 763.

90 საქ. სიძე. II, 258, 256, 25; ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Sd, № 90, № 664.

91 დასტურლამალი, გვ. 719.

92 დასტურლამალი, გვ. 686, 687.

კი ამ დასკვნის გამოტანის საშუალებას არ იძლევა, ვინაიდან მორღარი, როგორც სხვა აქტიური თანამდებობის პირი, ამ პერიოდში არ ჩანს.

ძლიერი და გავლენიანი სამოხელეო ინსტიტუტი ვახტანგ VI-ის დროს იყო სამდივნო. სპეციალურ ლიტერატურაში აღიარებულია, რომ ქართლის სამეფოში ერთი ან სამი მოხელე მდივანმწიგნობრობდა. ძირითადად ამ ხანებისათვის ეს სახელო ხელთ ეპყრათ თუმანიშვილთა საგვარეულოს. ყველაზე აქტიური საქმიანობით გამოირჩეოდა გივი თუმანიშვილი, რომლის მოღვაწეობის ფარგლები 1700—1720 წწ. მოიცავდა და ყველაზე მოქმედ პერსონაჟად იგი ვახტანგ VI-ის დროს ჩანს⁹³. ამავე დროს მდივანმწიგნობრობს ოთარ თუმანიშვილი, რომელიც ადგენს ციციშვილების, ჯავახიშვილების და ორბელიანთა იურიდიულ დოკუმენტებს⁹⁴. ოთარ და გივი თუმანიშვილების პარალელურად მოღვაწეობენ ავთანდილ, გიორგი და დავით თუმანიშვილები⁹⁵. მდივნობა თუმანიშვილთა მკვიდრ საგვარეულო სახელოს წარმოადგენდა. დგებოდა მათი სპეციალური ყმა-მამულთა ნუსხები და სასახლისკაცო ქონებათა დამდგენი წიგნები⁹⁶. ვახტანგ VI-ის დროს ვხვდებით მდივანმწიგნობარს როსტომ ჯულაბაშვილს, რომელიც ვახტანგს ირანშიც კი გაჰყვა⁹⁷. მდივანმწიგნობრობა საკათალიკოსო კათედრაზე, ვახტანგ VI-ის დროს ევალა სოლომონ მაღალაძეს, რომელმაც ვახტანგისავე შეკვეთით მხედრული შრიფტის შექმნაზე იმუშავა⁹⁸. საინტერესოა, რომ სოლომონ მაღალაძეს, როგორც ზევით აღვნიშნეთ, კათალიკოსის სახლთუხუცესობასთან ერთად მდივნობაც ჰქონდა დაკისრებული და თან მორღილსა და ქადაგის ვალდებულებებს ასრულებდა⁹⁹.

მდივნები, არსებული დოკუმენტების მიხედვით, გარდა იურიდიული დოკუმენტების შედგენისა, ადმინისტრაციული უფლებებითაც სარგებლობდნენ. მათი ხელრთვა ან დასტური ბეჭდის სახით, ამა თუ იმ იურიდიულ დოკუმენტს გარაკვეთ უფლებას მატებდა.

იყო შემთხვევები, როდესაც მდივნობა პირდაპირ მსაჯულობასთან იყო დაკავშირებული. მდივნები ადგილზე იგზავნებოდნენ სადავო საქმის გასარჩევად. 1706 წ. ვახტანგ ჯანიშინი გივი მდივანს გზავნიდა გოსტაშაიშვილებისა და მარნეულთა რუების ხმარების წესის დასაცავად¹⁰⁰. ასევე საინტერესოა ის ფაქტი, რომ ვახტანგ VI—1720 წ. მდივან სულხან თუმანიშვილს ანდობს სამხედრო პირთა სიების შედგენას ყოველგვარი სარდლის გარეშე¹⁰¹.

„დასტურლამალის“ მიხედვით, მდივნებს სამოხელეო ფუნქციები ნეტად მრავალფეროვანი ჰქონდათ. სამხედრო სიების დადგენა, საბოჭაულო საქმიან-

⁹³ ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Ad, № 1045, 1741; ფ. Ad, № 2313, 5719; ფ. Hd, № 14077; ცსიი, ფ. 1450 დ. 17. № 10.

⁹⁴ საქ სოც. ისტ. ტ. I, 166, საქ. სიძ. II. № 11, 248 250; ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Hd, № 758, 820, 14077.

⁹⁵ საქ. სიძ. ტ. II, № 246, 248, 250; ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Hd, № 1822; ფ. Qd, № 263; ფ. Ad, № 977; ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Hd, № 1699, № 4472, 9385, 14102; ფ. Sd, № 99, ფ. Ad, № 1279.

⁹⁶ ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Q d, № 9037; საქ. სიძ., ტ. I, № 132.

⁹⁷ იქვე. ფ. Hd, № 9536.

⁹⁸ ქრ. შ ა რ ა შ ი ძ ე, ქართული სტამბა, თბ., 1955 გვ. 114.

⁹⁹ ქართული სამართ. ძეგლები, ტ. III, № 187, 200; საქ. სიძ. III, 62; ხელნაწერთა ინსტ., ფ. Ad, № 1652,

¹⁰⁰ ხელნაწერთა ინსტ. ფ. Hd, № 2392; საქ. სიძ. III, № 23.

¹⁰¹ იქვე. ფ. Qd, № 255.

ნობაში გარევა, ზარაფხანის მომსახურება, აბანოსა და არაყხანის იჯარების განსაზღვრა, ბეითალმანი მამულის აღნუსხვა, ტყვეთსაყვიდვის თადარიგი, მალის აკრეფა მდივნის ძირეულ ვალდებულებაში შედიოდა. ასეთსავე მონაწილეობას იღებდნენ მდივნები კოდის პურის, საბალახოს, პირისთავის, ნახირისთავის, კულუხის და ღალის აკრეფაში¹⁰².

„დასტურლამალის“ და არსებული დოკუმენტური მასალის შეჯერების საფუძველზე ნათელი გახდა, რომ სახელმწიფო უწყებათა ორი სახეობა — „დარბაზის რიგის მოხელენი“ (ე. ი. ცენტრალური ბელისუფლების მმართველი უწყებანი) და „საქვეყნო გამრიგე მოხელენი“ (ადგილობრივი სამმართველო მოხელენი)¹⁰³ დადასტურებული და მოცემულია სამართლის ძეგლებსა და იურიდიულ დოკუმენტებში.

ამრიგად, ვახტანგ VI-ის ხელმწიფის რიგის მოხელეთაგან, მისი ჯანიშინობისა თუ მეფობის პერიოდში, სამეფო სახლთუხუცესები ყველა სამეფო კარს საკუთარი ჰყავდათ და ისინი სათავადო სახლის მეთაურთა წარმომავლობის იყვნენ. ისინი ამ სახელოს მემკვიდრეობით იღებდნენ. ასევე არსებულან სადედოფლო, საკათალიკოსო, სამთავარეპისკოპოსო და სათავადო სახლების სახლთუხუცესები. მაგრამ აღსანიშნავია, რომ „დარბაზის რიგის მოხელენი“ მსხვილ სახელმწიფოებრივ სახელოსნოსთან ერთად იერთებენ სხვა თანამდებობასაც, მაგალითად, სამეფო სახლთუხუცეს ლუარსაბ ორბელიანს ყულარაღასობა და სარდლობაც აკისრია; დავით ორბელიანი სახლთუხუცესობასთან ერთად სარდლობას ეწევა. ასევე სარდლობს სახლთუხუცესი ზაზა ციციშვილი. კათალიკოსის სახლთუხუცესი სოლომონ მაღალაძეს მოურაობა და მორდლობა ევალება.

პაპუნა მაღალაძე კათალიკოსის სახლთუხუცესია და ამავე დროს, საეკლესიო-სახასო სოფლების ხასადრობას და მოურაობას ეწევა. სახლთუხუცესის დაქვემდებარებული მოხელენიც მემკვიდრეობით იღებენ თანამდებობებს. ისინიც ხშირად არ იფარგლებიან დადგებილ სამოხელო რეგლამენტაციით და სხვა თანამდებობრივ ფუნქციასაც ასრულებენ. მაგ., ნაზირ ედიშერ შალიკაშვილს ტაშირის ჰაიდარბეგის მემკვიდრეობა და საბალახის ფურის ერბოსმკრეფელობა ჰქონდა მიწოდებული. მას აგრეთვე გულთაფის სოფლების მოურაობა ევალოა.

ანალოგიური მდგომარეობაა მოლარეთუხუცესობის უწყებაშიც. საკათალიკოსო მოლარეთუხუცესს პაპუნა დოჭიძეს სოფელ აშენდის ნაცვლობა და მეღალბა ჰბოძებია და აგრეთვე სოფ. ციხედიდის მოურაობა, ხოლო სარიდან მაღალაძეს კი სოფ. ზერტის მოურაობა.

ამავე უწყების მოხელე მუშრიბები დამატებით მდივანმწიგნობრებად გვევლინებიან. რაც შეეხება, სალაროს თავლიდარებს ისინი საპოლიციო ფუნქციებს ასრულებენ და იურიდიული აქტების შედგენას ესწრებიან.

სახლთუხუცესის სახელოში შემავალი თუშმალებიც დამატებით სხვა სახელოს ფუნქციას ატარებენ. დონდარაშვილი ზაღინა ტაშირის აირდაბეგის ხეობის მეღალბობას და ხასადრობას ასრულებს. მას მეჭინბეთუხუცესის სახასო სოფლების შანაზარასოფლის და ველის სოფლის მოურაობა ევალოა.

ანალოგიური სიტუაციაა ეშიკაღასბაშის სახელოში. ეშიკაღასბაში ომან მოურავისშვილი სახლთუხუცესის სახელოს მატერებელია, უშიკაღასბაში თავ-

¹⁰² დასტურლამალი, გვ. 642, 516, 536, 539, 646—47.

¹⁰³ ამ ტიპის მოხელეებს შეეხებოდა სხვა წერილში.

ყელაშვილი ხოსიტა კი ბოქაულთუხუცესობას კისრულობს, ბოქაულთუხუცესი ზაზა გედევანიშვილი კი სარდლობას ეწევა, ხოლო დემეტრე ორბელიშვილი, რომელიც ბოქაულთუხუცესობის სახელოს მატარებელია, ტაშირის სახასო სოფლების ყათილუს და ბოცხორის მოურავიცაა. ბოქაულთუხუცესი ბეჟან ამილახორიშვილი კი მებალახეობის სახელოს ატარებს. რაც შეეხება, მეფის დაცვის ორგანიზაციის მეთაურს ყორჩიბაშ ზურაბ ამილახორიშვილს, მას მარტყოფის მოურაობა აკისრია.

ესგავს მოვლენებს ვხვდებით სამდივანანგეო სახელოშიც, ცენტრალური ხელისუფლების მოხელე მდივანბეგი ერასტი ორბელიანი ადგილობრივი მოხელის სარდლის ფუნქციას ასრულებს. სამდივანანგეოს მოხელეს მდივანს კი დადგენილი მისი ვალდებულებების გარდა აკისრია ზოგჯერ სოფლების მეთაურობა, ეგრეთწოდებული „დაირსასობა“.

ამრიგად, აღსანიშნავია, ის ფაქტი, რომ „დასტურლამალის“ მიხედვით მოცემულ მოხელეთა წაირსახეობას იცნობს ჩვენ ხელთ არსებული დოკუმენტური მასალა, ე. ი. ცოცხალი მოქმედი სამართალი უფრო მეტიც, სახელმწიფოს მართვა ვახტანგ VI-ის თაოსნობით, ამ მოხელეთა საშუალებით წარმოებს. ამ თანამდებობათა ფუნქციების შესრულების თვალსაზრისით, თითქმის ზედმიწევნით დადასტურებულია ქართულ სახელმწიფოებრივ ყოფაში ყოველი მათი უფლება-მოვალეობის რეალიზაციის ფაქტი. მაგრამ აღსანიშნავია, ის მომენტი, რომ რეგლამენტაცია სამოხელეო ფუნქციათა შორის ერთგვარად დარღვეულია. ერთი და იგივე მოხელე სხვადასხვა თანამდებობის, სხვადასხვა მოხელეების უწყების წარმომადგენელი, სხვადასხვა ვალდებულებას ასრულებს.

საინტერესოა, რომ ხდება „დარბაზის რიგის მოხელეთა“ ე. ი. ცენტრალური ხელისუფლების მოხელეების მიერ. ადგილობრივ მოხელეთა ვალდებულების კისრება და შესრულება, მათი ფუნქციების შერწყმა და ამის ნიადაგზე მათ შორის ერთგვარად ზღვარის წაშლა.

ეს ფაქტი ახსნილ უნდა იქნეს ფეოდალური სახელმწიფოს დამახასიათებელი სისუსტით. ფეოდალური დაქსაქსულობის, ფეხმოკიდებული, ძირგამჭდარი ბატონყმობისა და ფეოდალური დაჩიხულობის საფუძველზე დიდგვარიანი სათავადო სახლები, ერთი მხრივ იერთებდნენ რა რამდენიმე სამოხელო თანამდებობას, მეორე მხრივ, ერთგვარად შლიდნენ „დასტურლამალის“ მიხედვით გამოყოფილ და დაკანონებულ ორ დიდ უწყებათა — ცენტრალურ ხელისუფლების და ადგილობრივი მმართველობის გათვალისწინებულ და დადგენილ ზღვარს.

ნიშანდობლივია, აგრათვე ის ფაქტი, რომ მოქმედი სამართლის ძეგლების მიხედვით, დაბალი რანგის მოხელეთა ფუნქციები და ვალდებულებანი ისე მკვეთრად გამოკვეთილ მონახაზს არ იძლევა, როგორც ეს საკანონმდებლო ძეგლში — „დასტურლამალში“ წარმოდგენილი. მაგალითად, მესტუმრე საპოლიციო აპარატის მუშაკია, მას სასამართლო გადაწყვეტილებების შესრულება ევალება ადგილზე, იგი თათართა მოსახლეობის დარბევის მონაწილეა, ერევა თავადიშვილთა სასახლისკაცო დავით მოწესრიგების საქმეში ადგილზე და თავადიშვილთა დარაზმვის აღმსრულებელია, მაშინ როდესაც „დასტურლამალის“ მიხედვით, მას მხოლოდ სტუმრების მიღება და მათი განლაგება ეკისრა.

ასევე ყაფიჩები და ისაულები, გარდა საპოლიციო განკარგულების სისრულეში მოყვანისა, სხვადასხვა დარგს ემსახურებოდნენ; სამეურნეო, აღმინისტრაციულ, საფინანსო და სასამართლო.

მრავალფეროვანი საქმიანობით იყვნენ ცნობილი მდივნები, რომელთაც მრავალი ფუნქციის შესრულებაც ეკისრათ. მდივნებს ევალებათ სამხედრო სი-
ების დადგენა, საბოქაულო საქმიანობა, ზარათხანის მომსახურება, თბილი-
სის აბანოს, არაყხანის იჯარების თადარიგი, ბეთალმანის მამულის, ვაჭრობის,
ტყვეთა სყიდვის, მალის აკრეფის მოწესრიგება და სხვ.

ამრიგად, გარკვეული რეგლამენტაცია, დაწესებული იურიდიული სტა-
ტუსი, დაბალი რანგის მოხელეთა შორისაც ერთგვარად დარღვეულია.

როგორც სპეციალურ ლიტერატურაშია აღიარებული, ვახტანგ VI-ის სა-
კოდიფიკაციო საქმიანობა დიდი სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის მქონე
ღონისძიება იყო ქართულ სამოხელეო წყობილების განსაზღვრის საქმეში. მაგ-
რამ ჩვენს მოხელეთა ფუნქციების განცალკევება, თანამდებობათა დანაწილე-
ბა ძირფესვიანად ვერ მოხერხდა, ვინაიდან ზოგჯერ, გარკვეულ შემთხვევაში,
საპოლიციო აღმინისტრაციული და სამეურნეო ვალდებულებათა შერწყმა გახ-
და აუცილებელი. მოხელეების ფუნქციათა გაერთიანება კი იმის დადასტურე-
ბაა, რომ ცენტრალური ხელისუფლება შედარებით სუსტია და ფეოდალური
ურთიერთობა გახანგრძლივებულია. სახელმწიფოს ბრძოლა ცენტრალიზაცი-
ისათვის გამარჯვებას ვერ ეწევა. დიდი ცდები ამ მიმართულებით ჯერ კიდევ
შედეგს ვერ აღწევს. საგარეო ვითარების სირთულე, ლეკიანობა, ქვეყნის შიგ-
ნით საშინაო ფეოდალური დაქსაქსულობა, ქმნიდა იმ პირობას, რომ ქართლის
პოლიტიკური მეთაურის ვახტანგ VI-ის მიერ შემუშავებული სამოხელეო აპა-
რატის ბიუროკრატიზაცია ჯერ კიდევ განუხორციელებელი რჩებოდა. მართა-
ლია, ვახტანგ VI-ის მიერ შემუშავებული „დასტურლამალი“ ქართულ მოხელე-
ობრივი ცხოვრების ანარეკლი იყო, მაგრამ რთულ სოციალურ ვითარებათა
საფუძველზე შექმნილი რეალურად არსებული მდგომარეობა სახელმწიფო
სამართლის ჩამოყალიბებულ პუნქტებს ბოლომდე და ზედმიწევნით არ შეე-
სატყვისებოდა.

М. Г. КИКОДЗЕ

К ВОПРОСУ ЧИНОВНИЧЬЕГО АППАРАТА В КАРТЛИ ПЕРИОДА ВАХТАНГА VI

Резюме

Государственный строй и чиновничий аппарат в начале XVIII ве-
ка руководствовались «Дастурламалом», созданным Картлийским ца-
рем Вахтангом VI. Этот факт особенно хорошо отражается в дейст-
вовавших правовых и юридических документах, которые хранятся в
исторических фондах. На основании этих документов, однако, нужно
отметить, что регламентация функций чиновничьего права нередко
нарушалась. Чиновник центрального правления часто исполнял функ-
ции местного чиновника и грань обязанностей чиновников между
центральной властью и местной управой стиралась, что не отра-
жалось в кодексе «Дастурламали». Это происходило в силу слабо-
сти централизованного феодального государства.

Нужно отметить, что нарушена регламентация функций и в низ-
ших чиновничьих слоях. Например, «местумре» — гостеприемщик,

«иасаули» — судебный исполнитель, «мдивани» — секретарь, письмоводитель и др. не были ограничены своими функциями. Кроме своих обязанностей, они несли функции других чиновников. Внешне-политическое усложненное положение — полная зависимость от Персии, нашествие дагестанских абрагов и внутрифеодалная раздробленность страны — обуславливали тот момент, что под руководством Вахтанга VI созданный государственный правовой документ «Дастурлама-ли» полностью не соответствовал действительности.

Это было главной причиной, почему старания Вахтанга VI обюрократить чиновничий аппарат не дали результата.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის
ინსტიტუტის შუა საუკუნეების ისტორიის განყოფილებამ

„ლეკიანობა“ და აღმოსავლეთ საქართველოს პოლიტიკური გეოგრაფია

(XVII საუკუნის დასასრული — XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედი)

„ლეკიანობა“ მეზობელ ქვეყნებზე დაღესტნელ ფეოდალთა მიერ მოწყობილი წვრილ-წვრილი თავდასხმების აღმნიშვნელი ცნებაა¹. ლეკების თავდასხმები ქართულ პროვინციებზე, კერძოდ კახეთზე, ჯერ კიდევ XVI ს-ში დაიწყო, მაგრამ ამ აღრეულ ეტაპზე ქართველები წარმატებით აკავებდნენ მთიელთა მოწოლას.

XVII ს-ის დასაწყისში შაჰ-აბასმა კახეთს აღმოსავლეთი ნაწილი ჩამოაცილა და ყოფილი წუქეთის სამოურავოს (კაკი) ტერიტორიაზე ე. წ. ელისუს სასულთნო შექმნა*. ამით მან მყარი საფუძველი მოუშადა დაღესტნელთა ექსპანსიას. მისი გამანადგურებელი ლაშქრობების შემდეგ, როდესაც კახეთის სამეფო მოსახლეობისაგან თითქმის დაიკალა, ლეკების შემოტევა თანდათანობით გაძლიერდა და მალე, ჯერ კახეთისათვის, ხოლო XVIII ს-დან ქართლისა და მთელი ამიერკავკასიისათვისაც საშინელ უბედურებად გადაიქცა. „ლეკიანობა“ ქართლ-კახეთის სამეფოსათვის ბოლომდე გადაუჭრელ პრობლემად დარჩა.

XVII ს-ის 70-იანი წლების ბოლოდან „ლეკიანობამ“ დასაყრდენი კაცის დასავლეთით — ელისენის მხარეშიც გაიჩინა, თუმცა აქ ლეკები თვით ქართველებმა, კერძოდ კახეთის მეფე ლევანმა ჩამოასახლა XVI ს-ის შუა ხანებში. „ამანვე ლევან მოიყვანა ლეკნი და დასხნა ფიფინეთს ზიდვად ყინულისად ზაფხულისათვის კავკასიიდან“². ასეთი ურთიერთობა ლეკებსა და კახეთის მეფეებს შორის, მეტ-ნაკლები ცვალებადობით 1677 წლამდე გრძელდებოდა. აქედან მოყოლებული 1703 წლამდე კახეთს ყიზილბაში ხანები მართავდნენ. შაჰის ეს მოხელეები ლეკებში თავის მოკავშირეს ხედავდნენ და ყოველმხრივ ხელს უწყობდნენ მათ გაძლიერებას კახეთის აღმოსავლეთ ნაწილში — ქარში³. გახუშტი მოგვიტბრობს, რომ ბეჟან-ხანმა „მისცა ნება და ძალი ლეკთა და უწყეს კახეთს კირთება და ტყვევნა, არა თუ ლაშქრით, არამედ ავაზაკობით“⁴. ამავდროულად პოლიტიკის ერთგულები იყვნენ კახეთის სხვა მომდევნო სპარსი ხანებიც. მათი წყალობით ლეკების მიერ დაკავებული ქართული ტერიტორია, რომელიც დასაწყისში კავკასიონის მთისწინეთს მოიცავდა, თანდათან გაფართოვდა. „მე-18 საუკუნის I მეოთხედში აღმოსავლეთ კახეთში საბოლოოდ ყალიბდება ავარულ (ჭარის, ბელაქნის, კატეხის, თალას, მუხახისა და ჭინიხის) და წახურელ (ელისუს, ყარადულაკის, სუვაგილასა და წახურის) ლეკთა უბატონო თემები, რო-

¹ ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 6, გვ. 164 (სტ. „ლეკიანობა“).

* იხ. ჯ. გეასალია, თ. თოდრია, გვიანფეოდალური ხანის კახეთის სამეფოს პოლიტიკური საზღვრები, — საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, IV, თბ., 1971.

² ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, IV, ტექსტი დაღენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1973, გვ. 575.

³ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, თბ., 1965, გვ. 194.

⁴ ვახუშტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 605.

მელთაჲ კახეთის სამეფოს საკმაოდ დიდი ნაწილი თავიანთი გავლენის ქვეშ მოაქციეს და დაიმორჩილეს⁵.

ვცადოთ და შეძლებისდაგვარად აღვადგინოთ ქარ-ბელაქნის ლეკთა უბატონო თემების ტერიტორიული ჩამოყალიბების პროცესი, რომელიც, როგორც ზემოთქმულიდან ჩანს, ძირითადად XVII ს-ის დასასრულს და XVIII საუკუნის პირველ მეოთხედში მიმდინარეობდა. აქ არ გვექნება საუბარი ელისუს სასულთნოზე, რომელსაც საყვლევ პერიოდში რაიმე მნიშვნელოვანი ტერიტორიული ცვლილება არ განუცდია.

XVII ს-ის დასასრულს ქართლის ტახტს ერთმანეთს ეცილებოდნენ გიორგი XI და შაჰის მიერ ქართლის ხანად დანიშნული ერეკლე I (ნაზარ-ალი-ხანი). „ქართლი სასტიკად ირბეოდა გაუთავებელი ომებისაგან, მეციხოვნე ყიზილბაშთა თვითნებობისაგან და ტყვისმსყიდველი თავადებისაგან“⁶. ამ ბრძოლაში საბოლოოდ ნაზარ-ალი-ხანმა გაიმარჯვა, მაგრამ ამით ქართლში მშვიდობა არ დამყარებულა. ერეკლე სრულიად არ ფიქრობდა საპატრონო ქვეყანაზე. უფრო მეტიც, იგი ყოველმხრივ ცდილობდა ქართლის ხარჯზე თავისი სამეკიდრო მამულის — კახეთის გაძლიერებას. ერეკლეს მმართველობის დროს ტყვის სყიდვა მთელ ქართლს მოედო. გლეხობას მოსვენება აღარ ჰქონდა. ამას განსაკუთრებით იმან შეუწყო ხელი, რომ ნაზარ-ალი-ხანმა ქვეყნის ციხეებში ჩაყენებული სპარსელები „განლაღნა და მკვდრ-ჰყო...; მერმე გადვა კიდი ნაგებს — მტყუარსა ზედა და ეტყოდა შეჭირვებულთა ქართველთა გლეხთა „განვედით, აჰა კახეთი მშვიდობისა“ და აღივსებოდა კახეთი ესრეთ“⁷. როგორც ჩანს, ამ დროისათვის კახეთი, ქართლთან შედარებით, გარეშე მტრისაგან მოსვენებულია და მშვიდობიან ცხოვრებას ეწევა, აქ კახეთის მთელი ტერიტორია არ იგულისხმება, გამონაკლისს მისი აღმოსავლეთი — ქარსის მოსაზღვრე რაიონები წარმოადგენენ. ქარელი ლეკები XVII ს-ის დასასრულს თავს ესხმოდნენ „ენისელს, გაღმა მკარსა და იყვნენ მესადგურე ეტიკნი დაღისტნელთა და იყო ამათ მიერ ტყუენვა, ოკრება და კლვანი კაცთა, მზირობით, ავაზაკობითა და პარცით, შემდგომად არჩილ მეფისა ვიდრე აქამომდე“⁸.

პირველი დიდი ლაშქრობა ქარელთა ამ თავდასხმების აღსაყვეთად კახელებმა 1695 წელს მოაწყვეს და თავიდან წარმატებასაც მიაღწიეს — ქარი დაარბიეს, მაგრამ საბოლოოდ მაინც დამარცხდნენ. ბუნებრივია, ამ დამარცხებას ლეკთა თავდასხმებს გაძლიერება მოჰყვა, თუმცა ჭერჯერობით მათ თავიანთი სამფლობელოს ტერიტორიული გაფართოება ვერ მოახერხეს. ამის ძირითადი მიზეზი ის იყო, რომ „ამ უამებითა აღივსებოდა ქართლიდამ კაცით კახეთი და აღშენდებოდა მრავალი უშენი დაბნები და აგარაკები“⁹.

1703 წელს შაჰმა ერეკლეს ქართლი ჩამოართვა და ისევ გიორგის დაუბრუნა. ამავე დროს გიორგი მეფეს ყანდაარის ბეგლარბეგობა უბოძეს და იქ აჯანყებულ ავღანთა დამორჩილება დაავალეს. ქართლში გიორგის მაგივრად და ჩანისშინად მისი ძმის — ლევანის შვილი ვახტანგი დარჩა. ნაზარ-ალი-ხანიც ასევე გაიწვიეს საქართველოდან და კახეთის მეფობასთან ერთად შაჰის ყულარ-

5 თ. პაპუაშვილი, ქარ-ბელაქანი, თბ., 1972, გვ. 15.

6 ბ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VI, თბ., 1973, გვ. 282.

7 ვახუშტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 475.

8 იქვე, გვ. 608.

9 იქვე, გვ. 609.

აღასად დანიშნეს, კახეთი კი საგამგეოდ მის შვილს — დავითს (იმამ-ყული-ხანს) ებოძა.

აქედან მოყოლებული აღმავალი გზით მიმავალი ქართლის სამეფოს ფონზე, თანდათანობით სულ უფრო და უფრო აშკარად გამოიკვეთა კახეთის სამეფოს უკუსვლის პროცესი.

ვახტანგმა, რომელსაც შაჰი უჭერდა მხარს, თავისი მმართველობა ნაზარალი-ხანის დროს „შეშლილი“ წესების აღდგენით დაიწყო¹⁰. მან ერეკლეს მომხრე საერთო და სასულიერო ხელისუფლები გადააყენა და მათ მაგიერ თავიარი მომხრეები დასვა: დაიმორჩილა ყიზილბაში მეციხოვნეები და აღკვეთა ტყვის სყიდვა. მაგრამ მთავარი მაინც სხვა იყო. 1707 წელს შაჰმა ნება დართო ვახტანგს და ქართლის თავადებს უკან მოერეკათ ნაზარალი-ხანის დროს და მისი პოლიტიკის შედეგად ქართლიდან კახეთს გახიზნული ყმები... შეიქნა „მყრელობა“. ვახტანგის მოხელეები და ქართლის ფეოდალები მეძებრებივით მოედევნენ კახეთს და თავიანთ გლეხებს ჰყრიდნენ¹¹. ქვემოთ დავინახავთ თუ რა უარყოფითი გავლენა მოახდინა ამ ღონისძიებამ კახეთის სამეფოზე.

როგორც უკვე ითქვა, 1695 წელს კახელების ქარში დამარცხებას ლევთა თავდასხმების გაძლიერება მოჰყვა. ამიტომ „განუზრახეს იმამ-ყულიხანს კახთა, რათა შემუსროს ქარი და დააცხროს ქირი ესე კახეთისა, მერნე დაიპყრას საზღვარი კახეთისა“¹². მართლაც, 1706 წელს დავითმა მთელი კახეთის ლაშქარი შეჰყარა და ქარზე გაილაშქრა. „განვიდა და დადგა ვარდიანს... რათა მუნიდამ ბრძოს მარადის“¹³. კახელებმა ქარელთა თხოვნას — შეეწყალებინათ — ყური არ უგდეს, „შეუბნენ ჩარდახს, მოსწყვიდნენ იგინი და გარემონი დაბნები მოწუეს ცეცხლითა და მოსტყუენენეს ვიდრე კავკასამდე და ვერვინ წინააღუდგათ“¹⁴. მაგრამ ეს კარგად დაწყებული ლაშქრობაც, ისევე როგორც 1695 წლისა ქართველთა სასტიკი დამარცხებით დამთავრდა.

ვახუშტის მონათხრობს „ქარის ომების ქრონიკა“ აცნებს. „Имам-кули-хан, правитель (вали) Кахетии, прибыл с большим войском из Чардаха и напал на мусульман Джара, Талы и других, но с божьей помощью был обращен в бегство, оставив добычи громадное количество“¹⁵.

ამგვარად, როგორც მოსალოდნელი იყო, ჩარდახის დარბევის შემდეგ დავითს საკუთარივე ავარული სოფლები დაულაშქრავს და დამარცხებულა.

ზემოთ წარმოდგენილი ამონაწერები საშუალებას გვაძლევს თითქმის ზუსტად დავადგინოთ ლეკური თემების სამფლობელოს საზღვრები 1706 წლამდე. ცნობილია, რომ ვახუშტის „ვარდიანი“ არის დღევანდელი „გუულუგი“. „1706 წელს აქ ისევ ქართველობა იყო, ზოლო ამ წელს მუნ დამარცხდა კახეთის მეფე დავითი (იმამყულიხანი) და მას აქეთ ქართველობაც ამოვარდა და მათი ადგილი დაიკავეს მულალებმა და თვით სოფელსაც შეუტევალეს სახელი და დაარქვეს გუულუგი“¹⁶. აქედან ნათელია, რომ ლეკური თემების სამხრეთ-აღმოსავლეთის საზღვარი ვარდიანსა და ჩარდახს შორის მომდინარე მუხანხის წყალ-

¹⁰ 6. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VI, გვ. 283.

¹¹ იქვე, გვ. 283—84.

¹² ვახუშტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 611.

¹³ იქვე.

¹⁴ იქვე.

¹⁵ Хроника войн Джара в XVIII столетии, Баку, 1931, гв. 9.

¹⁶ 6. ბერძენიშვილი, საინგილო, თბ., 1910, გვ. 28.

ზე უნდა ყოფილიყო, სწორედ ამ ხევის მარჯვენა მხარესაა განლაგებული ლეკური სოფელი მუხახი და მისი ზაქეშქელო მულალური სოფელი ჩარდანს.

სამხრეთ-დასავლეთის საზღვარი, ჩვენი აზრით, მიუყვებოდა ე. წ. კავკასიის კედელს, რომელიც XVII—XVIII საუკუნეებში ელისენის ქართულ სოფლებს ავარული თემებისაგან გამოყოფდა. XIX ს-ის დასაწყისში ეს კედელი საინგილოს ტერიტორიაზე ფრაგმენტულად ჯერ კიდევ იდგა მაწეხიდან კახამდე. ლეკებისათვის ის იყო მშვენიერი საფარი ახლად დაჭერილი სოფლების დასაცავად ქართველთა თავდასხმისაგან¹⁷.

ჩრდილო-დასავლეთის საზღვარი ამ პერიოდში (1706 წლამდე) კატეხის წყალი უნდა ყოფილიყო, რადგან, ჩვენი აზრით, ბელაქნისა და კატეხის ლეკური თემები ცოტა უფრო გვიან — XVIII ს-ის 10-იან წლებში წარმოიშვნენ; მაშინ, როცა ლეკებმა ელისენი დაიპყრეს. ამავე დროს უნდა იყოს გაჩენილი ჯინხის თემიც.

როდესაც ქარ-ბელაქნის უბატონო თემები საბოლოოდ ჩამოყალიბდნენ, მათი სამფლობელო ექვსი ავარული თემისაგან შედგებოდა (ქარი, თალა, მუხახი, ბელაქანი, კატეხი და ჯინხი). ეს სრულებითაც არ ნიშნავს იმას, რომ ექვსივე თემი დაღესტანში წარმოიშვა და შემდეგ დამკვიდრდა კახეთის აღმოსავლეთ ნაწილში. „...не только вольные общества но и некоторые входившие в их состав роды (тохумы) сложились не на дагестанской почве, а уже в Кახетии“.¹⁸ აქვე მაგალითად მოყვანილია ბელაქნის თემი, სადაც ლეკებმა ადგილობრივი ქართული მოსახლეობა იძმეს და თავიანთი თახულების შემადგენლობაში მიიღეს. არა მარტო ბელაქანი, არამედ ქარის ჩრდილო-დასავლეთით მდებარე ლეკური სოფლების უმრავლესობა გვიანი (1706 წლის შემდეგ) დაარსებულა თვითონ ქარელების მიერ. „В селениях на запад от Джар, Мацех, Катех, Белокан основанных джарскими вылазцами, сохранились те же названия тохумов, которые существуют и в Джарах. Талы же и вообще все восточные селения, ничего общего с Джарцами не имеют. Верхнюю границу между джарскими и тальскими селениями служит талская речка“.¹⁹

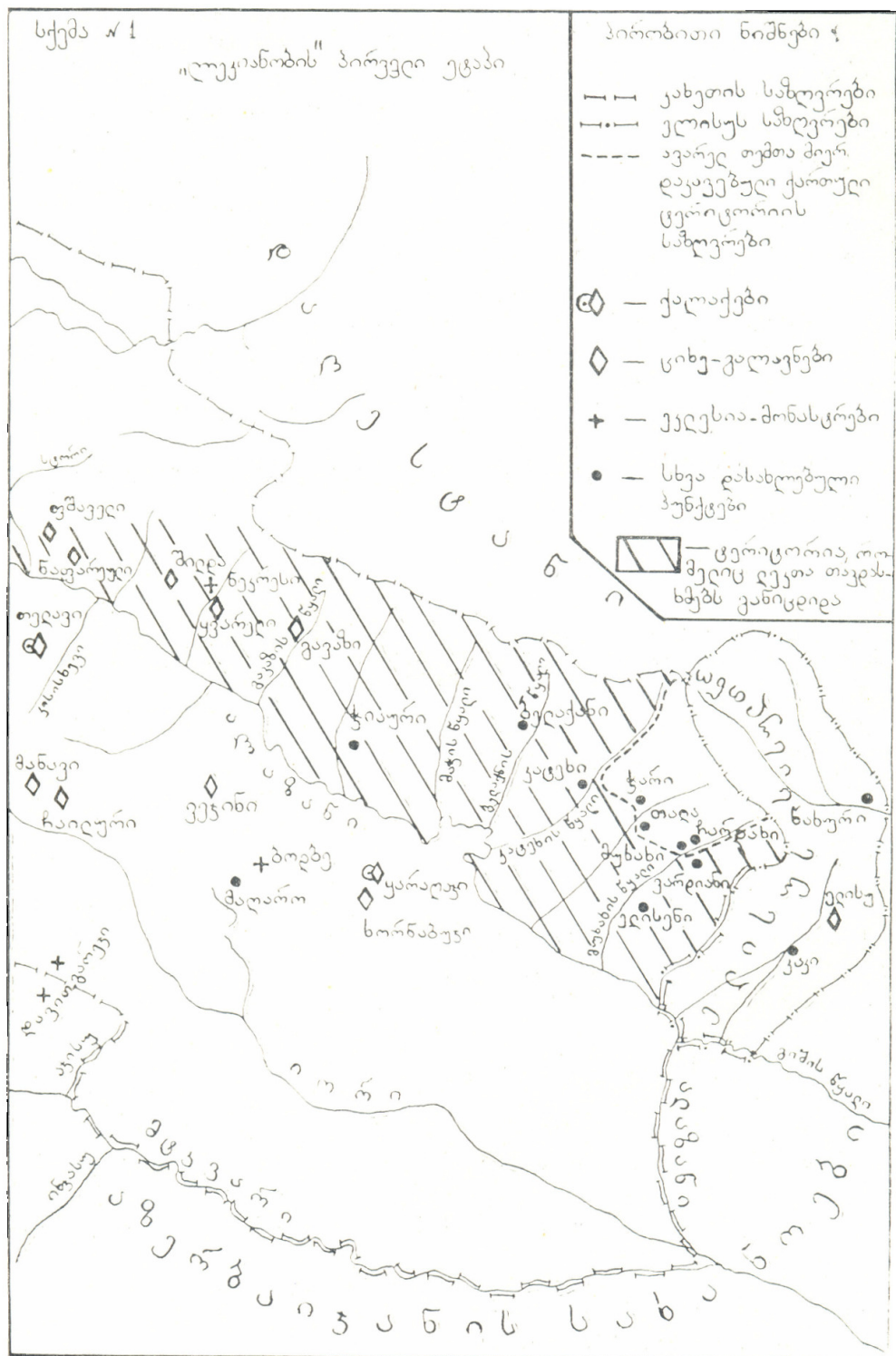
ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ვფიქრობთ, რომ ქარ-ბელაქნის ყველა ავარული თემი ქარისა და თალას თემების განაყოფებისაგან წარმოიშვა.

ჩვენი ვარაუდით, XVII ს-ის დასასრულს და XVIII ს-ის დასაწყისში (1706 წლისათვის) ტერიტორიაზე, რომელიც შემოისაზღვრებოდა ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან კავკასიონის მთავარი ქედით, სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან მუხახის წყლით, ჩრდილო-დასავლეთიდან კატეხის წყლით და სამხრეთ-დასავლეთიდან ელისენის ქართული სოფლების მიწებით (კავკასიის კედლით), ცხოვრობდა სამი ავარული თემი: ქარის, თალისა და მუხახის (იხ. სქემა № 1). მათი თავდასხმების ძირითადი მიზანი ამ პერიოდში ძარცვა და ტყვეების მოპოვება იყო, კახეთის უდიდეს ნაწილს კი „ლეკიანობა“ ჯერ არ განეცადა.

¹⁷ ზ. ე დ ი ლ ი, საინგილო, თბ., 1947, გვ. 169—74.

¹⁸ Петрушевский И., Джаро-Белаканские вольные общества в первой трети XIX столетия. Тифл., 1934, გვ. 17

¹⁹ მ. ფუტყარაძე, საარქივო საბუთები ქარ-ბელაქნის შესახებ, საისტორიო მოამბე, № 4, თბ., 1950, გვ. 490.

1706 წილს იმამ-ყული-ხანის კარში დაპარცხების შემდეგ მდგომარეობა არსებითად შეიცვალა. ამით მთავრდება „ლექიანობის“ პირველი ეტაპი და იწ-

ყება მეორე. შეიცვალა ლეკების თავდასხმების ხასიათი*. მათი მტაცებლური ექსპედიციები ტერიტორიის დასაპყრობად ზოწყობილ ლაშქრობებში გადაზარდა, რაც მუდმივი საშემოსავლო ბაზის შექმნისათვის იყო გამიზნული.

კახეთის სამეფოს ძალა აღარ შეწყვედა წინ აღდგომოდა ლეკთა ამ თავდასხმებს. გავისენოთ, რომ 1707 წლიდან ქართლის ჯანიშინა ვახტანგმა, ერეკლეს მმართველობის დროს ქართლიდან კახეთში გახიზნული გლეხების აყრა და მათი უკან დაბრუნება დაიწყო. კახეთს ლეკთა წინააღმდეგ ნებრძოლი მოსახლეობის საკმაო ნაწილი მოაქლდა. სწორედ ამ პერიოდში მოხდა ლეკთა მიერ ელისენის საქართული მიწების დაპყრობა „დაიპყრეს ელისენი და იწყეს ლაშქრობა და მოაოჯრნეს მრავალნი დაბნეები, ესრეთ რამეთუ დაუტოვა იმამ-ყულიხან ყარაღაჯი და ჰყო სასახლე თჳსი თელავს და მანაჲს“²⁰. როგორც ჩანს, ეს ორი მოვლენა (ვახტანგის პოლიტიკა და ელისენის დაპყრობა) მჭიდროდაა ერთმანეთთან დაკავშირებული. ელისენის დაპყრობით ქარ-ბელაქანი უშუალოდ გაუმეზობლდა ელისუს სასულთნოს და მალე აქ თავისი გავლენაც დაამყარა.

ვახუშტის ზემოთ მოტანილი ამონაწერიდან ისიც კარგად ჩანს, რომ XVIII ს-ის I ათეულის ბოლოს ლეკთა თავდასხმებმა გაღმა მხრის გარდა ქიზიყიც მოიცვა.

ამ ამბებს მალე მეტად საინტერესო მოვლენა მოჰყვა. ვახუშტის მიხედვით, 1712 წლიდან იწყება გლეხთა გაღეგება. ამ მოვლენას ღრმა სოციალური საფუძველი აქვს, რომელიც კარგადაა ახსნილი ჩვენს ისტორიულ მეცნიერებაში და ამიტომ ამ საკითხზე აღარ შევჩერდებით. მხოლოდ აღვნიშნავთ, რომ ამ პერიოდში ლეკები მათ მხარეს გადასულ გლეხებს „ძმებად“ ლებულობდნენ. „გაღეგებული ქართველი მოსახლეობა მოახალშენიებს შეღრია და, ამრიგად, თანდათან წარმოიშვა კაკ-ენისელის ზეგნის აწინდელი „ლეკური“ სოფლები“²¹. სწორედ ამ დროს ვვარაუდობთ, როგორც ზემოთ იყო ნათქვამი, ბელაქნის, კატხისა და ჭინიხის თემების ჩამოყალიბებას ახლად დაპყრობილი ელისენის ტერიტორიაზე. ამავე დროს უნდა მომხდარიყო ქართული თემების წახურულ თემებთან გაერთიანება²².

მთავრდება „ლეკიანობის“ მეორე და იწყება მესამე ეტაპი. მისთვის დამახასიათებელია ლეკთა თავდასხმების კიდევ უფრო გაძლიერება და მათი გეოგრაფიის გაფართოება. ლეკები მარტო კახეთს აღარ დასაჯერდნენ და ქართლსა და ჩრდილოეთ აზერბაიჯანის სახანოებსაც შეუტყეს. უკვე 1710 და 1712 წლებში ლეკებმა ორჯერ აიღეს შემახა და შირვანის სახანო დაარბიეს. „ლეკიანობა“ საერთო კავკასიური მოვლენა გახდა.

ზუსტი ქრონოლოგიური მიჯნა მეორე და მესამე ეტაპებს შორის არ არსებობს. ეს გადასვლა რამდენიმე წლის განმავლობაში თანდათანობით მიმდინარეობდა. პირობითად შეიძლება ავიღოთ 1715 წელი, როცა ჭარელმა ლეკებმა ერთხელ კიდევ დაამარცხეს ბრძოლაში კახელები. ამ დამარცხების შემდეგ კახეთის მესვეურებმა, ალბათ, კარგა ხნის მოფიქრებულის განხორციელება და-

* საქართველოს ბარში დაღესტნის ტომთა ლაშქრობების სახეობათა შესახებ იხ. დ. მეგრელიძე, დაღესტან-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან, „მაცნე“, 1967, № 6.

²⁰ ვახუშტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 612.

²¹ 6. ბეჩენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, გვ. 270

²² თ. ბოცვაძე, საქართველო-დაღესტნის ურთიერთობის ისტორიიდან (XV—XIX სს.), თბ., 1968, გვ. 111.

კახეთისათვის „ლეკიანობის“ გეოგრაფიის გაფართოებას იმდენად ჰქონდა მნიშვნელობა, რამდენადაც ლეკების ამ ქვეყნებზე თავდასხმების გაძლიერების შემდეგ, ეს უკანასკნელი ჭარებლებთან ბრძოლას საკუთარ საქმედ მიიჩნევდნენ და კახეთი ლეკების წინააღმდეგ მარტო აღარ იქნებოდა.

ყოველივე ზემოთქმული საშუალებას იძლევა დავასკვნათ, რომ „ლეკიანობის“ მეორე ეტაპის ბოლოს ჭარ-ბელაქნის უბატონო თემთა სამფლობელოს საზღვრავდა: სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან მდ. ყაფუ-ჩაი და ელისუს სასულთნო, ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან კავკასიონის მთავარი ქედი, სამხრეთ-დასავლეთიდან მდ. ალაზანი. რაც შეეხება ჩრდილო-დასავლეთის საზღვარს, მან კატეხის წყლიდან (კატეხ-ჩაი), მაჰის წყალზე (მაზიმ-ჩაი) გადაინაცვლა (იხ. სქემა № 2). მოკლედ რომ ვთქვათ, ჭარ-ბელაქნის ლეკებმა მთლიანად დაიპყრეს ყოფილი ელისენის სამოურავოს ტერიტორია, ადგილობრივი მოსახლეობა კი გალევდა და ჭარებლებთან ერთად არბევდა კახეთის სამეფოს, ქართლსა და ამიერკავკასიის სახანოებს.

როგორც უკვე აღინიშნა, „ლეკიანობის“ მესამე ეტაპის ძირითადი დამახასიათებელი ისაა, რომ ამ დროს ეს მოვლენა ზაერთო-კავკასიურ პრობლემად გადაიქცა, რომლის გადაჭრას საუკუნეზე მეტი დასჭირდა.

მესამე ეტაპი 1725 წლამდე გრძელდება და ლეკების მიერ თითქმის მთელი კახეთის დაკავებით მთავრდება. ამ პერიოდში ყოველწლიურად სულ უფრო და უფრო მეტი ტერიტორია ექცევა „ლეკიანობის“ სფეროში. კახეთი, ქართლი, ყაზახი, შამშადილო, განჯა, ბარდა, შაქი, შირვანი გაუფუჭებელ თავდასხმებს ვანიციდნენ. 1717 წელს ჭარ-ბელაქანელმა ლეკებმა წახურელებთან და დალესტანის სხვა თემებთან ერთად შორეული არდაველიც დალაშქრეს და გამარჯვებულები დიდი ნადავლით დაბრუნდნენ ქარში. 1720 წელს შაჰის ბრძანებით ქარის დასამორჩილებლად შირვანის ბეგლარ-ბეგმა ჰუსეინ-ალი-ხანმა ილაშქრა. შაქის ტერიტორიაზე მოსული ყიზილბაშთა ჯარი ჭარებლებმა სასტიკად დაამარცხეს. თვითონ ბეგლარ-ბეგიც ბრძოლაში დაიღუპა. უშედეგო გამოდგა ქართლის მეფის ვახტანგის ლაშქრობაც.

ლეკთა თავდასხმების შეჩერება შეუძლებელი აღმოჩნდა, რადგან ქარის ზურგს უკან ძლიერი დაღესტანი იდგა, საიდანაც ჭარ-ბელაქანში სისტემატურად გადმოდიოდნენ ლეკთა შეიარაღებული რაზმები. „ქარის ომების ქრონიკა“ 1717—1721 წლების ამბების გადმოცემისას ამბობს: „Дагестанские войска находились с 1130 г. по 1133 г. в Белокане;“²⁵ მაგრამ მაინც, ჭარელთა წარმატების ძირითადი მიზეზი ის იყო, რომ გლეხთა უმრავლესობა ამ დროს ლეკებს უჭერდა მხარს. გლეხებისათვის „გალეკება“ ამ პერიოდში უბატონობის ტოლფასი იყო.

შექმნილი მდგომარეობა ყველაზე უფრო კარგად ჩანს კახეთის მეფის იმამ-ყული-ხანის (დავითი) წერილებში ჰუსეინ-ყული-ხანისადმი (ვახტანგ VI). მოვიყვანთ ერთ მათგანს. „ამ ქუეყნების ლეკისაგან ძალის წამოტანება და დღე ყოველ კმალს ქუეშ ყოფა მუდამ მოგვიხსენებია და მაშინ გავაზელთ და გაღმამკრის სოფლებს, რომ ლეკთ ლაპარაკი დაუწყეს და კელმწიფისაგან ჯარის მოშლისა და მას უკან ჯარის მოუშველლობისა (sic) და უიმედობის კმა შემოუგდეს და ნამეტნავის ძალის წამოტანებით და ზოგი გლეხის კაცის უჭკუობით.

²⁵ Хроника войн Джара, გვ. 10.

ამითაც პირის მიცემა მოინდომეს. ის ამბავი ზომ მაშინვე კელმწიფესაც მოვახსენეთ და თქვენ და სარათის ბეგებს ყველას შეგატყობინეთ და მოგახსენეთ. ახლა ზომ იმ სოფლებმა პირი მისცეს, მათს ლაშქარში ერეკებიან და როგორც შექი და ყაბალა ლეკთ მოუდგენ და იმათს ლაშქარში ერევიან და როგორც იმათთან შირვანს არბევენ, ნახეს რომ იმათ არა გარდაცდათ რა, ამათაც ისე ქნეს: ლეკნი და ესენი ერთად მუდამ ქუეყანას არბევენ. დღე არ გამოვა, რომ არსად მოუტდნენ და ყოველთვი (sic) ომი არ იქნას. ხან ჩვენი ჯარიც პასუხს აძლევენ და ზოგან ჩვენს ჯარს გაემარჯვება ხოლმე, მაგრამ ამდენი ომი და ჯმალს ქვეშ ყოფა... კაცისაგან, არ გაიძლება და ამაში ამ ქუეყნის კაცი დიად შესჯერდა. გლეხმა კაცმა სამუშაოდ ველარ მოიძალა და ყანა რაც მომკეს ისინი სწვენ... ყოველს გლეხს კაცს ამაჲს ემოციქულებიან, ჩვენი პირობა დაიჭირეთო და როგორც გავაზს არას უსცოდებთო, ისე თქვენ აღარას შეგცოდებთო... თქვენც მოგეხსენებათ გლეხს კაცს მოკლე ჭკვა (sic) აქვს, რაც თვალთ არ ნახავს, მის მეტი არა იციან რა და მერმე ისომე (sic) მეშველე ჯარი ვერსადით ნახეს, მუდამის ბრძოლისაგან შეწუხებულნი, დიად, უიმედოთ გაცდენ და ეჭვს იქით ვართ, რომ რაც გლეხი კაცი დარჩომილა, ესენიც პირს მისცემენ და რახან გლეხი კაცი იმათს პირობას დაიჭერს, ზოგი ასეთი თავადიც არის, რომ ისინიც მიჰყუებიან და ამაში საქმე უფრო გაძნელებდა.“²⁶.

ზემომოყვანილი წერილი გამომცემლის მიერ 1721 წლის შემოდგომითაა დათარიღებული. 1723 წლის დასაწყისში იმამ-ყული-ხანის ძმა თეიმურაზი სწერს ვახტანგს: „კახეთში ლეკმა დიად ძალა ქნა, დიდი ჯარი ჩამოვიდა და გაღამაჯარში დგას და იქედამ რაღაც სოფლები გადვრჩომია ლაშქარენ და აოჯრებენ. ამას მოველით, რომ ჩვენც ყური მიგვიგდონ (იგულისხმება ირანიდან დახმარება — მ. ფ.) რომე ამის უფრო ეს ქუეყანა არ მოითხაროს.“²⁷.

როგორც ჩანს, XVIII ს-ის 20-ინი წლების დასაწყისში თითქმის მთელი გაღამაჯარი „გალეკა“.

ქართლის მეფე ვახტანგ VI კახეთს სათანადო დახმარებას არ უწევდა²⁸. დასუსტებულ ირანს კი ამ დროს კახეთისათვის არ ეცალა. 1722 წელს „აჯანყებულმა ავღანელებმა (მაჰმუდის მეთაურობით) ისპაანი აიღეს და სპარსეთის ზელმწიფე შაჰ-სულთან ჰუსეინი დაატყვევეს. შაჰის ერთ-ერთი შვილი ისპაანიდან გამოიბარა და ყაზვინ-თაგრიზში შეხიზნული შაჰობას იჩემებდა. ამრიგად, სპარსეთის პოლიტიკური საქმეები უიმედოდ აირია. ოსმალეთმა დრო შესაფერისად სცნო და სპარსეთის ნაქონევი ქვეყნების დასაპყრობად ამოძრავდა. ამასთან დაკავშირებით რუსეთიც (პეტრე I) იძულებული შეიქნა ნაადრევად დაეწყო ლაშქრობა კასპიის ზღვის სანაპიროების დასაჭერად“²⁹.

საბოლოოდ ყოველივე ეს ქართლ-კახეთისათვის ძალზე ცუდად დასრულდა. 1723 წლის ივნისში თბილისი ოსმალთა ჯარმა დაიკავა და ქართლში „ოსმალთა“ დაიწყო. ვახტანგ VI დახმარების იმედით რუსეთს გაემგზავრა, ხოლო ქართლის ტახტის მადევარმა კახეთის მეფე კონსტანტინემ (მაჰმად-ყული-ხან-

26 დ. მეგრელაძე, მასალები XVIII ს. ოციანი წლების ქართლ-კახეთის ისტორიისათვის, მასალები საქართველოსა და კავკ. ისტორიისათვის, ნაკვ. 33, თბ., 1960, გვ. 164—65.

27 იქვე, გვ. 172—73.

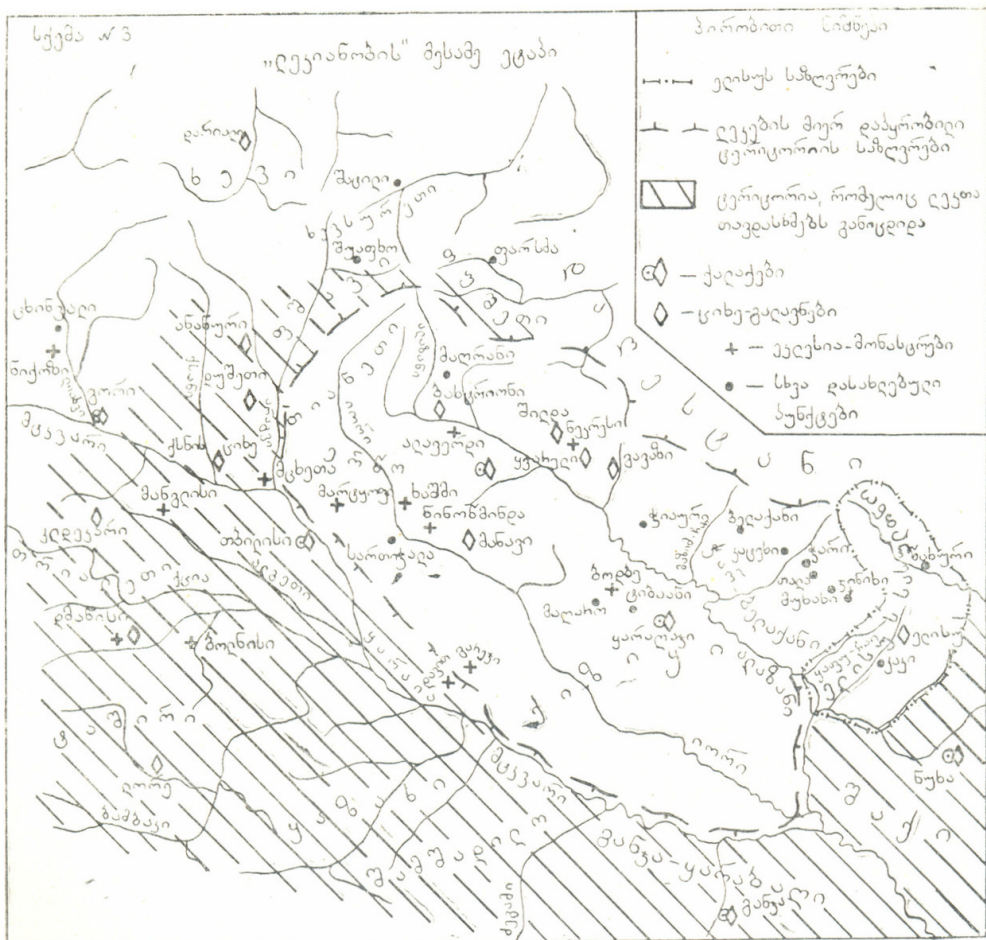
28 იქვე, გვ. 147; იხ. აგრ. თ. ბოცვაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 133—34.

29 გ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, გვ. 273.

ნი) კახეთიც დაკარგა. 1724 წლის ბოლოს ლეკებმა თითქმის მთელი კახეთის სამეფო დაიკავეს (ფშავ-ხევსურეთისა და თუშეთის გარდა) „და დაუდგინეს მოლანი მათნი დაბნებთა, ციხე-სიმაგრეთა შინა“³⁰. მაჰმად-ყული-ხანი იძულებული გახდა მთელი თავისი ოჯახითა და ახლობლებით ფშავში გახიზნულიყო და „იყოფებოდა მუნ წელსა ერთსა იწროებითა დიდითა“³¹. ლეკებმა კახელ გლეხობას ერთბაშად გამაჰმადიანება დაუპირეს.

ამრიგად, „ლეკიანობა“ „ლეკობაში“ *გადაზარდვით იმუქრებოდა. ახლა უკვე კახეთის გლეხობის განწყობილება მკვეთრად შეიცვალა; იგი უბატონობისათვის იბრძოდა და არა ძველი მებატონის ახლით შეცვლისათვის³².

ამით მთავრდება „ლეკიანობის“ მესამე ეტაპი (იხ. სქემა № 3) და იწყება მეოთხე.

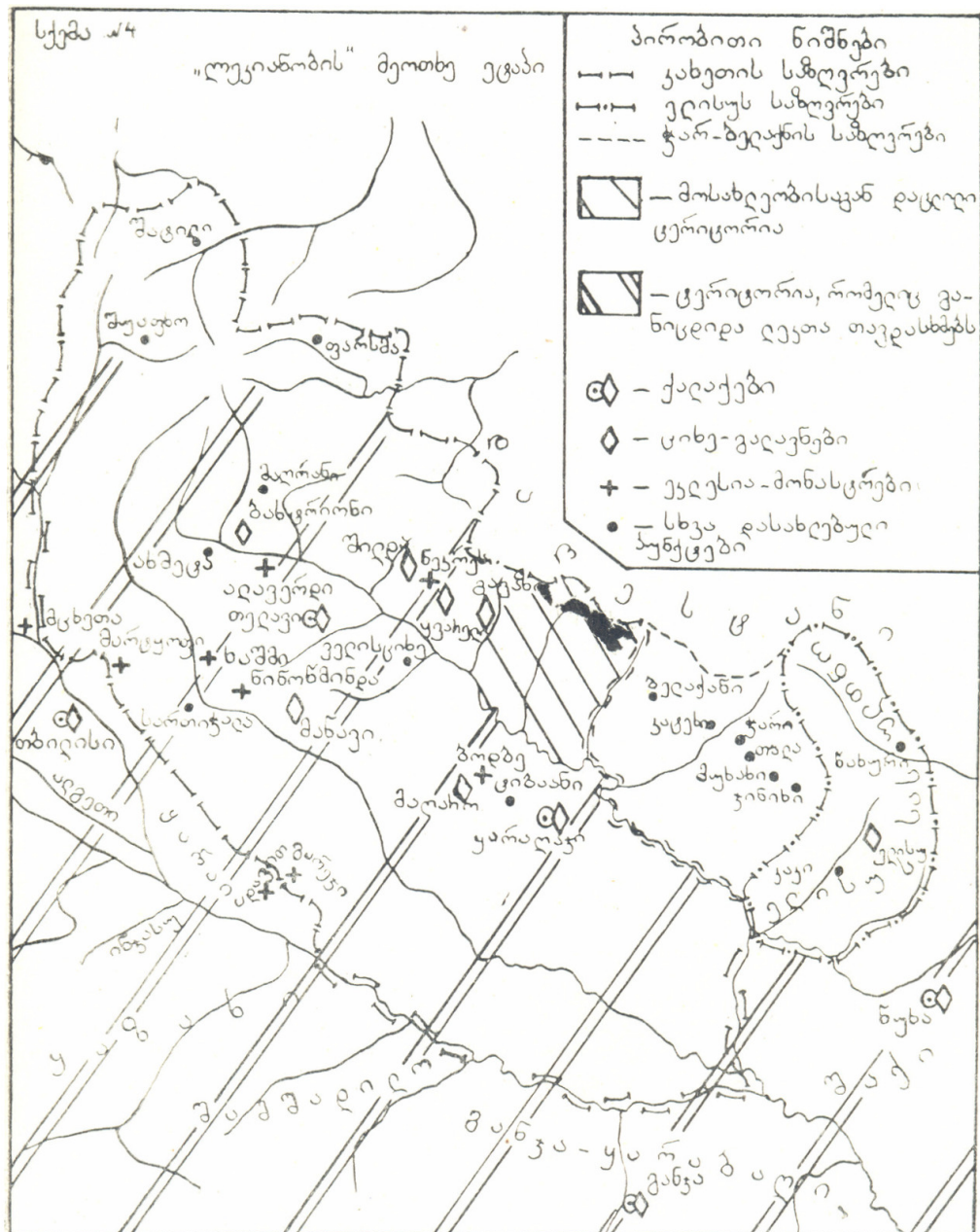
³⁰ ვახუშტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 622.

³¹ იქვე, გვ. 623.

* ტერმინი „ლეკობა“ აქ აღნიშნავს ისეთ მოვლენას, როგორც იყო „არაბობა“, „ოსმალობა“, „უიზილაშობა“; იხ. აგრ. დ. მეგრელაძე, დაღესტან-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან, „მაცნე“ 1967, № 6, გვ. 117—18.

³² ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VI, გვ. 318.

1725 წელს თელავთან ლეკთა დამარცხება საერთო აჯანყების ნიშანი გახდა. „ამის მხილველთა კახთა მოსრნეს ყოველნი თჳსთა შინა მყოფნი ლეკნი და განთავისუფლდნენ და კუალად სიმაგრეთა შინა მყოფნი დაადგრნენ მტკიცედ“³³. აჯანყებულებმა ფშავიდან კონსტანტინე მოიყვანეს და კვლავ გაამეთეს. ჭარებელმაც „იხილეს მაგრობა კახთა“³⁴ დაუზავდნენ მათ და ოსმალთა

³³ ვახუშტი, დსახ. ნაშრომი, გვ. 623.

³⁴ იქვე.

6. მაცნე, ისტორიის სერია, 1986, № 4

მიერ დაპყრობილი ქართლის მიწების დარბევა დაიწყო. „გარნა არცაღა თუ კახეთი იყო მათგან მშვიდობით“³⁵.

როგორც ვხედავთ, გამარჯვების მიუხედავად ლეკთა თავდასხმები მაინც გრძელდებოდა, მაგრამ ახლა უკვე იმ განსხვავებით, რომ მათი მიზანი ტერიტორიების დაპყრობა აღარ იყო. ისინი კვლავ „ლეკიანობის“ პირველი ეტაპის დროინდელ მტაცებლურ ექსპედიციებს მოგვაგონებენ, ოღონდ მათგან განსხვავებით. ამ თავდასხმების სიხშირე და გეოგრაფიული არეალი შეუდარებლად გაიზარდა.

ქარ-ბელაქნის უბატონო თემთა საზღვრები ამ მეოთხე პერიოდში მთლიანად ემთხვევა „ლეკიანობის“ მეორე ეტაპის ბოლოს ჩამოყალიბებულ საზღვრებს (იხ. სქემა № 4: შდრ. სქემა № 2). აღსანიშნავია მხოლოდ, რომ ქარბელაქნის ჩრდილო-დასავლეთით, მახიმ-ჩაისა (მდ. მაწიმი) და გავაზის წყალს შორის მოთავსებული ტერიტორია (ყოფილი ჭიაურის სამოურავო) მოსახლეობისაგან მთლიანად დაიცალა და სრულიად გაუდაბურდა. ამ მხარის ბოლო მაცხოვრებლებმა 1725 წლის აჯანყების დროს დატოვეს ჭიაური. „ქარის ომების ქრონიკა“ მოგვითხრობს, რომ გავაზის, ყვარლისა და შილდის მოსახლეობამ გაელიტა თავის შორის მყოფი გულხადარები. „Вслед затем жители Джукюра убежали из своих селений к ним и с ними вошел в соглашение Хизих“.³⁶

ჩვენ აზრით, „ლეკიანობის“ მეოთხე ეტაპისათვის დამახასიათებელი ძირითადი ნიშნები უცვლელი დარჩა თითქმის მთელი XVIII ს-ის განმავლობაში. 1725 წლის შემდეგ ქარ-ბელაქნის უბატონო თემთა სამფლობელოს საზღვრები აღარ გაფართოებულა, რადგან ჯერ ოსმალეთმა და შემდეგ ირანმა, XVIII ს-ის მეორეზე ნახევრიდან კი თეიმურაზისა და ერეკლეს მიერ გაძლიერებულმა ქართლ-კახეთმა ლეკებს ამის საშუალება არ მისცა. თუმცა ისიც უნდა ითქვას, რომ ლეკთა თავდასხმები დროდადრო, პოლიტიკური მდგომარეობის მიხედვით, ძალზე სახიფათო ხდებოდა და ქვეყანა მხოლოდ მთელი ძალების დაძაბვით ახერხებდა წინააღმდეგობის გაწევას.

თეიმურაზი და ერეკლე ქარ-ბელაქანს ყოველთვის თავის სამკვიდრო მამულად უყურებდნენ და თავგამოდებით იბრძოდნენ მის უკან დასაბრუნებლად, მაგრამ მათი ეს ბრძოლა საბოლოოდ მარცხით დასრულდა.

ქარ-ბელაქანმა, როგორც დამოუკიდებელმა პოლიტიკურმა ერთეულმა, მხოლოდ XIX ს-ის პირველი მესამედის ბოლოს შეწყვიტა არსებობა.

М. Я. ПУТКАРАДЗЕ

«ЛЕКИАНОБА» И ПОЛИТИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ ВОСТОЧНОЙ ГРУЗИИ

(конец XVII века — первая четверть XVIII века)

Резюме

Одну из реальных сил в Закавказье на протяжении всего XVIII века представляло территориально-политическое объединение аварских вольных обществ — Чар-Белакани. Оно сформировалось главным образом в конце XVII в. и в первой четверти XVIII в. на тер-

³⁵ ვახუშტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 623.

³⁶ Хроника войн Джара, გვ. 11.

ритории Грузии — в Элисени. Этому процессу сопутствовали многочисленные набеги лезгинских феодалов на соседние страны («лекианоба»).

В статье на основе анализа исторических источников рассматривается процесс формирования Чар-Белакани с точки зрения исторической географии; в частности, показано влияние «лекианоба» на политическую географию Восточной Грузии. Выделены четыре этапа «лекианоба». Для каждого из них определены границы владения осевших в Восточной Кахети аварских обществ, а также территории, которые подвергались частым набегам лезгин. По возможности объясняются причины изменения этих границ; так, например, показана связь между крестьянской политикой Вахтанга VI и завоеванием лезгинами Приалазанской низменной части Элисени.

К статье прилагаются четыре схематические карты, которые отображают политическую ситуацию каждого из четырех вышеназванных этапов.

წარმოდგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
ი.ე. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის
ინსტიტუტის ისტორიული გეოგრაფიის განყოფილებამ

**აბუ-ლ ყასემ აბდოლაჰ ქაშანი და მისი ტრაქტატი ქვირფას
ქვათა და კეთილსურნელოვან ნივთიერებათა შესახებ**

აბუ-ლ ყასემ აბდოლაჰ ქაშანის ტრაქტატი „ქვირფას ქვათა საქორწილო საჩუქრები და ჩელსურნელებათა იშვიათობანი“¹ შუა საუკუნეების აღმოსავლური მინერალოგიის თვალსაჩინო ძეგლია. ეს ვრცელი თხზულება თავს უყრის იმ დროისათვის არსებულ ცოდნას მეცნიერების ამ დარგში და შესაბამისი სპარსული ლექსიკის შესწავლის საუკეთესო წყაროა.

შუა საუკუნეების არაბულ-სპარსული მინერალოგია და ქვირფასი ქვების აღმნიშვნელი ლექსიკა ორგანულად არის დაკავშირებული უძველესი აღმოსავლური მინერალოგიის ტრადიციებთან. საფუძვლიანადაა დამუშავებული ასურულ-ბაბილონური მინერალოგიის საკითხები². ძვ. წ. ა. II ათასწლეულის ეგვიპტურ პაპირუსებში მოხსენიებულ ქვირფას ქვათაგან დღეს მხოლოდ რამდენიმე სახელწოდების იდენტიფიკაცია ხერხდება³. ინდურ ლაპიდარიუმებში (დაახლოებით VI ს.), ასახულია წარმოდგენები ქვათა მაგიისა და მნათობებთან მათი კავშირის შესახებ⁴. ქვირფასი ქვების სახელწოდებებს ვხვდებით უძველეს ირანულენოვან წყაროებში: ძველ სპარსულ ენაზე შესრულებულ სოლისებრ წარწერებში (ძვ. წ. ა. VI ს.)⁵; ფალაურ თხზულებაში „არდშირ პაპაის ძის საქმეთა წიგნი“⁶; VIII საუკუნის სოლდურ წერილობით ძეგლებში⁷. ისლამამდელ შუა აზიაში მეცნიერების ამ დარგის ადგილობრივი ტრადიციების არსებობაზე მეტყველებს სოლდური წიგნის სათაური (თუბუსტა), რაც გამოიწვეულია როგორც *tau pusta* — ე. ი. „წიგნი ძალის შესახებ“ (იგულისხმება ქვების მაგიური ძალა)⁸, ან *nou busta* — „ახალი წიგნი“ ან „ცხრა (ქვის) წიგნი“⁹.

¹ عرايس الجواهر و نفائس الاطياب تأليف ابوالقاسم عبدالله كاشاني در سال ٧٠٠ هجرى بکوشش ایرج افشار، تهران، ١٣٤٥. (შმდგომ იხ. ირაჯ აფშარი).

² R. C. Thompson, A Dictionary of Assyrian Chemistry and Geology, Oxford, 1936.

³ A. Lucas, Материалы и ремесленные производства Древнего Египта, М., 1958, გვ. 583.

⁴ L. Finot, Les lapidaires indiens, Bibliothèque de l'École des Hautes Études, III, Paris, 1896.

⁵ Иранские языки, т. I, под редакцией В. И. Аббаева, М., 1945, გვ. 130.

⁶ არდშირ პაპაის ძის საქმეთა წიგნი, ფალაურიდან თარგმნა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო თ. ჩხეიძემ, თბ., 1975.

⁷ Согдийские документы с горы Муг. Выпуск II, чтение, переводы и комментарии В. А. Лившица, М., 1962, გვ. 160-161.

⁸ Абу-р-Райхан Мухаммад ибн Ахмед ал-Бируни, Собрание сведений для познания драгоценностей (Минералогия), статьи и примечания А. М. Беленицкого и Г. Г. Леммлейна, Л., 1963, გვ. 408. (შმდგომ იხ. Минералогия).

⁹ Согдийские документы..., გვ. 161.

როგორც თვით ქვები, ისე მათ შესახებ წარმოდგენები აღმოსავლეთიდან ელინისტურ სამყაროში გავრცელდა. განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს თეოფრასტეს (IV—III სს.), დიოსკორიდუსისა და პლინიუსის (I ს.) შრომები. ამ უკანასკნელის ცნობილი „ბუნების ისტორიის“ 37-ე წიგნი ძვირფას ქვებს ეძღვნება და საუკეთესო უძველესი წყაროა მათ შესახებ¹⁰.

ანტიკური მინერალოგიის მიღწევები თავის მხრივ საფუძვლად დაედო IX—X სს.-ის არაბული მეცნიერების აღმავლობას ამ დარგში. მსგავს-არისტოტელეს, ალ-ჩაჰიზის, ალ-ქინდის, არ-რაზის, ავიცენას და სხვათა თხზულებებში წინა პლანზე წამოიწია ძვირფასი ქვების პრაქტიკული და სამკურნალო დანიშნულებით დაინტერესებამ, რამაც ხელი შეუწყო მინერალთა განსაზღვრისა და კლასიფიკაციის საფუძვლების ჩამოყალიბებას¹¹.

შუა საუკუნეების აღმოსავლური მინერალოგიის მწვერვალია ალ-ბირუნის ტრაქტატი „ქითაბ ალ-ჩამაჰირ ფ მა'რუფათი-ლ ჯავაჰირ“, რომელშიც თავმოყრილია არაჩვეულებრივად მდიდარი მასალა. ამასთან. ცდებზე დაყრდნობით ბირუნმა თავის შრომაში გამოჰყო გარეგნულად მსგავსი მინერალები და ერთ ჩვეუში მოათავსა მონათესავენი, რის შედეგად მნიშვნელოვნად გაიზარდა ცნობილ მინერალთა რიცხვი და შესაბამისად დაიხვეწა მათი ნომენკლატურა და კლასიფიკაცია¹². „ალ-ჩამაჰირი“ საფუძველი და წყაროა მთელი მომდევნო არაბულ და სპარსულენოვანი ლიტერატურისა ძვირფას ქვათა შესახებ. საგულისხმოა, რომ ბირუნი ძირითადად ეყრდნობა X—XI სს.-ის ავტორის ნასრ ალ-ქათიბის სპარსულ ენაზე დაწერილ შრომას, რომელაც დღემდე არ შემონახულა. საერთოდ, ბირუნი ხშირად მიმართავს სპარსულ ტერმინოლოგიას, რაც მოწმობს, რომ უკანასკნელი ძველი და ჩამოყალიბებული იყო.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ როგორც ბირუნისთან, ისე საერთოდ აღმოსავლურ „მინერალოგიებში“ ტრადიციულად აქცენტი ძვირფასეულობაზე იყო გადატანილი და ფართოდ გავრცელებული მინერალები ჩვეულებრივ არ განიხილებოდა¹³. ცნობები ძვირფას ქვათა შესახებ დაცულია აგრეთვე ალქიმიურ ტრაქტატებში, კარაბადინებში, მეცნიერების ამა თუ იმ დარგისადმი მიძღვნილ თხზულებებში¹⁴. უხვად იყენებს ძვირფას ქვებს სპარსული პოეზია.

XIII—XIV სს.-ის მახლობელი აღმოსავლეთის მეცნიერებისათვის დამახასიათებელია მრავალრიცხოვანი შრომების გამოჩენა სპარსულ ენაზე. გამოჩენილია არც მინერალოგია წარმოადგენდა. ამ პერიოდში სპარსულ ენაზე დაიწერა ორი ვრცელი მინერალოგიური ტრაქტატი¹⁵. ერთი მათგანია ნასირ ად-დინ ტუსის „თანსუხ ნამე“¹⁶. მასში ფართოდ იქნა გამოყენებული ბირუნის თხზუ-

¹⁰ Кайя Плиния Секунда, Естественная история ископаемых тел, переложенная на Российский язык в азбучном порядке и примечаниями дополненная трудами В. Севергина, СПб, 1819.

¹¹ Минералогия, გვ 402—410. Das Steinbuch des Aristoteles. Herausg. und übersetzt von. J. Ruska, Heidelberg, 1912; А. М. Б е л е н и ц к и й, Геолого-минералогический трактат Ибн Сины, Известия отделения общественных наук АН Таджикской ССР, вып. IV, 1953, და სხვ.

¹² Минералогия, გვ 293

¹³ იქვე, გვ. 328.

¹⁴ ირაქ ავშარი, გვ. XI.

¹⁵ Минералогия, გვ. 415.

¹⁶ ნასირ ად-დინ ტუსი-ცნობილ ფილოსოფოსი, მათემატიკოსი და ასტრონომი. „თანსუხ ნამე“-ს ხელნაწერი ინახება სარკ მეცნ. აკად. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ლენინ-გარდის განყოფილებაში, (B 4545).

ლება, რასაც მოწმობს არაერთი მინიშნება და ტექსტების შეპირისპირება. ბირუნის მინერალოგიას ფართოდ იყენებს აგრეთვე ქაშანი. ამასთან მისი ტრაქტატის პირველი (მინერალოგიური) ნაწილი მთლიანად „თანსუხ ნამე“-ს მიჰყვება. ქაშანის ტრაქტატის გამოცემის წინასიტყვაობაში ირაჯ ავშარი წერდა, რომ ქაშანი იწერს ტუსისაგან¹⁷, მაგრამ შემდგომი კვლევისას მან დაადგინა, რომ ორივე ეს ავტორი ერთიმეორისაგან დამოუკიდებლად სარგებლობდა თხზულებით „ჯოუჰარ ნამე-ი ნიზამი“ ამასთან, ქაშანის შრომა უფრო სრულყოფილია¹⁸.

როგორც ტრაქტატის სათაურიდან ჩანს, გარდა ძვირფასეულობისა, ქაშანი კეთილსურნელოვან ნივთიერებებსაც განიხილავს. სპეციალურად ამ დარგისადმი მიძღვნილი თხზულებები იშვიათია¹⁹. ქაშანის შრომის ორიგინალურ ნაწილს შეადგენს ჭიქურის მომზადების უნიკალური რეცეპტი. მეცნიერების ამ სხვადასხვა დარგის ერთ თხზულებაში გაერთიანება ქაშანის შრომას განსაკუთრებული ყურადღების საგნად ხდის.

ავტორის ვინაობის შესახებ არსებული ძუნწი ცნობები თავმოყრილია გამოცემის წინასიტყვაობასა და დამატებებში. აბუ-ლ ყასემ აბდოლლაჰ იბნ-ალი ბენ-მუჰამმად ალ-ყაშანი, (იგივე ქაშანი, ქაში), XIII—XIV სს-ის მონღოლთა კარის საკმაოდ ცნობილი მოღვაწეა, შემონახულია მისი ორი ისტორიული თხზულება: „ზუბდათ ათ-თავარიზ“ (მატიანეთა რჩეული) და „თარიზ-ი ოლჯაითუ“ (ოლჯაითუ-ხანის მმართველობის ქრონიკა)²⁰. ამასთან ქაშანი თავის თავს რაშიდ ად-დინის ცნობილი „ჯამი“-ათ თავარიზ“ (მატიანეთა კრებული) ავტორად აცხადებს და რაშიდ ად-დინს სხვისი შრომის მიკუთვნებაში ადანაშაულებს²¹. ქაშანის პრეტენზია, ალბათ. იმით შეიძლება აიხსნას, რომ რაშიდ ად-დინისათვის სპარსული წყაროებიდან ამონაწერებს იგი აკეთებდა და ორივე მათგანი. შუა საუკუნეების კომპილატორების ჩვეულებისამებრ, თითქმის არ ცვლიდა ტექსტს²². ამ გავრცელებული წესის გამოყენებით შეიძლება აიხსნას ის ფაქტიც, რომ როგორც ტუსის, ისევე ქაშანის თხზულებები „ჯოუჰარ ნამე“-ს მიჰყვება.

¹⁷ ირაჯ ავშარი, გვ. XVII.

¹⁸ „ჯოუჰარ ნამე“ დაწერილია ჰ. 592 წ. XII ს.) იხ. ایرج افشار، مجموعه کتب، تهران، ۱۳۵۴.

¹⁹ ბირუნი თავის მინერალოგიაში მოიხსენიებს X ს-ის არაბი პოეტის ასსარი არ-რაჟას წიგნს პრომატულ ნივთიერებათა შესახებ, რომელსაც დღემდე არ მოუღწევია. ამ საკითხზე იხ. აგრეთვე Kitab kimiya al'itr wat-tas'idat von Ya'qub ben Ishak al-Kindi, übers. von K. Garbers. Abhandlung für die Kunde des Morgenlandes, XXX. Leipzig, 1948. (ალ-კინდის ეს ტრაქტატი პრომატული ნივთიერებების დამზადების ლაბორატორიული პროცესების უნიკალური აღწერა, Минералогия, გვ. 406).

²⁰ ირაჯ ავშარი, გვ. XIII—XIV; В. В. Бартольд, Сочинения, т. I, გვ. 94—95. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ზოგჯერ ისტორიული თხზულებები და ტრაქტატი ორ სხვადასხვა ქაშანის მიეწერება (იხ. И. В. Пигулевская, А. Ю. Якубовский и др., История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века, Л., 1958, გვ. 161, გვ. 169); И. П. Петрушевский, Рашид-ад-Дин и его исторический труд—В кн.: Рашид-ад-Дин и, Сборник летописей, I, I. М.—Л., 1952, გვ. 25-26.

²¹ ირაჯ ავშარი, გვ. XIII—XIV; В. В. Бартольд, т. VII, გვ. 292.

²² В. В. Бартольд, т. III, გვ. 292.

ცნობილია აგრეთვე, რომ ქაშანის საგვარეულო პროფესია კიქურის დამზადება — 'ქაში გარი' ყოფილა²³. ტრაქტატის კერამიკულ ნაწილს დიდი პრაქტიკული ღირებულება აქვს და სამეცნიერო ლიტერატურაში ქაშანის შრომა უფრო „კერამიკული ტრაქტატის“ სახელით შეიქნა ცნობილი²⁴.

„არამეს ალ-ჯავაჰირ“ დაწერილია ჰიჯრის 700 (1300) წელს. არსებობს მისი სამი ხელნაწერი:

1. ძირითადი ნუსხაა ავტოგრაფი, დაცული აია სოფიის ბიბლიოთეკაში AS 3614; 2. აგრეთვე აია სოფიაში დაცული ჰიჯრის 991 წლით დათარიღებული ხელნაწერი AS 3613, რომელიც ავტოგრაფისაგან საგრძნობლად განსხვავდება და 3. ბრიტანეთის მუზეუმის ხელნაწერი № 9605 Or²⁵.

ქაშანის თხზულებასთან დაკავშირებული ეს საკითხები ისევე, როგორც სისრულით არის განხილული გამოცემის შესავალში, რომელიც ირაჯ ავშარს ეკუთვნის. გამოცემა ახლავს დამატებები: აბას ეყბალის სტატია, პარალელური ნაწყვეტები ტუსისა და ქაშანის ტრაქტატებიდან, AS 3613 ხელნაწერის ნაწილი, ქაშანის გენეალოგია და მისი საგვარეულოს წარმომადგენელთა მიერ დამზადებული ქაშანური ფილების ილუსტრაციები, დასასრულ მოცემულია ვრცელი ანდექსი.

„არამეს“-ის ტექსტი ტრადიციული ხოტბისა და სამი ნაწილისაგან შედგება. პირველი ნაწილი შესავალსა და სამ განყოფილებას — ძვირფას ქვებს, საშუალო ქვებს და ლითონებს მოიცავს. თითოეული განყოფილება კარებად და თავებად იყოფა. შესავლის პირველი თავი ე. წ. ქვემო სამყაროს რაოდენობრიობისა და შედგენილობის აღწერაა ოთხი ელემენტის თეორიის საფუძველზე; მეორე თავში ამავე თეორიის მიხედვით ახსნილია მთების გაჩენისა და ქვათა წარმოშობის პროცესები, აგრეთვე მოცემულია ლითონების წარმოშობის ალქიმიური კონცეფცია. მესამე თავში განხილულია „ძვირფასი ქვების ფერთა მიზეზები“.

ქვები შემდეგი თანმიმდევრობით არის დალაგებული: იაგუნდი (iāğūt) და მისი სახეობები: ზურმუხტი (zomorrod), ლალი (la'l), ფირუზი (firūza), გრანატი (bīdjāda), ალმასი (almās) და მარგალიტი (marwārid); აყიყი ('aḳīq), მალაქიტი (dahīradj), ლაქვარდი (lādjawerd), იასპი (iashb), ამეთისტო (djamas), ბროლი (bolūr), ფრცხილი (djaz'), მარჯანი (bessad), ქარვა (kahrobā), ფაზარი (pādzahr).

აქვეა განხილული ცხოველური წარმოშობის ქვები: თხის ქვა (ḥadjar al-lis), გველის ქვა (mohre-i mār), ხეთო ანუ მარტორქის რქა (khotū); ცალკეული მინერალები და ნივთიერებები: ზუმფარა (sonbāda), მაგნიტი (maḡnāṭis), მარკაზიტი და მარგანეტი (maḡkashitā wa maḡhnisīā); ზღაპრული ქვები — სეტყვის [ამცირებული] ქვა (ḥadjar al-barad), წვიმის [გამომწვევი] ქვა (sang-e bārān) და სხვ.

ლითონებისადმი მიძღვნილ განყოფილებაში, გარდა შვიდი მეტალისა: ოქ-

²³ ირაჯ ავშარი, გვ. XII.

²⁴ კერამიკული ნაწილი გამოცემული იყო ცალკე: H. Ritter, F. Sarre, J. Ruska, R. Winderlich, Orientalische Steinbücher und persische Fayencetechnik, Istanbul, 1935. ამ ნაწილის დეტალური გარჩევა მოცემულია წიგნში: Э. В. Са й к о, Среднеазиатская глазурованная керамика XII—XV вв., Душанбе, 1969.

²⁵ ირაჯ ავშარი, გვ. XVIII—XIX.

რო (zar), ვერცხლი (nokra), სპილენძი (nohās), კალა (raṣāš), ტყვია (osrob), რკინა (ḥadid), თუთია (?) (khārṣīnī), განხილულია გოგირდისა (kebrit) და ვერცხლისწყლის (zeibak) თვისებები.

ტრაქტატის მეორე ნაწილის პირველ განყოფილებაში აღწერილია არონატული ნივთიერებები: მუშკი (moshk), ამბრა ('anbar), ქაფური (kāfur), ზაფრანა (za'farān), სანდალოზი (ṣandal) და სხვ. ხოლო მეორე განყოფილება ნელსაცხებელთა და საკმეველთ მომზადების წესებს ეთმობა. მესამე ნაწილი შეიცავს კიქურის გამოწვის ტექნოლოგიას.

ჩვენი ინტერესის საგანს შეადგენს ტრაქტატის ძვირფასი ქვებისადმი მიძღვნილი ნაწილი. შუა საუკუნეების მინერალოგიაში თეორიული ასპექტი განუყოფლად იყო დაკავშირებული აღქმისათან. ეს კარგად ჩანს ქაშანის ტრაქტატის შესავალში, რომელიც მეტალთა და მინერალთა წარმოშობის ჯაბირის კონცეფციას ეყრდნობა. მაგრამ თვით ქვებისათვის განკუთვნილი ნაწილი, მაშინდელი მინერალოგიის სტანდარტული შრომების მსგავსად, აღწერითი ხასიათისაა და უფრო მეტად მინერალთა სასარგებლო თვისებებს ეხება, ვიდრე მათ შედგენილობას. მეცნიერული ზიზუსტის თვალსაზრისით ქაშანის შრომა ჩამორჩება ბირუნის „ალ-ჯამაჰირს“, რაც საერთოდ დამახასიათებელია ბირუნის შემდგომდროინდელი ამ დარგის თხზულებებისათვის. მაგრამ „არაფეს“-ის ღირსებაა ის, რომ მასში თავმოყრილია მეტად მდიდარი და მრავალფეროვანი მასალა. ამასთან, ქაშანი არ არის მოკლებული დამოუკიდებელი მეცნიერული დაკვირვების უნარს. ზოგჯერ იგი აკრიტიკებს მოარულ ცნობებს ქვების ჯადოსნური თვისებების შესახებ, საკუთარ გამოცდილებას გვიზიარებს ამა თუ იმ საკითხთან დაკავშირებით.

თითოეული ქვისადმი მიძღვნილ კარში აღწერილია ამ ქვისა და მისი ნაირსახეობების საიუველირო თვისებები: ფერი, გამჭვირვალობა, წყალი, სიმკვრე და სხვ. ხშირად მოყვანილია ამ ქვათა სახელწოდებები სხვა ენაზე, ახსნილია ზოგიერთი ტერმინის წარმოშობა. ყოველთვის ჩამოთვლილია მოპოვების ადგილები, მოცემულია დამუშავებისა და გაუმჯობესების ხერხები და ქვების ფასები. ცალკე თავები ეთმობა ქვების სამკურნალო და ჯადოსნურ თვისებების აღწერას და ე. წ. „მოთხრობებს“ ძვირფას ქვათა შესახებ.

ტექსტიდან ჩანს, რომ ქაშანი კარგად იცნობს ძვირფას ქვებს, დაწვრილებით ინფორმაცია აქვს მათი ფასების შესახებ. განსაკუთრებით ვრცელი და ამომწურავია თავები იაგუნდის, ლალის, ზურმუხტის, აღმასისა და მარგალიტის შესახებ. მრავალფეროვანი საინტერესო ცნობებისა და სადა ენის წყალობით ქაშანის ტრაქტატი შეუნელებელი ინტერესით იკითხება. „არაფეს“-ი მდიდარ მასალას შეიცავს აგრეთვე გეოგრაფია-გეოლოგიის, ვაჭრობისა და ფაქტურა-წარმოქმნის, ძვირფას ქვათა სიმბოლიკისა და ლითოთერაპიის თვალსაზრისით. მასში მოხსენებულია ნივთიერებათა, მინერალთა, მცენარეთა და ცხოველთა 950-მდე სახელწოდება, აქედან 250-მდე ძვირფასი ქვებისა და მათი ნაირსახეობების აღმნიშვნელი ტერმინი.

ქაშანის ტრაქტატიდან ამოწერილი ძვირფასი ქვების აღმნიშვნელი და მათ დამუშავებასთან დაკავშირებული ტერმინების შესწავლის საფუძველზე გამოიყოფა შემდეგი ლექსიკური ჯგუფები: 1. ძვირფას ქვათა აღმნიშვნელი ზოგადი სახელები; 2. ქვებისა და მათი ნაირსახეობების სახელები; 3. ფერთა სახელები; 4. გამჭვირვალობა-წყლიანობისა და ელვარების აღმნიშვნელი ტერმინები; 5.

სიმაგრის, ფორმის, შედგენილობის და სხვა თვისებების სპეციალური ლექსიკა; 6. დამუშავების ინსტრუქციები, ქვათა გაუმჯობესებისა და იმიტაციის ტერმინები; 7. სამკაულები და ქვათა გამოყენებასთან დაკავშირებული ლექსიკა.

ცნობილია, რომ ხელოსნური წარმოების ტექნიკა აღმოსავლეთში განსაკუთრებული კონსერვატიულობით გამოირჩევა და საუკუნეების მანძილზე არ შეცვლილა²⁶. ისეთი ცნებები, როგორიცაა „წყალი“. ბრწყინვალეა, დამუშავების სახეებისა და ხერხების აღნიშნული ლექსიკა განუყოფელად არის დაკავშირებული ძვირფას ქვებთან. ისევე, როგორც საკუთრივ ქვების სახელწოდებები. ეს ლექსიკაც შუა საუკუნეებიდან დღემდე თითქმის უცვლელი სახით ხმარებაშია და სპარსული ენის თანამედროვე ლექსიკურ ფონდს ეკუთვნის.

ამრიგად, ქაშანის „არაფეს ალი-ჩავაპირ“-ი მნიშვნელოვანი თხზულებაა როგორც მეცნიერების ისტორიის და თანამედროვე გემოლოგიის, ისე ლექსიკის თვალსაზრისით. მას საბატიო ადგილი უჭირავს სპარსულენოვან მინერალოგიურ ძეგლებს შორის²⁷ და გარკვეული წვლილის შეტანა შეუძლია აღმოსავლური მინერალოგიის შესწავლის საქმეში²⁸.

М. Г. ЧИКОБАВА

АБУ-Л КАСЕМ АБДОЛЛАХ КАШАНИ И ЕГО ТРАКТАТ О ДРАГОЦЕННЫХ КАМНЯХ И БЛАГОВОНИЯХ

Резюме

Трактат Абу-л Касема Абдоллаха Кашани «Свадебные подарки драгоценных камней и редкости благовоний» (1300 г.) является важным персидским памятником по минералогии.

Средневековая арабо-персидская минералогия органически связана с традициями древнейшей восточной минералогии. В трактате Кашани детально описаны драгоценные и полудрагоценные камни и их разновидности, также камни животного происхождения и вымысленные минералы. Указаны месторождения, способы обработки и цены, лечебные и магические свойства камней. Во вступительной части дана алхимическая концепция происхождения минералов. Трактат содержит также сведения об ароматических веществах и уникальный рецепт изготовления глазури.

Это сочинение представляет определенный интерес как с точки зрения истории науки и современной геммологии, так и засвидетельствованной в нем предметно-отраслевой лексики.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გ. წერეთლის სახ. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტმა.

²⁷ ქაშანის შემდგომდროინდელი სპარსულენოვანი თხზულებებიდან განსაკუთრებით აღსანიშნავია ჰამდალას ყაზვინისა (XIV ს.) და ბენ მანსურის (XV ს.). შრომები.

²⁸ ამ დარგში უნდა აღინიშნოს კლემან-მიულეს, ეიდემანის, შტეინშნეიდერის, რუსკას, პატკანოვისა და სემიონოვის შრომები.

ხალხური აღზრდის სისტემა დასავლეთ საქართველოში (ისტორიოგრაფიული ნარკვევი)

საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტია უდიდეს ზრუნვას იჩენს ოჯახსა და დედაზე, რომლებიც სულ უფრო მნიშვნელოვან როლს ასრულებენ მოსახლეობის გამრავლებაში, მოზარდი თაობის ჯანმრთელობის დაცვაში და აღზრდაში, მისი ხასიათის, შრომისადმი, უმნიშვნელოვანესი ზნეობრივი, იდეური და კულტურული ფასეულობებისადმი მისი დამოკიდებულების ჩამოყალიბებაში¹.

განსაკუთრებულია დედისა და ოჯახის როლი ჩვილი ბავშვის აღზრდაში. ეს როლი გაპირობებულია არა მარტო თვით აღზრდის, როგორც სოციალური პროცესის სირთულით, არამედ იმითაც, რომ სკოლამდელი ასაკის ბავშვის საოჯახო აღზრდაში ჭერაც ძლიერია ტრადიციის ძალა. რა თქმა უნდა, საბჭოთა საზოგადოების ეკონომიკისა და კულტურის განვითარებამ, ყველა საბჭოთა ერისა და ეროვნების ფორმით ეროვნული, შინაარსით სოციალისტური და სულსკეცვით ინტერნაციონალური სულიერი ცხოვრების აყვავებამ კეთილ-ისმყოფელი გარემოქმედელი გავლენა მოახდინა იმ საოჯახო ტრადიციებზე და წეს-ჩვეულებებზეც, კერძოდ მოზარდი თაობის აღზრდის სფეროში რომ მოქმედებენ, მაგრამ ჯანაღ, დადებით. პროგრესულ ტრადიციებთან ერთად ჯერ კიდევ არსებობს მავნე (მაგიურ-რელიგიური) წეს-ჩვეულებებიც და საჭიროა მათი ერთმანეთისაგან გარჩევა, რათა აღზრდაში გამოვიყენოთ ყოველი პოზიტიური წეს-ჩვეულება, შევიმუშაოთ ახალი წეს-ჩვეულებანი და უქოფავდეთ ნეგატიური და მავნე წეს-ჩვეულებანი².

ამ დიდმნიშვნელოვანი ამოცანის შესრულებისათვის, ხალხის მიერ საუკუნეთა მანძილზე შექმნილი დადებითი წეს-ჩვეულებების შენარჩუნების, განვითარებისა და უარყოფითი წეს-ჩვეულებების დაძლევისათვის, საჭიროა იმის დადგენა, რომელი როლის, რა პირობებში, როგორ და რატომ ჩამოყალიბდა ისტორიულად, რა როლს ასრულებდა თავის დროზე, რა როლს ასრულებს თანამედროვე ყოფაში. აქვს თუ არა ხალხს აწმყოსა და მომავლისათვის სამსახურის უნარი. ამის დადგენა კი ტრადიციებისა და წეს-ჩვეულებების მხოლოდ ყოველმხრივი მეცნიერული შესწავლის, კერძოდ ეთნოგრაფიული კვლევის გზით შეიძლება.

ახლა როდესაც მიმდინარეობს სკკ XXVII ყრილობის ისტორიულ გადაწყვეტილებათა საფუძველზე ჩვენი სოციალისტური საზოგადოების ყოველმხრივი სრულყოფა. ცხადია, რომ გაუმჯობესებას მოითხოვს ადამიანის, განსა-

¹ საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის პროგრამა, თბ., 1986, გვ. 61—62.

² საქართველოს კ. ც.პ.ის 1975 წლის 21 ოქტომბრის დადგენილება „მაგნე ტრადიციებისა და წეს-ჩვეულებების წინააღმდეგ ბრძოლის გაძლიერების ღონისძიებათა შესახებ“, თბ., 1975. გვ. 12.

კუთრებით ახალგაზრდობის. კერძოდ, სკოლამდელი ასაკის ბავშვთა აღზრდის საქმეც. რა თქმა უნდა, აქ უწინარეს ყოვლისა გამოყენებული უნდა იქნას აღზრდის თანამედროვე მეცნიერულ-პედაგოგიკური თეორია და პრაქტიკული გამოცდილება, მაგრამ მცირე როლის შესრულება როდი შეუძლია ხალხურ პედაგოგიკასაც, ესე იგი ჩველი ანუ აკოლამდელი ბავშვის აღზრდის პროგრესულ ხალხურ წეს-ჩვეულებებსა და ტრადიციებსაც. აღზრდის მეცნიერული სისტემის შექმნასაც, რაც არც ისე დიდი ხნის წინათ მოხდა, ზომ წინ უსწრებდა აღზრდის მრავალსაუკუნოვანი ხალხური სისტემა, რომელიც ახლაც დიდ როლს ასრულებს საოჯახო აღზრდის სახით, და, მასთან-და-მე, მისი შესწავლა, მისი რაციონალური ელემენტების გამოყენება აღზრდის თანამედროვე მეცნიერული სისტემის გვერდით ფრიად საჭირო და აქტუალურია.

სხვა ხალხებთან ერთად ქართველმა ხალხმაც ბავშვის აღზრდის მდიდარი, რთული, მრავალფეროვანი და ორიგინალური სისტემა შექმნა. თავისი არსით ეს სისტემა საერთოა მთელი ქართველი ხალხისათვის, მაგრამ ბავშვის აღზრდის წეს-ჩვეულებანი საქართველოს სხვადასხვა რეგიონში თავისებურებებითაც ხასიათდებოდა. ამასთან, რაკი საქართველო იმთავითვე მრავალეროვნებად ანი ქვეყანა იყო და მეზობელ ქვეყნებთანაც ინტენსიური ურთიერთობა ჰქონდა, ქართული ტროვნული ტრადიციები სხვა ეროვნებათა ადამიანებთან თანაც-ხოვრებისა და ურთიერთშემოქმედების პირობებში ვითარდებოდა და ინტერნაციონალურ ხასიათს იძენდა. ამიტომ საერთო-ქართული ტრადიციების შესწავლა მათს რეგიონალურ და სხვა თავისებურებათა შესწავლასაც მოითხოვს.

ჩვენ მიზნად დავსახეთ აღზრდის ქართული ხალხური სისტემის პრობლემის შესწავლა დასავლეთ საქართველოში; თუმცა შედარებისათვის საქართველოს დანარჩენი რეგიონის სხვა მკვლევართა თუ ჩვენ მიერ მოპოვებული მასალაც გვაქვს გამოყენებული, რომელთა დიდი ნაწილი ინახება ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოსა და კავკასიის ეთნოგრაფიის სექტორის არქივში.

იქვეა დაცული მრავალი საინტერესო ეთნოგრაფიული მასალა, რომელიც სხვადასხვა ავტორთა მიერაა ჩაწერილი საქართველოს ზოგიერთ რეგიონში³.

ჩვენს საკვლევ რეგიონში ჩველი ბავშვის აღზრდის ხალხური სისტემა მონოგრაფიულად შეუსწავლელია. მართალია, არ მოგვეპოვება ცოტა თუ ბევრად ვრცელი გამოკვლევა ამ თემაზე, მაგრამ არსებობს რამდენიმე წერილი⁴, აგრეთვე რამდენიმე მონოგრაფიული გამოკვლევა, რომლებშიც შესწავლილია ბავ-

3 იხ. ხელნაწერი ნაშრომები მ. ბაღიაურისა, „ბავშვის დაბადება-აღზრდის წესები ჩვენსურეთში (არხოტის თემი)“, 1938; ალ. დავითიანისა — „სევანური ბალსქვემოური ეთნოგრაფიული მასლები (ბავშვის დაბადება და აღზრდა)“, 1941; მ. ქობულაშვილისა — „ხევსურის დაბადება და აღზრდა“, 1943; გ. ზედგინიძისა — „ჯავახეთი. ბავშვის შობა და აღზრდა“, 1946; ი. ბაღიაური, ხევსურული ხალხური დღეობების კალენდარი, 1939 და სხვ.

4 ნ. ლოლობერიძე, ხალხური აღზრდის წესები სამეგრელოში (თამაში და სათამაშოები) — კრებ. „მასალები სამეგრელოს ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის“, თბ., 1979; ი. ხუხუა, ტაონომების — სალხინოსა — და წახტურის წარმოშობის ისტორიისათვის, გეგეკუორის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმის XXVI გაერთიანებული სესიის მასალები, გეგეკუორი, 1961.

შვის აღზრდის ხალხური წეს-ჩვეულებანი საქართველოს აღმოსავლეთ, სამხ-
ბრეთ და ჩრდილოეთ რეგიონებში, აფხაზეთსა და აჭარაში⁶.

ზოგადი ცნობები აღზრდის, კერძოდ, ბავშვის აღზრდის შესახებ უძველესი
ხანის ქართულ საისტორიო და მხატვრულ ძეგლებშიც მოიპოვება⁷.

შოთა რუსთაველის „ვეფხისტყაოსანში“ ადამიანის პარმონიული აღზრ-
დის რენესანსულ იდეასაც ვხვდებით⁸. სულხან-საბა ორბელიანმა და დავით
გურამიშვილმა აღზრდის მთელი თეორია და სისტემა ჩამოაყალიბეს. ვახუშტი
ბაგრატიონის, დ. ბაგრატიონის, იოანე ბაგრატიონის, სოლომონ დოდაშვილის
და სხვა ადრინდელი ქართველი განმანათლებლების ნაწერებში უკვე ვხვდებით
მსჯელობას ბავშვის აღზრდის ზოგიერთ კონკრეტულ საკითხებზე, მაგალითად
ზნე-ჩვეულებათა და ხალხური საბავშვო სათამაშოების აღწერას⁹.

⁶ Ковалевский М., Родовой быт в настоящем, недавнем и отдаленном прошлом, I, СПб, 1905; Косвен М., Этнография и история Кавказа, М., 1961; Народы Кавказа, т. II, М., 1962; თ. სახოკია, მოგზაურობანი, თბ., 1950; ეთნოგრაფიული ჩანაწერები, თბ., 1952; როგორ ვიზრდებოდი ძველად, თბ., 1956; ს. მაქალათია, სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, თბ., 1941; მთიულეთი, თბ., 1930; თუშეთი, თბ., 1933; ფშავი, თბ., 1934; ზევი, თბ., 1934; მესხეთ-ჭავჭავაძე, თბ., 1938; ხევსურეთი, თბ., 1984; ა. ყაშარაული, ზესურეთი, თბ., 1932; ჯ. ნოდარდელი, ეთნოგრაფიული ნარკვევი აჭარელთა ყოფა-ცხოვრებიდან, თბ., 1939; Мачавариани К., Некоторые черты из жизни абхазцев, СМОМПК, вып. IV, Тиф., 1884; Хускивадзе О., Местечко Квирилы, там же; ვ. ბარდაველიძე, ბავშვის დაზრდასთან დაკავშირებული რიტუალი მთიან ქართლში; „საქართველოს მუზეუმის მოამბე“, ტ. IV, 1928; ნ. ხიზანაშვილი, ეთნოგრაფიული ნაწერები, თბ., 1940; ი. ნიქარაძე, სვანური ტექსტები, 1902; ე. გაბაშვილი, ქალის საყურთება ზემო ქართლის გლეხის ოჯახში — „ოვერია“, 1889, № 97; Жордания Г. Брачные обычаи и обряды Карталинии, — „Закавказье“, 1912, №12; ც. მაქალათია, ბავშვის მოვლა-აღზრდის წესები მთიულეთში, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე XIX—ა—XIX ვ., 1957; ე. ბარდაველიძე, ქართველი ხალხის რელიგიური აზროვნების ისტორიიდან, „მომომხილველი“, 1949; რ. ხარაძე, დიდი ოჯახის გადმონათხები სვანეთში, თბ., 1939; ვ. ითონიშვილი, ცენტრალური კავკასიის მთიულეთის საოჯახო ყოფა, I, ნახებისა და ოსების საოჯახო-ყოფა, თბ., 1969; ქართველ მთიელთა საოჯახო ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1960; ზ. შერაზადაშვილი, ხალხური თამაშობანი, თბ., 1954; ნ. დოღობეიძე, ხალხური აღზრდის წესები აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, 1974; ნ. შინდარძე, ქართული ხალხური მედიცინა, თბ., 1981; ნ. შიშინაშვილი, ქართული ხალხური მოძრაობის თამაშობანი, თბ., 1958; ე. ელაშვილი, ქართული ხალხური ფიზიკური კულტურის ტრადიციები და თანამედროვეობა, თბ., 1973; Смирнова Я. С., Воспитание ребенка у абхазцев — КСИЗ, вып. 36, М., 1962; Соловьева Л. Т., Обычаи и обряды грузин, связанные с рождением и воспитанием детей (Вторая половина XIX — начало XX в.в.), М., 1982; Обычаи и обряды первых лет жизни ребенка у грузин Хевсурети... «Советская этнография», 1982, № 4; Обряды и обычаи грузин, связанные с охраной здоровья детей, 1984; Полевые исследования института этнографии 1980—1981, обычаи и обряды детского цикла у грузин (вторая половина XIX — начало XX в.), КЭС, VIII, 1984.

⁶ ს. კანტურიშვილი, ყოფა და კულტურა V—X საუკუნეების საქართველოში, თბ., 1984, გვ. 180, 190, 208—222, 359—361.

⁷ შ. რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, თბ., 1970, გვ. 181—188, 286—288;

⁸ ს.—ს. ორბელიანი, წიგნი სიბრძნე-სიკრთისა ს. იორდანიშვილის რედ., თბ., 1957; ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედ., თბ., 1941, გვ. 229—32; დავით ბაგრატიონი, კალმასობა, ტ. I, თბ., 1936, გვ. 41—42, 85, 222, 242, 244, ტ. II, თბ. 1988, გვ. 29, 36, 222; დ. გურამიშვილი, დავითიანი, 1959, გვ. 31—35; ს. დოდაშვილი, წერილები, თბ., 1961, გვ. 266—286.

დიდად იზრდება ინტერესი მოზარდი თაობის აღზრდის ცალკეული საკითხებისადმი XIX საუკუნეში, განსაკუთრებით მის მეორე ნახევარში. ეს ნათლად ჩანს რუსი რევოლუციონერ-დემოკრატებისა და ქართველი განმანათლებლების ნაწერებიდან. მაგალითად, ვაჟა-ფშაველას აღზრდისა და საზოგადოებრივი ცხოვრების ურთიერთკავშირს რომ ეხებოდა, წერდა: „მთელი თამაშობები, რომლებითაც დღეს ბალები ერთობიან, წარსული კაცობრიობის სურათებია. დღეს ერთ დროს ცხოველი მოვლენა სათამაშოდ გადაქცეულა, ნაწილი თამაშობათა მოგვეგონებს ომიანობას, ძარცვას, გატაცებას. ტყვედ შეპყრობას, რომელთაც წინა დროში ცხოველი ძალა ჰქონდათ, დღეს კი მხოლოდ აჩრდილს წარმოადგენს იმისას, რაც მამინ სტოცხლობდა, რითაც ცხოვრება სულს იდგამდა“⁹.

უფრო ადრე, ჯერ კიდევ გასული საუკუნის 60-იან წლებში, გიორგი წერეთელი ახალგაზრდა დედებსა და ჯერ კიდევ გასათხოვარ ქალებს ასე უხსნიდა საერთოდ აღზრდის და, კერძოდ, საოჯახო აღზრდის მნიშვნელობას: „ახლანდელი მეცნიერები ამბობენ: კაცი არის ქმნილებათათვის გარემოებისათ. ყოველი ახალგაზრდა დედა თავს დაჰხარის თავის პირში შვილს, იმისი დედური გული და შვილზედ თავგანწირული სიყვარული ხშირად უღალადებს თავის ახალ მოტუტიკე ყმაწვილს: „შვილო შენ უნდა იყო წარჩინებული შენს ტოლსა და ამხანაგებში, შენ უნდა ჩააგვირგვინო შენი მშობელი შენის სახელით, შენ უნდა გამოხვიდე შეუდარებელი კაცი კაცთა შორის“, — ყოველი დედა ამგვარად უქადაგებს თავის შვილებს. ყველა ეს თვისება ყმაწვილს უნდა ჩაენერგოს მშობლიდან და იმ ნაგალითებით, რომლითაც ყმაწვილია გარემოცული შინა ცხოვრებაში“¹⁰...

უფრო გვიან იმავე საკითხზე ილია ჭავჭავაძე წერდა: „ბავშვის ბუნება საიდუმლოთა საიდუმლოა. ბავშვი იგივე აღმამანია და მით უფრო ძნელი საცნობელია, რომ ძნელ წასაყიბთ ქარაგმით დაწერილია. თუ ესე ითქმის, და არა სხვილ და სრულ ასოებით, როგორც დამთავრებული კაცი. არ უნდა გვეკვირდეს, რომ რასაც დიდ მდინარეში ვპოულობთ, იმაჲ მის პატარა სათავეშიაც ვხედავთ. ბავშვი სათავეა, დასაწყისია დიდის აღმამანისა“. მისი აზრით, „მზრდელი ყმისა მეორე შემოქმედი“ა, მაგრამ მთავარია მაინც ვარემო, რომელშიც ბავშვი იზრდება. „იმ წრეს, სადაც ბავშვი პირველ ხანდაზნე ტრიალებს, — წერს დიდი ქართველი განმანათლებელი, — დიდი გავლენა აქვს მთელს აღმამანის მერმისზედ. ბავშვის ნორჩისული და გული მეტად მგრძნობიერია და მალე დამჩნევი ავისა და კარგისა, და ამიტომაც წრე, საცა ბავშვი და მოზარდი აუღს იბრუნებს, თავის ბეჭედს ავისას და კარგისას აუცილებლად ზედ დაასვამს ხოლმე. ამ სახით, არავითარი ეჭვია, რომ თითონ წრეს ცხოვრებისა დიდი შემოქმედება აქვს მოზარდის თაობის მერმისზედ“¹¹.

იაკობ გოგებაშვილი ნაკლებად ეხებოდა ჩვილი, სკოლამდელი ასაკის ბავშვის აღზრდის ხალხურ სისტემას, მაგრამ მშრომელი, განათლებული, ზნემაღალი, პატრიოტი და ინტერნაციონალისტი „ახალი ტიპის ქართველის“ აღზრ-

⁹ ვაჟა-ფშაველა, მოხვედით მშვიდობით (გაზ. „ივერია“, 1900, № 76).

¹⁰ გ. წერეთელი, ახალგაზრდა დედებს და ყმაწვილ ქალებს, თბ., ტ. I, ს. ხუნდაძის რედ., თბ., 1951, გვ. 64.

¹¹ ი. ჭავჭავაძე, თბ. სრ. კრებული, პ. ინგოროყეას რედაქ., ტ. 2, თბ., 1950, 467, 480; იქვე, ტ. 8, გვ. 316—317.

დის მისი თეორია არსებითად ქართული ხალხური აღზრდის სისტემის რაციონალური ელემენტების შეცნირული დასაბუთება იყო¹².

იაკაი წერეთელმა შესანიშნავი ლექსები და მოგონებანი უძღვნა ბავშვობას, უმღერა თავისუფალ და განათლებულ ახალშობილთ.

XIX საუკუნის დასასრულიდან და XX საუკუნის დამდეგიდან ქართულ და რუსულ პრესაში იბეჭდებოდა პუბლიცისტური წერილები, რომლებიც საოჯახო აღზრდის, კერძოდ, ბავშვის აღზრდის ცალკეულ საკითხებს კიდევ უფრო ვრცლად განიხილავენ. რუსი პედაგოგი ე. პოკროვსკი, მაგალითად, ჯერ კიდევ 30—90-იანი წლების მიჯნაზე აღნიშნავდა საბავშვო აღზრდის და ამ საქმეში ეროვნულ საბავშვო სათამაშოთა მნიშვნელობას, მათს ინტერნაციონალურობას და ეროვნულობას: იმის მიუხედავად, რომ ყველა ეროვნების საყმაწვილო თამაშობებს, — წერდა იგი, — ბევრი რამ აქვს ერთმანეთთან საერთო, მაინც ყოველი ხალხის შვილებს ეს თამაშები ზრდიან ისევე თავისებურად, როგორც მათ ზრდის დედაენა, წეს-ჩვეულება, თქმულება თუ ანდაზა¹³.

ეროვნულ სათამაშოებს მოზარდი თაობის აღზრდის მნიშვნელოვან საშუალებად მიიჩნევდა ზაქარია გულისაშვილიც, რომლის აზრით, ბევრი თამაში ქართველ ბავშვებს თვით ქართული ცხოვრებიდან ჰქონდათ აღებული¹⁴.

ბავშვის აღზრდის არაერთი საკითხია აღბრული XIX—XX საუკუნის რევოლუციამდელ ქართულ საყმაწვილო ჟურნალებში („ნობათი“, „ჭეჯილი“ და სხვა) და საერთოდ იმდროინდელ ქართულ და რუსულ პრესაში (საქართველოს მოამბე“, „დროება“, „მნათობი“, „ივერია“, „კვალი“, „ცნობის ფურცელი“, „კავკაზი“, „ნოვოე ობოზრენიე“ და მრავალი სხვა), რომლებშიც გაფანტულია არაერთი საინტერესო ცნობა ხალხის ეთნოგრაფიული ყოფისა და კულტურის, კერძოდ ჩვილი ბავშვის აღზრდის შესახებ.

XIX საუკუნისა და XX საუკუნის მიჯნაზე ქართულ პედაგოგიურ პუბლიცისტურაში მკვიდრდება აზრი, რომელსაც ცნობილი პედაგოგი ალ. ნათაძე ასე აყალიბებს: „ოჯახი პირველ დასაწყის სკოლად უნდა იყოს მიჩნეული, სადაც ყოველ საღ და საფუძვლიან პედაგოგიურ ზომებს სრული თავისუფლება უნდა ჰქონდეს დათმობილი“¹⁵. მეორე მხრივ, ბავშვის აღზრდას იმ დროს განიხილავდნენ უდიდესი საზოგადოებრივი და ეროვნული მნიშვნელობის საკითხად, რომელიც მაგალითად, ილ. ფერაძის თქმით, „დედად საყურადღებო საკითხია, ეინიდან აღზრდის სიაკეგრეზე დამოკიდებულია ბავშვების მომავალი ბედი, ხოლო მასზე პირდაპირ დამოკიდებულია ბედი მთელის საზოგადოებისა, მთელის ერისა“¹⁶. ცნობილმა პედაგოგმა გიორგი იოსელიანმა (წყალტუბელმა) ბავშვის ხალხური აღზრდა აღზრდის არა მარტო საწყისად, არამედ საფუძვლადაც გამოაცხადა: „თითოეულმა კარგად იცის თავისი საკუთარი ცხოვრებიდან და სიყმაწვილის გონებიდან, — წერდა იგი, — რომ ყველაფერი, რაც კი პატარაობისას ჩაბეჭდილა და ჩანერგილა ჩვენს ნერვებში და გონებაში,

¹² დ. ლორთქიფანიძე, დიდი ქართველი პედაგოგი იაკობ გოგებაშვილი, თბ., 1955, გვ. 11, 32.

¹³ Покровский Е., Детские игры, преимущественно русские, М., 1887; Он же, Педагогические помыслы («Вестник воспитания», 1893, № 2, გვ. 195).

¹⁴ Гулисов З., Об игрушках, играх и разных детских забавах встречающихся в Грузии (СМОМПК, вып. V, 1898, გვ. 231).

¹⁵ ალ. ნათაძე, ჩვენს დედებს, პედაგოგიური წერილები, „ივერია 1903, № 3.

¹⁶ ილ. ფერაძე, ბავშვების აღზრდა ოჯახში, „ცნობის ფურცელი“, 1898, № 6998.

აღარ ჰქრება, ზიკვდილამდის თან დაგედევს და ხშირად გავლენაც აქვს ჩვენს მოქმედებაზე, მისი უმთავრესი მიზეზი, ერთი მხრით, ის არის, რომ ყმაწვილის ჩვილი გული და სული წმინდა ნიადაგს წარმოადგენენ, რომელზედაც ყველაფერი ნახული, თუ გაგონილი ისე ღრმად იბეჭდება, რომ სრულებით ამოშლა და გაქრობა შეუძლებელია: მეორე მხრივ, რადგანაც დედამისთანა საყვარელი სხვა არავინ არის ბავშვისათვის, ამიტომ ყველაფერს მათგან ნათქვამსა და ნაჩვენებს დიდი სიხარულით ითვისებს და იმარხავს იგი გულში. ამას გარდა პატარები, რადგანაც მათი ჰკუთავონება ძლიერ სუსტია და ავსა და კარგს ვერ არჩევს, მხოლოდ მიბაძვით სცხოვრობენ და რასაც ოჯახში დაინახავენ, იმას ითვისებენ და ცდილობენ თვითონაც გაიმეორონ ანუ განაახლონ. ამ მიზეზისა გამო განათლებული მშობლები ყოველთვის სიფრთხილით იქცევიან და მუდამ სცდილობენ ყველაფერი კარგი დაანახონ ყმაწვილს და ცუდ მაგალითებს ააშორონ, რადგანაც კარგად ესმით, უკეთეს ყმაწვილმა ოჯახში ცუდი მიდრეკილება და ჩვეულება შეიძინა, მემრე მისი გასწორება მეტისმეტად ძნელია. ამგვარად შინაურ აღზრდას პირველი ადგილი უჭირავს ბავშვის ცხოვრებაში, ფრიად დიდი მნიშვნელობა აქვს და მშობლების მაგიერობა ამ საქმეში სხვას არ შეუძლია. ერთი ზიტყვით, ჩვენ გაბედვით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ახალი თაობის ბედ-იბაღი უპირველეს ყოვლისა შინაურ აღზრდაზეა დამოკიდებული და უამისოდ ვერც ერთი სკოლა, რაც უნდა კარგად იყოს მოწყობილი, ვერას გახდება. ჩვენი ერის სიბრძნეს დიდად კარგად გამოუხატავს თავისი შეხედულება და აზრი ამ საგნის შესახებ. დედა ნახე, მამა ნახე, შვილი ისე გამოიხატება“¹⁷.

რევოლუციამდელ ხანაში, დაწყებული განსაკუთრებით XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან, ქვეყნდებოდა ისეთი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ნაშრომებიც, რომელთა ავტორებიც, მაგალითად, ი. ცისკარიშვილი, რ. ერისთავი, ნ. ბერძენიშვილი, ნ. ხუდადოვი, ნ. ხიზანაშვილი, გ. მაიაშვილი, ნ. ჩუბინი, გ. ახელედიანი, ისაკოვა, მ. ქანანოვი და სხვები, ეხებოდნენ საოჯახო აღზრდის ცალკეულ უფრო კონკრეტულ საკითხებსაც, მაგრამ, ჯერ ერთი, მათ წერილებს დღეს უფრო პირველწყაროების მნიშვნელობა აქვთ, ვიდრე ისტორიოგრაფიული ნაშრომებისა, და, მეორეც, ამ წერილებშიც თითქმის მხოლოდ აღმოსავლეთ საქართველოს მასალაა და იშვიათად დასავლეთ საქართველოსი¹⁸.

საბავშვო ეთნოგრაფია მეცნიერებად მხოლოდ საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ ყალიბდება. მისი შემდგომი განვითარება ხალხთა ტრადიციულ-ყოფითი კულტურის შესწავლის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ამოცანაა¹⁹. ამიტომ სავესებით გასაგებია, რომ საბჭოთა კავშირისა და მსოფლიოს ხალხთა საბავშვო ეთნოგრაფიის და მისი ერთ-ერთი ნაწილის — აღზრდის ხალხური სიტემის შესწავლა სულ უფრო და უფრო მზარდ მეცნიერულ-თეორიულ და პრაქტიკულ ინტერესს იწვევს. საბჭოთა ეთნოგრაფთაგან ამ მიმართულებით პირველი ნაბიჯები ამ 50—60 წლის წინათ გადადგეს ი. ზარუბინმა, ვ. ბარდა-

¹⁷ წყალტუბოელი, შინაური აღზრდა ჩვენში. „ცნობის ფურცელი“, 1901, № 1663.

¹⁸ იხ. მაგალითად, რ. ერისთავის, ნ. ხიზანაშვილის, გ. მაიაშვილის ნაშრომები; К онанов М., Народное акушерство на кавказе, Тифлис, 1890.

¹⁹ Б ромлей Ю. В., Современные проблемы этнографии, М., 1981, გვ. 125, 185.

ველიძემ, ა. ტროიკაიამ, ე. პეღლინამ, ზ. ნიკოლსკაიამ დას. აბრამზონმა²⁰. უკანასკნელი 10—15 წლის მანძილზე ეს პრობლემა წინ წასწიეს ოჯახის ეთნოგრაფმა მკვლევრებმა: ე. ტერ-სარქისიანცმა — სომხური, ი. სმირნოვამ — ჩრდილოკავკასიური, ნ. ლობაჩევამ — უზბეკური, ავტორთა კოლექტივმა — შუაზიური და ყაზახური. ს. გაჩიევამ — ნოღელთა, კ. გასიევამ — ბურიატული, მ. უსტინოვამ — ლატვიური, ვ. ბიგევაძემ — აფხაზური, ი. გემუევამ — სელკუპური, ს. გაჩიევამ — დაღესტნური, უ. სურხასკომ — კარელიური მასალის ანალიზით²¹. ამავე დროს ჩვილი (სკოლამდელი) ბავშვის აღზრდას მონოგრაფიები და სტატიები მიუძღვნეს ე. მაქავარიანმა, ლ. სოლოვიოვამ და ნ. კაპანაძემ — ქართული, ი. სმირნოვამ — აფხაზური და ჩრდილოკავკასიური, ტ. ბესაევამ და ლ. გოსტიევამ — ოსური მასალის ანალიზის საფუძველზე²².

ცალკე უნდა აღინიშნოს კავკასიის ხალხთა ყოფის შესახებ 1962 წელს გამოცემული ორტომიანი კოლექტიური ნაშრომი²³ და 1983 წელს გამოცემული ორი კოლექტიური ნაშრომი ბავშვობის ეთნოგრაფიის თემაზე, რომლებშიც პირველად საბჭოთა ლიტერატურაში გამოკვლეულია აღმოსავლეთი, სამხრეთ აღმოსავლეთი, სამხრეთი აზიისა და წინააზიის ზოგიერთი ხალხის ბავშვთა და მოზარდთა აღზრდის ტრადიციული ფორმები²⁴. სულ ბოლო დროს გამოქვეყნებული ნაშრომებიდან ჩვილი ბავშვის აღზრდის ზოგადთეორიული საკითხების

²⁰ Зарубин И. И., Рождение шучманского ребенка и его первые шаги, Ташкент, 1927; Бардавелидзе В. В., დასახ. ნაშრომი, Тб., 1929; Троицкая А. Л., Рождение и первые годы жизни ребенка у таджиков долины Зеравшана. — СЭ, 1935, № 6; Пчелина Е. Г., Родильные обряды у осетин. — СЭ, 1937, № 4; Никольская З. А., Свадебные и родильные обряды аварцев Кахибского района. — СЭ, 1946, № 2; Абрамзон С. И., Рождение и детство киргизского ребенка, — СМАЭ, вып. XII, Л., 1949.

²¹ Тер-Саркисянц А. Э., Современная семья у армян, М., 1972; Смирнова Я. С., Традиция и инновация в развитии семейной обрядности, М., 1979; Лобачева Н. П., Формирование новой обрядности узбеков, М., 1975; Сб. Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана, М., 1978; Гаджиева С. Ш., Очерки истории семьи и брака у ногайцев, М., 1979; Устинова М. Я., Семейные обряды латышского городского населения в XX веке, М., 1980; Гасиева К. Д., Семья и брак у бурят, Новосибирск, 1980; Бигвава В. Л., Современная сельская семья у абхазов, Тб., 1983; Гемуев И. Н., Семья у селькупов, Новосибирск, 1984; Гаджиева С. Ш., Семья и брак у народов Дагестана в XIX начале XX в. М., 1985; Сурхаско Ю. Ю., Семейные обряды и верование карел (конец XIX — начало XX в.), Л., 1985.

²² ე. მაქავარიანის დასახ. ნაშრომი; Соловьева Л. Т., Обычаи и обряды первых лет жизни ребенка у грузин в конце XIX — начало XX века, — СЭ, 1982, № 4; ბ. კაპანაძე, აღზრდის ხალხური წესები ზემო იმერეთის ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით წიგნში საქართველოს ისტორიის საკითხები, თბ., 1982., Смирнова Я. С., Воспитание ребенка у абхазов, — КСИЗ, вып. 36, М., 1962; Гостнева Л. К., Традиции воспитания детей в осетинской крестьянской семье, М., 1981; მსივე, семья и семейный быт народов Северного Кавказа, М., 1983; Соловьева Л. Т., Обычаи и обряды детского цикла у грузин (вторая половина XIX — начало XX в.). «Кавказский этнографический сборник», VIII. 1985.

²³ Народы Кавказа, 1962.

²⁴ Этнография детства, Традиционные формы воспитания детей и подростков Восточной и Юго-Восточной Азии, М., 1983; Этнография детства. Традиционные формы воспитания детей и подростков у народов Передней и Южной Азии, М., 1983.

გასარკვევად დიდი მნიშვნელობა აქვთ პ. გუგუშვილისა და გ. წულაძის სოციოლოგიურ გამოკვლევებს²⁵.

განხილული სამეცნიერო ლიტერატურის ანალიზის საფუძველზე უწინარეს ყოვლისა ჩვენს ინტერესს იწვევს თვით აღზრდის ცნება და აღზრდის ხალხური სისტემის პრობლემატიკის სტრუქტურა.

ცნება აღზრდისა (воспитание, éducation) საერთოდ ორგვარი გაგებით იხმარება. ქართულად იგი ფიზიკურ გაზრდასაც (взросление) გულისხმობს და სულიერ აღზრდასაც. თავის მხრივ, სულიერი აღზრდა სამეცნიერო-ეთნოგრაფიულ ლიტერატურაში გათანაბრებულია სოციალიზაციასთან, ესე იგი პიროვნების მომზადებასთან საზოგადოებრივ ცხოვრებაში მონაწილეობისათვის.

ინტერესს იწვევს ბავშვობის ცნებაც, რომელიც, ქართული ტრადიციის მიხედვით, ჩვილი, სკოლამდელი ასაკის ადამიანის ცხოვრების ხანასაც გულისხმობს და მოზარდი, ყრმა, სასკოლო ასაკის ადამიანის ცხოვრების ხანასაც, ჩვენი კვლევის საგანი ჩვილი, სკოლამდელი ბავშვის ხალხური აღზრდის სისტემაა, ხალხური პედაგოგიკაა. ამ კუთხით ბავშვობა ეთნოგრაფიული კვლევის ერთ-ერთი უძველესი ტრადიციული ობიექტია, რადგან უამისოდაც შეუძლებელია ხალხის, ეთნოსის ცხოვრების, კერძოდ საოჯახო ცხოვრების წესის მთლიანი დახასიათება, თუმცა ბავშვობის შესწავლა მრავალი სხვა კუთხითაც შეიძლება და ხდება კიდევაც.

ბავშვობის აღწერას უძველეს წერილობით წყაროებშიც ვხვდებით, მაგრამ მხოლოდ XIX საუკუნეში ხდება იგი ეთნოგრაფთა, ისტორიკოსთა და ფოლკლორისტთა სპეციალური კვლევის საგანი. XIX—XX საუკუნეთა მიჯნაზე კი მის შესახებ იქმნება არა მარტო აღწერილობითი, არამედ შედარებით განმაზოგადებელი ნაშრომებიც. ცნობილია, რომ პ. სპენსერმა თავის „სოციოლოგიის პრინციპებში“ (1876 წ.) ცალკე თავი დაუთმო ბავშვობას, თავიანთ ნაწერებში დიდი ყურადღება მიაქციეს მას ე. ტეილორმა, შ. ლეტურნომ, ე. ვესტერმარკმა, ხოლო გ. პლოსმა სხვადასხვა ხალხთა ბავშვთა აღზრდის შედარებით შესწავლას ორტომიანი შრომა მიუძღვნა.

რევოლუციამდელი რუსული და ქართული ეთნოგრაფიული ლიტერატურა საკმაოდ ფართოდ აშუქებდა აღზრდის თემას, მაგრამ დამოუკიდებელ დარგად სახალხო პედაგოგიკამხოლოდ რევოლუციის შემდგომი 20-იანი წლებიდან იქცა. იმავე დროს ბავშვის გაზრდა და სოციალიზაცია საზღვარგარეთ ბ. მალინოვსკის, მ. მიდის, კ. დიუბუას, რ. ფერსის, მ. ფორტესის მონოგრაფიული საველე გამოკვლევების საგანი გახდა, ხოლო ომის შემდეგ ბავშვობის ეთნოგრაფიის საკითხების კვლევა კიდევ უფრო გაფართოვდა რაოდენობრივადაც და ხარისხობრივადაც. 1976 წელს კი ისეთი საინტერესო წიგნიც გამოიცა, როგორიცაა უ. ბრონფენბრენერის „ბავშვობის ორი სამყარო. ბავშვები ამერიკის შეერთებულ შტატებსა და სსრ კავშირში“, თუმცა საბჭოთა მეცნიერები არ იზიარებენ ავტორის იმ თვალსაზრისს, თითქოს ბავშვთა აღზრდის მთავარი სოციალური ინსტიტუტი ამერიკაში ოჯახი იყოს, ჩვენში კი — საბავშვო კოლექტივი²⁶.

25 პ. გუგუშვილი, მოსახლეობა, ოჯახი, შეილიანობა, თბ., 1985, გ. წულაძე, შობადობის სოციოლოგიის საკითხები, თბ., 1984.

26 Кон И. С., Послесловие, В кн. у Бронфенбренера «Два мира детства, Дети в США и в СССР», М., 1976, гл. 132—161.

7. მაკნე, ისტორიის სერია, 1986, № 4

ბოლო დროის საბჭოურმა ეთნოგრაფიამ არა მარტო დიდი ფაქტობრივი მასალა შეაგროვა სსრ კავშირის სხვადასხვა ხალხთა, მათ შორის ქართველთა ხალხური პედაგოგიკის თეორიასა და პრაქტიკაზე, არამედ ამ მასალის განზოგადებაც სცადა²⁷. გ. ვოლკოვმა კი ცოდნის ამ დარგის აღსანიშნავად ეთნოპედაგოგიკის სახელწოდებაც შემოგვთავაზა²⁸.

ეს ტერმინიც და „ტრადიციული აღზრდაც“ ხალხური პედაგოგიკის სინონიმებია. იგი საოჯახო ცხოვრების დიდი და მნიშვნელოვანი ნაწილია და მოიცავს ისეთ საკითხებს, როგორიცაა ქალის მშობიარობა, ბავშვის დაბადება, ჩვილი ბავშვის მოვლა, სწავლება და თამაშობა, შრომითი და რიტუალური საქმიანობა, შრომითი აღზრდა, მშობლების დამოკიდებულება ბავშვებისადმი, წახალისება და დასჯა, შრომითი, ფიზიკური და ზნეობრივი აღზრდა, შრომის დანაწილება ბიჭებსა და გოგონებს შორის, ბიჭებისა და გოგონების შრომის განსხვავება, მათი სტატუსი ოჯახში, უფროსებისაგან ბავშვების დამოკიდებულების ხარისხი.

ბავშვის ტრადიციული აღზრდის თუ სოციალიზაციის ყველა ამ და კიდევ სხვა მრავალი ანალოგიური საკითხის შესწავლას დიდ მნიშვნელობას ანიჭებენ ეთნოგრაფებიც, ისტორიკოსებიც, პედაგოგებიც და ფსიქოლოგებიც. ამასთან, „ბავშვობის სამყარო და ბავშვთა აღზრდის წესები იდამიანისა და საზოგადოების მეცნიერების ძველი და იმავე დროს მუდამ ახალი საგანია. თუ არ იცო, როგორ ზრდის ესა თუ ის ხალხი თავის ბავშვებს, შეუძლებელი იქნება მისი ცხოვრების წესის გაგებაც და მისი სოციალური ისტორიის გაგებაც“. მეორე მხრივ, ბავშვთა სოციალიზაციის ტრადიციულ მოდელთა შესწავლა აადვილებს თანამედროვე სოციალურ-პედაგოგიკური პროცესების გაგებას, თუმცა ამოცანა, ცხადია, ის კი არ არის „ძიების“ კვლევით ძველი საზოგადოების ისტორიასა და ხალხურ პედაგოგიაში მისაბადი ნიმუშები და თანამედროვე პრობლემების გადაწყვეტის რეცეპტები ვეძიოთ, არამედ ის, რომ დავძლიოთ ეთნოკულტურული და ისტორიული პროვინციალიზმი და გავაფართოვოთ თანამედროვეობის გაგების საზღვრები²⁹.

ასეთია ხალხური აღზრდის ცნების, სტრუქტურის და მისი შესწავლის პერსპექტივის მართებული გაგება საბჭოთა ეთნოგრაფიულ მეცნიერებაში. როგორც ზემოთ ითქვა, ეს გაგება უდევს საფუძვლად იმ ნაშრომებსაც, რომლებშიც შესწავლილია კავკასიის ხალხთა ხალხური აღზრდის სისტემა. მაგრამ მართებულად აღნიშნავს ლ. სოლოვიოვა, რომ ეთნოსის ტრადიციულ-ყოფითი კულტურის ეს მნიშვნელოვანი ნაწილი — საბავშვო ციკლის წეს-ჩვეულებანი კავკასიისმცოდნეობაში შესწავლილია უმთავრესად ჩრდილოკავკასიურ და ნაწილობრივ დაღესტნურ მასალაზე დაყრდნობით³⁰. ახლა უკვე იმის თქმაც აღარ შეიძლება, თითქოს ამიერკავკასიის ხალხთა მასალის საფუძველზე საბავშვო

27 Волков Г. Н., Этнопедагогика, Чебоксары, 1974; Комарова Г. А., О понятии «этнопедагогика» в советской этнографической и педагогической науке. — Изучение преемственности этнокультурных явлений, М., 1980; Конн И. С., Этнография детства. Историкографический очерк. — В сб. Этнография детства, Традиционные формы воспитания детей и подростков у народов Восточной и Юго-Восточной Азии, М., 1983, гл. 9—50.

28 Волков Г. Н., — დასახ. ნაშრომი.

29 Кон И. С., Введение, — დასახ. ნაშრომი, გვ. 3—8.

30 Соловьева Л. Т., Обычаи и обряды детского цикла у грузин (вторая половина XIX начало XX вв.). — КЭС, VIII, М., 1984, гл. 167.

ეთნოგრაფია შეუსწავლელი იყოს. ამ ბოლო დროს, როგორც ზემოთაც ითქვა, თვითონ ლ. სოლოვიოვამ შეისწავლა ეს თემა აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველოს მასალის შეკრებისა და ანალიზის საფუძველზე. ამასთან, მან გამოიყენა ვ. ბარდაველიძის, ს. მაქალათიას და მრავალი სხვა ავტორის შემოთვალისწინებული ნაშრომებიც. 1985 წელს გამოქვეყნებულ სტატიაში ლ. სოლოვიოვამ აღმოსავლეთ და სამხრეთ ქართველთა (ქართლელების, კახელების, თუშების, ფშაველების, ხევსურების, მოხვევების, მესხების, ჯავახელების) საბავშვო ციკლის ხალხური წეს-ჩვეულებანი მშობიარობამდე, მშობიარობისდროინდელ და მშობიარობის-შემდეგდროინდელ წეს-ჩვეულებებად დააჯგუფა და თითოეული მათგანი საკმაო სისრულით დაახასიათა. დადგენილ იქნა, რომ მთიან ქართლ-კახეთში ფეხმძიმე ქალი უმალავდა თავისიანებს ფეხმძიმობას, სანამ მუცელი არ შეეძინეოდა, და მერეც ერიდებოდა მანქანებს, თუნდაც შინაურთ, ორსულობისას ქალის სამუშაო რეჟიმი თითქმის ისეთივე იყო როგორც ორსულობამდე. ნორმალური შრომა და კვება იოლი მშობიარობის აუცილებელ პირობად იყო მიჩნეული. ორსულ ქალს მძიმე შრომა ეკრძალებოდა, მაგრამ, თუ იგი ოჯახში ერთადერთი იყო, პრაქტიკულად მაინც მძიმე შრომას ეწეოდა.

ქართლის მთიანეთში ორსული ქალი უწმინდურად ითვლებოდა და არა მარტო მას, არამედ მისი ოჯახის სხვა წევრებსაც სალოცავში შესვლა ეკრძალებოდათ, სალოცავი წაიბილწებო. მოქმედებდა სხვადასხვა აკრძალვა, რათა ბავშვი ჯანსაღი და ლამაზი დაბადებულიყო. ამავე მიზნით ორსულ ქალს ეკრძალებოდა ზოგიერთი საჭმლის ჭამა. მშობიარობა რომ იოლი ყოფილიყო, ორსულს არ უნდა ეჭამა მარილიანი და ცხარე საჭმელი, არ უნდა დაეღია ალკოჰოლიანი სასმელი. ხევსურეთში მსხვერპლს წირავდნენ ბედის ღვთაებას, როცა მშობლებს მაინცდამაინც ვაჟის დაბადება სურდათ³¹.

აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველოში XX საუკუნის დამდეგამდე იყო შემორჩენილი ჩვეულება, რომლის მიხედვით ქალს პირველი შვილი თავისი მშობლების სახლში უნდა ეშვა და ქმრის სახლში 1—2 თვის შემდეგ უნდა დაბრუნებულიყო ახალშობილთან ერთად. ქალის მშობლებს გაწყობილი აკვანი უნდა დაეხვედრებინათ შვილისათვის. ხევში პატარძალი წლისთავზე თავის მშობლებთან მიდიოდა და იქ მშობიარობდა³². სამცხე-ჯავახეთშიც მშობლების ოჯახში პატარძლის დაბრუნებას მისი მშობიარობის დროსაც უკავშირებდნენ ხოლმე. სვანეთში ქალი არა მარტო მშობიარობდა მშობლების სახლში, არამედ ახალშობილიც რამდენიმე ხანს იქვე იზრდებოდნენ. ქალის „შინ დაბრუნების“ ჩვეულება გავრცელებული ყოფილა მთელ კავკასიაში და შუა აზიაში. მშობიარობის ზოგი ანალოგიური ჩვეულება შენიშნულია დასავლეთ ციმბირის ხალხებშიც³³.

ქალი ჩვეულებრივ მშობიარობდა უძველეს დროს — ბოსელში, ახალ დროში — საცხოვრებელ სახლში, ოღონდ იატაკზე, XX საუკუნის დამდეგიდან კი საწოლზე. მშობიარეს ეხმარებოდა ბებიაქალი, რომელსაც, თავის მხრივ,

31 ნ. ხიზანაშვილის, ე. გაბაშვილის, გ. ყორღანიას, ვ. ბარდაველიძის, ს. მაქალათიას, მ. ბალიაურის, მ. ზედგინიძის, რ. ხარაძის, ი. ნიჟარაძის, ვ. ითონიშვილის შემოთვალისწინებული შრომები.

32 ვ. ითონიშვილი, ქართველ მთიელთა საოჯახო ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1960.

33 Гемьев И. Н., Семья у селькупов, Новосибирск, 1984, გვ. 105.

ორი გამოცდილი ქალი თანაშემწეობდა. გაძნელებული და გაჭიანურებული მშობიარობის დროს იყენებდნენ მასაჟს, თბილ აბაზანებს და სხვა როგორც ხელოვნურ, ისე მაგიურ საშუალებებს, რადგან ძნელი მშობიარობის მიზეზად ზშირად მიიჩნევდნენ არა იმდენად ფიზიოლოგიურ მიზეზებს, რამდენადაც „ავი სულებს“ ჩარევას, ან არადა, რომელიმე ღვთაების განრიხებას მშობიარეზე ან მის ოჯახზე. მშობიარესთან ჩვეულებრივ ქმარს და მით უფრო სხვა მამაკაცს არ უშვებდნენ, მაგრამ ძნელი მშობიარობის დროს ქმარს მშობიარესთან მიიყვანდნენ, იგი მას წყალს დააღვრიებდა, ან არა და, მშვილდისაღის ისროდა სახლის ოთხივე მხარეს. ხალხის წარმოდგენით, შიშიც ხელს უწყობდა იოლ მშობიარობას და ამიტომ სახლის ირგვლივ თოფის ან დამბახის სროლას ატეხდნენ ხოლმე.

მშობიარეს არ უნდა ეყვირა. ბიჭის დაბადებას მამას ახარებდნენ და იგი სამახარობლოს აჩუქებდა მახარებელს. ბიჭის დაბადებას თოფის სროლითაც ახარებდნენ მშობლებს. გოგოს დაბადება მაინცდამაინც არ უხაროდათ, ხოლო თუ მშობლებს რამდენიმე გოგო შეეძინებოდათ ზედიზედ, ამაზე კიდევაც წუხდნენ, გვარის გამგრძელებელი აღარ გვრჩებაო. ბავშვის დაბადებისთანავე ბებიიქალი ქიპს კოჭის ძაფით შეუჯრავდა და შემდეგ გადაჭრიდა, ახალშობილს პირველად ბებიიქალი აბანავებდა და დააწვენდა. ამის შემდეგ ბებიიქალისა და მშობიარობის დამსწრე სხვა ქალების პატივსაცემად სუფრა იშლებოდა. ქალები ლოცავდნენ ერთმანეთს, გამსაკუთრებით ნოყიერი კერძებით უმასპინძლდებოდნენ მშობიარეს, მღეროდნენ სარიტუალო სიმღერებს და ცეკვავდნენ.

აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველოს მთის პროვინციებიდან მშობიარობის ყველაზე მკაცრი ფორმა შემორჩენილი იყო ზევსურეთში, სადაც მშობიარობა მიმდინარეობდა სახლიდან და ზოგჯერ სოფლიდან დაშორებულ ქოხში თუ ბოსელში მიწაზე გაფენილ ჩალაზე მშობიარისათვის ყოველგვარი დახმარების გარეშე (გარდა საჭმლის მიტანისა). ორსულ ქალს ქოხამდე მიაცილებდა დედამთილი, ნათესავი ან მეზობელი ქალი. თუ მშობიარეს მეტისმეტად გაუჭირდებოდა, სამრევლოში მყოფი ერთ-ერთი ქალი ქოხთან მივიდოდა რჩევა-დარიგებას აძლევდა მშობიარეს და, თუ მაინც არ თავდებოდა მშობიარობა, არცხვენდნენ მას, თავს რაღა გვჭრიო. ახალშობილისათვის ჭიბი ხევსურ ქალს თვითონვე უნდა მოეჭრა, შალის ნაჭრით შეეხვია იგი, თბილ წყალში ებანაგებიდა და ჩერებში გაეხვია.

მშობიარობის ეს მკაცრი წესი მარტო აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის დამახასიათებელი როდი იყო. იგი ახასიათებდა როგორც კავკასიის, ისე შოფლიოს მრავალი სხვა ხალხის საოჯახო ყოფას³⁴.

ბავშვის დაბადებიდან 40 დღის განმავლობაში მელოგინე ვერც სახლიდან გამოვიდოდა, ვერც მარანში შევიდოდა, ვერც სადილს გააკეთებდა, ვერც სურსათს შეეხებოდა, ვერც პურს გამოაცხობდა. მელოგინის ასეთი იზოლაცია საოჯახო საქმეებისაგან მარტო იმ ცრურწმენით როდი იყო გაპირობებული, რომ იგი „უწმინდურად“ ითვლებოდა, არამედ იმიტაც, რომ ქალის ჯანმრთელობას მშობიარობის შემდეგ გაფრთხილება უნდოდა. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ „უწ-

³⁴ Чурсин Г. Ф. Очерки по этнографии Кавказа. Тб., 1913, с. 112; Фрезер Д. Золотая ветвь, вып. 2, М., 1928, с. 51; Тедорадзе Г. Пять лет в Пшави и Хевсурети. Тб., 1941; Волкова Н. Г., Джавахишвили Г. Н. Бытовая культура Грузии XIX—XX в. М., 1982, с. 107—108; Соловьева Л. Т. Назв. труд. — КЭС, с. 171—172, 175—176.

მინდურობასაც“ მას ამ მიზნით უფრო აბრალებდნენ, ვიდრე იმის გამო, რომ მას შეეძლო ზიანი მიეყენებინა სხვათა მატერიალური მდგომარეობის ან ჯანმრთელობისათვის. მელოგინეობა ლოგინის ალაგებით თავდებოდა. ლეიბის ქვეშ გაფენილ თივას გამოიკანდნენ, დაწვედნენ, და ცეცხლის ალზე მელოგინეს რამდენჯერმე გადაახტუნებდნენ. მელოგინისათვის განსაკუთრებით მძიმე იყო ქოხში ყოფნის სამი დღე. ზერე ქალი სამრელოში გადადიოდა, მაგრამ სხვებს მაინც ვერ მიეცაებოდა. ორი კვირის შემდეგ სახლის განათვლა ხდებოდა. სახლის სახურავზე მსხვერპლად წირავდნენ ცხვარს. ზერე მელოგინე იბანდა. სუფთად იცვანდა, ახალშობილსაც ბანდა, სუფთა ტანსაცმელს აცმევდა, სხვებიც სუფთად ჩაიცვამდნენ, ხელში ქადას და სანთელს დაიპერდნენ, ზელს მსხვერპლად შეწირული ცხვრის სისხლით დაიბანდნენ, მელოგინეს შუბლზე ჯვარს გამოუსახავდნენ, ბებიას ქალს კი, ძროხით, ცხვრით ან მათი ღირებულების სპილენძის ნივთით აჯილდოვებდნენ. ყოველივე ამის შემდეგ ბეზიაქალიც, მელოგინეც და მისი სახლიც (ოჯახიც) განწმენდილად ითვლებოდა და ყველა აკრძალვა უქმდებოდა. სახლის განათვლამდე მელოგინეს უფლება ჰქონდა მხოლოდ ზელსაქმისა, შემდეგ კი მინდორშიც მიუშობოდა, ოღონდ მამაკაცისაგან მოშორებით. შშობიარობიდან მხოლოდ 9 თვის გასვლის შემდეგ მიაჩნდათ ქალი მთლიანად „განწმენდილად“ და აქედან მოყოლებული იგი კვლავ უბრუნდებოდა ჩვეულებრივ ცხოვრებას. ასე იყო ხევსურეთში XIX საუკუნემდე, თუშეთში, ხევში XIX—XX საუკუნეთა მიჯნაზე გაქრა მელოგინე ქალის იზოლაციის სიმკაცრე, შემცირდა მისი ელემენტი მთელ აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველოში, განსაკუთრებით ბარში, რომელიც სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურული განვითარების მხრივ შედარებით დაწინაურებული იყო³⁵.

ჩვეულებრივ ძველი ქართული ოჯახი მრავალშვილიანი იყო, ხოლო უშვილობა დიდ უბედურებად ითვლებოდა ოჯახისათვის, ოჯახი ყველა საშუალებას ხმარობდა, რომ თავისი შვილი თუ არ გააჩნდა, სხვისი მაინც გაეზარდა. ხალხის წარმოდგენით, ოჯახი არც არსებობდა, თუ იქ შვილები არ იზრდებოდნენ. რთული იყო ბავშვთა აღზრდის სისტემა. მრავალნაირ წეს-ჩვეულებას იყენებდნენ იმისათვის, რომ ბავშვი ჯანმრთელი, გონება-გახსნილი, პატიოსანი და გამრჩე გაზრდილიყო. განსაკუთრებული მადიური თუ ხალხური ჩვეულებებით აღინიშნებოდა ბავშვის ცხოვრების ყოველი მნიშვნელოვანი მოვლენა, მაგალითად, აკვანში პირველად ჩაწვენა, პირველი კბილის ამოსვლა, თმისა და ფრჩხილის პირველი მოჭრა, სკოლაში პირველად წასვლა და სხვა. ქართლ-კახეთსა და სამცხე-ჯავახეთში ბავშვს პირველად რომ ჩააწვენდნენ აკვანში, თან ჩააყოლებდნენ პურს, ლეინოს, მარილს, — მდიდარი და პურმარილიანი იქნებაო. მეზობელი ან ქანთესავი პირველად რომ წახავდა ახალშობილს ფულს ან სხვა რაინეს აჩუქებდა. ფრჩხილს განათლებულ კაცს დააჭრევინებდნენ, განათლებული გამოვავ. პირველი კბილის გამოჩენისას დედა კაბას გაიხვედა ან ბავშვს პერანგს გაუხვედა, სხვა კბილების ამოსვლა გაუადვილებოდაო. ერთი წლის რომ გახდებოდა, ბავშვს შრომის სხვადასხვა იარაღს შემოუწყობდნენ ირგვლივ, გამრჩე გამოვავ. განსაკუთრებით დიდი ზეიმით აღნიშნავდნენ ძეო-

³⁵ Соловьева Л. Т., Обычаи и обряды детского цикла у грузин, КЭС, VIII, 23. 177—185; მისივე, Обычаи и обряды грузин, связанные с рождением детей, Автореферат, М., 1982.

ბას—ვაჟის დაბადებას, ქალის დაბადებას კი მცირე მასშტაბით, ძველად მას საკულტო რიტუალიც ახლდა, ახალ დროში კი უბრალოდ ზეიმის ხასიათი მიიღო. გარეგნულად რელიგიური ფორმა ჰქონდა, მაგრამ ფაქტობრივ დანათესავების საშუალება იყო ბავშვის განათვლა. ნათლიები, ნათლიედები და ნათლიამები ერთმანეთის უახლოეს ნათესაებად იყვნენ მიჩნეული. ბავშვს ნათლობის სახელს არქმევდნენ, მაგრამ ზმირად მერე, „სულის სახელსაც“ აძლევდნენ ხოლმე. მთის რეგიონში ახალ დროშიც იყო შემორჩენილი ახალშობილთა დანიშვნის ჩვეულება. ბავშვს დედა ძუძუს აწოვებდა 3—4 წლის განმავლობაში, ზოგჯერ 5—7 წლის ასაკამდეც აკვანში ზრდიდნენ და დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ მასში ბავშვის სწორად ჩაწვენას. ბავშვს რეგულარულად აბანავებდნენ, ზოგან ყოველდღიურად, ზოგან კვირაში ორასამჯერ მაინც. დიდ ყურადღებას უთმობდნენ ბავშვის კანის მოვლას, აგრეთვე მისი სხეულის ნაწილების, მაგალითად, თავის ქალის განვითარებას სილამაზის ხალხური იდეალის ნიხედვით. 7—8 თვის ბავშვს ჯდომას ასწავლიდნენ, წლისას სიარულს და ცალკეული სიტყვების თუ ფრაზების წარმოთქმას. განსაკუთრებულ ზრუნვას იჩენდნენ ბავშვის შრომითი აღზრდისათვის. 6—7 წლიდან ასწავლიდნენ შინაური პირუტყვის მწყემსვას, მერე თოხნას, თიბვას, ბარვას, მკას და სხვა. გოგონები 5—6 წლიდან ეხმარებოდნენ დედას საოჯახო საქმეში, რეცხავდნენ ჭურჭელს, გვიდნენ სახლს და ეზოს, უვლიდნენ მათზე პატარა დაძმებს. 8 წლიდან გოგონები სწავლობდნენ რაიმე ხელსაქმეს, საქმლის მომზადებას, აგრეთვე წერა-კითხვას. შრომითს აღზრდაში იყენებდნენ საბავშვო თამაშობასა და სათამაშოებსაც რომლებსაც უწინარეს ყოვლისა გართობის ფუნქცია ჰქონდათ, მაგრამ ამასთანავე ხელს უწყობდნენ ბავშვის ფიზიკურ განვითარებასაც და მისთვის სამეურნეო საქმიანობის პროცესთა გაცნობასაც. დიდი ყურადღება ექცეოდა ბავშვთა ზნეობრივ აღზრდას, მათ მიერ საოჯახო და საზოგადოებრივი ცხოვრების წესების შესწავლას და დაცვას, პატივისცემას მშობლებისა და უფროსებისადმი. გოგონები იზრდებოდნენ მოკრძალებულ, გამგონე, საოჯახო საქმის მტოდნე და სტუმართმოყვარე დიასახლისებად, ბიჭები — ღონიერ, გონიერ, მამაც და გამბედავ ადამიანებად. გოგონას უპირატესად დედა ზრდიდა, ბიჭს — მამა. ბავშვს აღრიღანვე ასწავლიდნენ ცნენოსნობას და იარაღის ხმარებას განსაკუთრებით მთის რეგიონში. ბავშვთა სამკურნალოდ იყენებდნენ როგორც რაციონალურ ხალხურ საშუალებებს, ისე მაგიურს: ბატონების გადალოცვას, სახელის გადარქმევას, ფიქტიურ გაშვილებას ავი სულების მოსატყუებლად, სხვადასხვანაირ შელოცვებს, მსხვერპლის შეწირვას და სხვა³⁶.

ასეთია ზოგადად ბავშვის დაბადებასთან დაკავშირებული წეს-ჩვეულებათა და ხალხური აღზრდის აღმოსავლურ-ქართული სისტემის ისტორიოგრაფიულ-ეთნოგრაფიული სურათი. ბევრი რამ ზემოთქმულიდან დამახასიათებელია აღზრდის საერთო-ქართული სისტემისათვისაც და. მაშასადამე, დასავლურ-ქართულისთვისაც (იმერეთი, გურია, სამეგრელო), რომელიც, როგორც ზემოთ ითქვა, თითქმის მთლიანად შეუწავლეღია, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ აფხაზურ სისტემას, რომელიც შედარებით სრულად ამ ბოლო დროს კვლავ გამოიკვლია ს. დბარმა³⁷.

³⁶ Соловьева Л. Т., Обычай и обряды грузин, связанные с рождением и воспитанием детей (вторая половина XIX — начало XX в.), М., 1982, гл. 13—20.

³⁷ Дбар С. А., Обычай и обряды абхазов, связанные с рождением и воспитанием детей (вторая половина XIX — начало XX в.), автореферат, М., 1985.

ლ. სოლოვიოვას და სხვა, ზემოთ მოხსენიებულ მკვლევართა ნაშრომებს ჩვენთვის ის მნიშვნელობაც აქვს, რომ ისინი შეიცავენ ვრცელ შესაღარებელ მასალას, ურომლისოდაც ჩვილი ბავშვის ხალხური აღზრდის საერთო-ქართული სისტემა სრულად ვერ იქნება დახასიათებული. ამიტომაც შევეხეთ ზოგ მათგანს საკმაოდ ვრცლად, თუმცა ჩვენი მთავარი ამოცანა მაინც აღზრდის ხალხური სისტემის კვლევა დასავლეთ საქართველოს (იმერეთი, გურია, სამეგრელო) ეთნოგრაფიული მასალის ანალიზის საფუძველზე.

Н. Л. КАПАНАДЗЕ

СИСТЕМА НАРОДНОГО ВОСПИТАНИЯ В ЗАПАДНОЙ ГРУЗИИ (Историографический очерк)

Р е з ю м е

В историографическом очерке даны обзор и анализ научной литературы и источников по проблеме.

В статье показано, что в этнографической литературе частично изучены лишь некоторые вопросы этой проблемы. Сравнительно лучше исследована проблема по материалам восточного, южного, северного регионов Грузии.

Отдельные сведения о народных обычаях и обрядах воспитания ребенка мы находим в исторической и художественной литературе Грузии древнего и нового времени. Описание детства имеется в древнейших письменных источниках всех народов мира, в том числе и грузинского народа.

У нас этнография детства стала подлинной наукой в советское время. Многие советские этнографы, а также социологи по этой проблеме начиная с 20-х годов до наших дней публиковали различные работы.

Советская этнография за последнее время не только собрала огромный фактический материал по теории и практике народной педагогики различных наций и народностей СССР, но и попыталась обобщить этот материал (И. Кон, В. Бардавелидзе, Г. Волков, Г. Комарова, Н. Волкова, Г. Джавахишвили, Н. Гогоберидзе, Л. Соловьева и др.).

Тем самым созданы предпосылки для более глубокого изучения народных обычаев и обрядов воспитания детей различных народов, в том числе грузинского народа.

წარმოდგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს სოციალურ ურთიერთობათა ეთნოგრაფიული შესწავლის განყოფილებამ

სტრაბონის „გეოგრაფიის“ ერთი ტერმინის მნიშვნელობის დაზუსტებისათვის

იმ წყაროთა შორის, რომლებიც ძველი ქართლის (იბერიის) სამეფოს მოსახლეობის სოციალური სტრუქტურის შესასწავლად გვაქვს ხელთ, სტრაბონის „გეოგრაფიაში“ (XI, 3,6) დაცული ცნობა სრულიად განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა. თითქმის ერთნახევარი საუკუნეა, რაც მეცნიერნი დიდი გულისყურით იკვლევდნენ „გეოგრაფიის“ ზემოაღნიშნულ პარაგრაფს, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, დღემდე სამეცნიერო ლიტერატურაში აზრთა სხვადასხვაობაა¹. ამის მრავალი მიზეზი არსებობს, მაგრამ ერთ-ერთი უმთავრესი მაინც ისაა, რომ „XI, 3,6-ის გაგებისას... ერთსა და იმავე სიტყვაში სხვადასხვა სპეციალისტი სხვადასხვა შინაარსს სდებს“².

მართლაც, სტრაბონის (და საერთოდ ანტიკური ხანის მწერლების) ცნობების გამოყენებისას, ფრიად ყურადსაღებია ის, თუ რა მნიშვნელობით ხმარობს ავტორი ამა თუ იმ ტერმინს. ხშირად სტრაბონთან ერთი და იგივე ტერმინი ერთი ქვეყნის აღწერის შემთხვევაშიც კი არ იხმარება ერთნაირი მნიშვნელობით. მაგ., სიტყვა „*βασίλειά*“ ალბანეთის აღწერისას (XI, 4,6). გარდა ამისა, ტერმინოლოგია, მათ შორის სოციალურ-ეკონომიკურიც, იცვლის თავის მნიშვნელობას და ძალიან სწრაფადაც³. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ უცხოელ ავტორთა მიერ ამა თუ იმ ქვეყნის სოციალური ვითარების დახასიათებისას, ზოგიერთი ტერმინი, შესაძლოა, ზუსტად არ გადმოსცემდეს ადგილობრივი ინსტიტუტის რეალურ შინაარსს. ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე ვფიქრობთ, რომ სტრაბონის „გეოგრაფიის“ XI, 3,6-ის კვლევა ამ პარაგრაფში დაცული ტერმინების შესწავლას უნდა ეყრდნობოდეს.

ამ სახის სამუშაოს უდიდესი ნაწილი შესრულებულია. სტრაბონის „გეოგრაფიაში“ საქართველოს შესახებ დაცული ცნობების შესწავლისას, თ. ყაუხჩიშვილმა ვრცელი ადგილი დაუთმო ბერძენი გეოგრაფოსის ტერმინოლოგიის კვლევას და მრავალი საყურადღებო დასკვნა გააკეთა⁴. მაგრამ საკითხის ყოველმხრივ გაშუქებაში მეცნიერს რიგმა ფაქტორებმა შეუშალეს ხელი. ჯერ ერთი, აღნიშნული მონოგრაფიის შემდეგ გახდა ჩვენთვის ხელმისაწვდომი „გეოგრაფიის“ უძველესი ხელნაწერი (პალიმფსესტი V—VI სს.); მეორეც, რომ თხზუ-

¹ დაწვრილებით ლიტერატურის შესახებ იხ. თ. ყაუხჩიშვილი, საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, თბ., 1976, გვ. 136—158; ვ. ვაშაკიძე, სტრაბონის „გეოგრაფიის“ XI, 3, 6-ის წყაროს საკითხისათვის, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1983 № 1, გვ. 145—154.

² თ. ყაუხჩიშვილი, სტრაბონის გეოგრაფია, ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ. 1957, გვ. 25.

³ А. П. Новосельцев, Генезис феодализма в странах Закавказья, Опыт сравнительно-исторического исследования, М., 1980, гл. 15.

⁴ თ. ყაუხჩიშვილი, სტრაბონის გეოგრაფია, გვ. 25—62.

ლების ყველაზე პოპულარულ გამოცემებში (გ. კრამერის, კ. მიულერ-დიუბნერის, ა. მაინეკის, პ. ჯონზის) XI, 3,6-ის ტექსტი ერთმანეთს ემთხვევა. არადა „გეოგრაფიის“ შესწავლისას თითქმის გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება ყველა ხელნაწერის მონაცემთა გათვალისწინებას, რადგან ის, რაც უცხოელ სპეციალისტთა თვალთახედვის მიღმა დარჩა, შესაძლოა, ჩვენთვის ფრიალ საგულისხმო აღმოჩნდეს.

დღესდღეობით სტრაბონის „გეოგრაფიის“ ყოველმხრივ კრიტიკული გამოცემა არ გავაჩნია. შესაძლოა, თხზულების ყველა ნუსხის (ასეთი კი 30-მდე ხელნაწერი და ეპიტომეა, რომლებიც X—XV სს. განეკუთვნებიან) და პალიმფსესტის (V—VI სს.) წაკითხვები გათვალისწინებული იყოს „გეოგრაფიის“ უკანასკნელ გამოცემებში (Belles Letres-ის სერიაში Germaine Aujac-ისა და François Lasserre-ს რედაქციით; W. Aly-სა და F. Sbordone-ს გამოცემები), მაგრამ, როგორც ჩანს, ისინი ჯერ მთლიანად არ არიან გამოქვეყნებული, ყოველშემთხვევაში ჩვენთვის ჯერ ხელმისაწვდომი არ აღმოჩნდნენ. დაბეჭდვით მხოლოდ ის ვიცით, რომ დაიწყო მათი გამოცემა და 1972 წლისთვის მარტო პირველი 6 წიგნი იყო გამოქვეყნებული.

მიუხედავად იმისა, რომ „გეოგრაფიის“ ხელნაწერთა და ყველა გამოცემის გათვალისწინება გაძნელებულია სამეცნიერო ლიტერატურაში ნაკლებად გამოყენებულ ზოგიერთ ძველ გამოცემაში დაცული კითხვასტყობათა გათვალისწინებით მაინც შესაძლებელი ხდება თხზულების XI, 3,6-ში ხმარებულ ამა თუ იმ ტერმინზე დამატებით მსჯელობა.

ამჯერად გვინდა ყურადღება გავამახვილოთ სტრაბონის „გეოგრაფიის“ ზემოაღნიშნულ პარაგრაფში დაცულ ერთ-ერთ ტერმინზე — „ἐξ ἁδῆς“. მისი ეტიმოლოგია უცნობია. ამ სიტყვას მრავალი მნიშვნელობა აქვს, მაგრამ ძირითადად აღნიშნავს ხალხს, მეომრებს, მოსახლეობას და სხვ. გავიხსენოთ, რა კონსტექსტში გვხვდება ეს ტერმინი „გეოგრაფიის“ დასახელებულ პარაგრაფში. სტრაბონი იბერიის საზოგადოების პირველი სამი გენოსის აღწერის შემდეგ ამბობს: „მეოთხე [გვარი] არის ხალხისა (τῶν λαῶν), რომლებიც სამეფო მონები არიან და აკეთებენ ყველაფერს, რაც ცხოვრებისათვის არის საჭირო.“ ჩვენ მიერ ზემოთ ჩამოთვლილ გ. კრამერის, კ. მიულერ-დიუბნერის, ა. მაინეკის, პ. ჯონზის გამოცემებში ყველგან გვაქვს „τῶν λαῶν“, მაგრამ ა. კორაისის მიერ გამოცემულ „გეოგრაფიაში“ ამ ადგილას გვხვდება სრულიად სხვა ტერმინი — „τῶν λειπῶν“.⁵ თუ ამ მეორე სიტყვას ჩავსვამთ ზემომოტანილ წინადადებაში, ეს უკანასკნელი ასეთ სახეს მიიღებს: „მეოთხე [გვარი] არის ს ხ ვ ა დ ა ნ ა რ - ჩ ე ნ ე ბ ი ს ა, რომლებიც სამეფო მონები არიან და აკეთებენ ყველაფერს, რაც ცხოვრებისათვის არის საჭირო...“ ამ „დანარჩენებში“ კი უნდა ვიგულისხმოთ ქართლის სამეფოს მოსახლეობის ის ნაწილი, რომელიც არ მიეკუთვნებოდა პირველ, მეორე და მესამე გენოსებს.

⁵ H. Bengston, Einführung in die alte Geschichte, Bonn, 1975, გვ. 200.

⁶ Στραβῶνος Γεωγραφικῶν, Βιβλία ἑπτακαίδεκα Ἐκδόσεις τοῦ καὶ δι' ὀρθοῦ τοῦ Α. Κοράη. Μέρος δεύτερον, Ἐν Παρισίοις, 1817, გვ. 315.

⁷ ხაზგასმა აქაც და ყველგან ჩენია.

ახლა ვნახოთ ამ ორი ტერმინიდან (τὸν λαόν, τὸν λαίμακον) რომელი უფრო მისაღებია ჩვენთვის და რატომ.

უნდა შევნიშნოთ, რომ სტრაბონის ტერმინოლოგიის შესწავლისას თ. ყაუხჩიშვილი „ღაბა“-ის შესახებ წერს: „უნდა ითქვას, რომ საერთო ტერმინი „ხალხი“ ნიშნავს საზოგადოებას, სიმრავლეს, რაც თავისთავად კრელი შემადგენლობის შეიძლება იყოს. წარჩინებულ საზოგადოებას, მხოლოდ რჩეულთ, ამ სიტყვით არ აღნიშნავენ, მაგრამ სტრაბონს არ ეტყობა, რომ სიტყვა „ღაბა“ ჰქონდეს მაინცდამაინც დაბალი საზოგადოებისათვის⁸. თვით „გეოგრაფიაში“ ამ ტერმინის კვლევისა და შრავალი მაგალითის მოხმობის შედეგად თ. ყაუხჩიშვილი ასკვნის, რომ ჩვენთვის საინტერესო სიტყვას სტრაბონი თავის თხზულებაში ხმარობს მხოლოდ ორი მნიშვნელობით: 1. „ჯარი“; 2. „ახალმოშენე“⁹.

ახლა კი უნდა გავიხსენოთ „გეოგრაფიის XI, 3,6“-ის ცნობა, სადაც ნათქვამია, რომ იბერიის სამეფოს საზოგადოების პირველი გენოსი არის მეფეთა მეორე — ქურუმთა, მესამე კი — მეომართა და მიწისმოქმედთა. მაშ როგორ უნდა ავხსნათ, რომ ტერმინით „ღაბა“, რომელიც სტრაბონთან ქართულ „ჯარსა“ და „ახალმოშენეს“ შეესატყვისება, იწოდება იბერიის მოსახლეობის მეოთხე გენოსი და არა მესამე? მიუხედავად იმისა, რომ თ. ყაუხჩიშვილისათვის „გეოგრაფიის ტექსტის შესაბამის ადგილას სიტყვა „ლაίμαკონ“-ის არსებობა უცნობი იყო, მან სამართლიანად ივარაუდა, რომ ტერმინ „ღაბა“-ით მესამე გენოსი უნდა ყოფილიყო აღნიშნული და არა მეოთხე¹⁰.

ჩვენ დავტოვებთ, თუ რა მნიშვნელობით გადმოჰქონდათ ძველ ქართველ ავტორებს ნათარგმნ ძეგლებში ტერმინი „ღაბა“ ოთხთავის ქართული ტექსტის ბერძნულთან შეკვრებამ ცხადყო, რომ სიტყვა „ღაბა“ მდებარე მოსახლეობას არასოდეს არ აღნიშნავს და მისი ქართული შესატყვისის არის „ერი“. მაგ., „ἐν τῷ λαῷ“//„ერსა შორის“—მთ. 26,5; „οἱ παραπάνωτοι τοῦ λαοῦ“//„მოხუცებულნი ერისანი“—მთ. 21,23; იხ. აგრეთვე: მთ. 26,3; 26,47; 26,57; 26,59; 27,3; 27,20; 27,41; 28,12; ან კიდევ: „οἱ πρότοι τοῦ λαοῦ“//„მთავარნი ერისანი“—ლკ. 19,47. „τὸ λαόν“//„ერი“—ლკ. 19,48; 20,1; 22,2; 22,66; იე. 8,2 და სხვ. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ქართულ „ერს“ ბერძნულში შეესაბამება სხვა ტერმინებიც. მაგ., 1) „ἐκ τοῦ“//„ერი“ — მთ. 13,2; 13,36; 14,5; 14,14; 19,2; მრკ. 5,21; 5,24; 6,34; ლკ. 4,42; 5,1; იე. 6,2 და სხვ. 2) „σφατεῖται“//„ერი“ — მთ. 22,7; იე. 19,2; 19,32; 19,34 და სხვ. 3) გვაქვს ისეთი შემთხვევაც, როცა ქართულ „ერს“ გადმოსცემს ბერძნული „πληθὺς“. მაგ., მრკ. 3,7.

როგორც ვხედავთ, ბერძნული „ღაბა“, „ἐκ τοῦ“, „σφατεῖται“ მისი ძირითადი მნიშვნელობაა „მოლაშქრენი“ და „πληθὺς“ თანაბრად გადმოსცემენ ქართული „ერის“ მნიშვნელობას. ეს არცაა გასაკვირი, რადგან, როგორც ცნობილია, ტერმინი „ერი“ ძველ ქართულში აღნიშნავდა როგორც „ხალხს“, ისე „ჯარს“.

ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ და ახლაც გავიმეორებთ, რომ სტრაბონის „გეოგრაფიაში“ (XI, 3,6) დაცული ცნობა ელინისტური ხანის იბერიის სამეფოს მოსახლეობის სოციალური ყოფის შესახებ გვაძლევს, რომ ქართლის სახელმწიფოში მესამე გენოსს შეადგენდნენ „მეომარები და მიწისმოქმედნი“. როგორც

⁸ თ. ყაუხჩიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 50.

⁹ იქვე, გვ. 49.

¹⁰ იქვე, გვ. 50.

ოთხთავის ნათარგმნი ძეგლების ბერძნულთან შედარებამაც აჩვენა, მისი ქართული სახელწოდება „ერი“ უნდა ყოფილიყო. ეს მოსაზრება მიღებული და გაზიარებულია ჩვენს ისტორიოგრაფიაში¹¹.

მაშ როგორ უნდა იქნას თავიდან აცილებული ის გაუგებრობა, რომ ტერმინ „λαδν“-ით, რომელიც ქართულად „ერს“ შეესატყვისება და იბერიის საზოგადოების მესამე გენოსს აღნიშნავს, მეოთხე გენოსი იწოდება?

თუ გავიხსენებთ, რომ ა. კორაისის მიერ გამოცემული სტრაბონის „გეოგრაფიის“, XI, 3,6-ში „λαδν“-ის ნაცვლად გვაქვს „λοιπδν“ და ამ უკანასკნელს მივანიჭებთ უპირატესობას, მაშინ შესაძლებელი ხდება თავი ავარიდოთ იმ შესაბამობას, რაც გვაქვს (იბერიის მოსახლეობის სოციალური ყოფით რადიკალურად განსხვავებული მესამე და მეოთხე გენოსები ერთი და იმავე ტერმინით — λαδν“-ით არის გადმოცემული).¹² გარდა ამისა ლოგიკური გვეჩვენება ის ფაქტი, რომ სტრაბონის „გეოგრაფიაში“ დაცული ჩვენთვის საინტერესო ცნობის ავტორმა ანტიკური ხანის ქართლის სამეფოს მოსახლეობის დახასიათებისას თანმიმდევრობით აღწერა იბერიაში მცხოვრებთა პირველი, მეორე და მესამე გენოსები და შემდეგ იხმარება გამოთქმა: „მეოთხე [გვარი] არის სხვა დანარჩენების, რომლებიც სამეფო მონები არიან...“ ამაში ისიც გვარწმუნებს, რომ ცნობის ავტორი იქვე ზუსტად განსაზღვრავს ამ „დანარჩენი“ მოსახლეობის სოციალურ სტატუსს („სამეფო მონები“). ჩვენი აზრით, პირიქით გაუგებრობა იქნებოდა ამ წინადადების ძველი წაკითხვა, რომლის მიხედვითაც გამოდიოდა, რომ იბერის მეოთხე გენოსი არის „ზალხისა, რომლებიც სამეფო მონები არიან“. „გეოგრაფიის“ აღნიშნული პარაგრაფის ავტორი იბერიის საზოგადოების ამა თუ იმ გენოსის დახასიათებისას არსად მიმართავს ორმაგ განსაზღვრებას და ყოველთვის გვამცნობს მათ კონკრეტულ სახელწოდებებს.

მაგ., „მეორე [გვარი] არის ქურუმთა“, ან „მესამე [გვარი] არის მეომართა და მიწისმოქმედთა“. ასევე მოხდება იმ შემთხვევაშიც, თუ „λαδν“-ის ნაცვლად ვიხმარებთ ტერმინ „λοιπδν“-ს. ე. ი. მეოთხე გენოსი იქნება „სამეფო მონებისა“ (Βασιλικοὶ δούλοι).

ჩვენი აზრით, სტრაბონის „გეოგრაფიაში“ (XI, 3,6) დაცული ცნობა იბერიის მოსახლეობის მეოთხე გენოსის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში ისეთი სახით უნდა მივიღოთ, როგორც ის ა. კორაისის გამოცემულ „გეოგრაფიაში“ გვაქვს, ანუ „მეოთხე [გვარი] არის სხვა დანარჩენებისა, რომლებიც სამეფო მონები არიან...“

დასასრულს ყურადღება გვინდა გავამახვილოთ ერთ შენიშვნაზე, რომელიც ტერმინ „λοιπδν“-თან დაკავშირებით აქვს გამოთქმული სტრაბონის „გეოგრაფიის ერთ-ერთ გამოცემეულს გ. კრამერს. იგი თხზულების ჩვენთვის საინტერესო ადგილას ძირითადად ტექსტში ტოლებს სიტყვა „λαδν“-ს ხოლო სქოლიოში ჩატანილი „λοιπδν“-ის გვერდით წერს: Cor. infelicissime¹² (კორაისი, ძალზე წარუმატებლად).

¹¹ გ. მელიქიშვილი, ადრეკლასობრივ სოციალურ-ეკონომიკურ ურთიერთობათა განვითარება ელინისტური ხანის ქართლის სამეფოში, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბ., 1970, გვ. 493; А. П. Новосельцев, Генезис феодализма в странах Закавказья, გვ. 119.

¹² Strabonis Geographica, recensuit commentario critico instruxit Gustavus Kramer, vol. II, Berolini, 1847, გვ. 441.

როგორც ვხედავთ, გ. კრამერი ა. კორაისის მიერ გამოცემულ „გეოგრაფიკ-აში“ შემონახულ ტერმინ „*λοιπων*“-ს გამომცემლის კონიექტურად მიიჩნევს და მას არ იზიარებს. ჩვენ არ შეგვიძლია იმის მტკიცება სიტყვა „*λοιπων*“ მართლაც, გამომცემლის კონიექტურაა თუ „გეოგრაფიის“ რომელიმე ხელნაწერიდან მომდინარეობს, რადგან თვით ა. კორაისი თავის გამოცემის წინასიტყვაობაში ამის შესახებ არაფერს ამბობს. აქ მხოლოდ იმის თქმა შეგვიძლია, რომ „*λοιπων*“ კიდევ რომ გამომცემლის კონიექტურა იყოს, ის მაინც საყურადღებოა და ჩვენს წინაშე მსჯელობას მაინც არ არღვევს. ამის საფუძველს გვაძლევს თეორიული წყაროთმცოდნეობის განვითარება, რომელიც აუცილებელ შემთხვევაში საისტორიო წყაროში მკვლევრის მიერ შეტანილ შესწორებებს ან ნაწილობრივ აღდგენებს კანონზომიერად მიიჩნევს.

იმ შემთხვევაში, როდესაც ერთადერთი ნუსხა გვაქვს და ისიც დაზიანებული, ანდა შესასწავლი თხზულების ყველა ხელნაწერი იძლევა მცდარ წაკითხვას, ან წაკითხვას, რომელიც თუმცა ნათელია, მაგრამ ზოგიერთი მოსაზრებით არ შეიძლებოდა არსებულისყოფა, მკვლევარი ვალდებულია მიმართოს კონიექტურას¹³. ტექსტოლოგიური ძიებისას ისიც კი დასაშვებია, რომ ზოგიერთი ძლიერ დაზიანებული ტექსტი, რომელიც წერილობითი წყაროებს საფუძველზეც კი არ შეიძლება აღდგეს, რეკონსტრუირებული უნდა იქნეს კონკრეტული ისტორიული ვითარების გათვალისწინებითა და ლოგიკური ანალიზის მეთოდით¹⁴. წყაროთმცოდნეობაში არის შემთხვევები, როდესაც ყველა ხელნაწერი ერთსა და იმავე წაკითხვას იძლევა და მაინც, თუ მკვლევარი დასაბუთებულად, რომ იგი არ შეიძლება არსებულისყოფა ისტორიულად, მაშინ შესაძლებელია წაკითხვის შეცვლა¹⁵.

ვფიქრობთ, ზემოთხსენილი მსჯელობა უნდა აქარწყლებდეს გ. კრამერის შენიშვნას იმის შესახებ, რომ ტერმინი „*λοιπων*“ ა. კორაისმა ფრიად უხერხულად შეიტანა „გეოგრაფიის“ XI, 3, 6-ში.

ამდენად, ჩვენი აზრით, სტრაბონის „გეოგრაფიის“ აღნიშნულ პარაგრაფში სიტყვა „*αδων*“ უნდა შეიცვალოს ტერმინით „*λοιπων*“, რაც უფრო სწორს გახდის ტექსტის გაგებას.

В. В. ВАШАКИДЗЕ

К УТОЧНЕНИЮ ЗНАЧЕНИЯ ОДНОГО ТЕРМИНА В «ГЕОГРАФИИ» СТРАБОНА

Резюме

Для правильной интерпретации XI, 3, 6 «Географии» Страбона, где содержится ценное сообщение о социальной структуре Картлийского царства эллинистической эпохи, важное значение имеет изучение терминов, употребляемых в данном параграфе.

¹³ Д. С. Лихачев, Текстология, Л., 1983, гл. 169.

¹⁴ А. П. Пронштейн, Методика исторического источниковедения, Ростов н/Д., 1976, гл. 141—142.

¹⁵ Д. С. Лихачев, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 197.

В статье доказано, что термином „λαῖς“ (народ) должен обозначаться не четвертый, а третий генос Картлийского общества. Чтобы избежать недоразумения, состоящего в том, что якобы согласно «Географии» (XI, 3, 6) радикально различные социальные слои Картли (Иберии) обозначаются одним и тем же термином „λαῖς“, этот последний следует, на наш взгляд, заменить другим словом „λοιπός“ (остальная часть), засвидетельствованным в издании А. Корайса.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
ივ. ჭავჭავაძის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის
ინსტიტუტის ძველი და შუა საუკუნეების წყაროთმცოდნეობის გან-
ყოფილებაში

Г. Б. АВАЛИШВИЛИ

К ВОПРОСУ О СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЕ ГРУЗИНСКИХ ПЛЕМЕН В ЭПОХУ ПАЛЕОМЕТАЛЛА

Археологические изыскания последних лет в юго-восточном Закавказье дают весьма интересную картину заселения в III — первой половине II тысячелетия до н. э. Археологические памятники констатируют резкое отличие топографий памятников ранней и средней бронзы¹.

Места расположения поселений и могильников куро-араксской культуры весьма разнообразны. На территории Грузии они встречаются как в долинах (Квацхела, Хизанаантгора, Дидубе и др.), так и в предгорной (Кикети, Самшвидле и др.) и горной полосе (Джавахетское плато и др.)². На территории Азербайджана куро-аракскими племенами также заселена каждая вертикальная зона³. То же самое наблюдается в Армении и Дагестане⁴.

В то же время топография и характер памятников культуры средней бронзы (ранних курганов и триалетской) резко отличны. Они группируются в основном на особых, сравнительно ограниченных территориях⁵.

Концентрация памятников Восточного Закавказья второй половины III — первой половины II тысячелетия до н. э. в определенных местах указывает, по-видимому, на факт расселения отдельных племен. Каждая компактная группа памятников этого времени, вероятно, соответствует месту обитания отдельного племени. Формируются первые территориальные единицы и племя становится основной социальной ячейкой.

¹ В эпоху средней бронзы мы включаем памятники самгори-марктыпской и алазано-беденской культур (вторая половина III тысячелетия до н. э.), см. Джапаридзе О. М. Из истории археологического изучения Грузии. Вестник ГМГ, XXXVI — В. Тб., 1982, с. 37.

² Джапаридзе О. М. К вопросу о происхождении куро-араксской культуры. Сб., посвященный 100-летию со дня рождения И. Джавахишвили. Тб., 1976, с. 83.

³ Исмаилов Г. С. Раннебронзовая культура Азербайджана* (по материалам раннебронзовых памятников Юго-Восточных склонов Малого Кавказа). Автореферат докт. диссертации. Тб., 1983.

⁴ Гаджиев М. Г. Северо-восточный Кавказ в эпоху ранней бронзы. Тезисы симпозиума «Кавказ и Юго-восточная Европа в эпоху ранних металлов». Телави, Сигнахи. 1983.

⁵ Киквидзе Я. А. Земледелие и земледельческий культ в древней Грузии. Автореферат докт. диссертации. Тб., 1975, с. 27; Киквидзе Я. А., Царетели А. Т. Топография археологических памятников Восточной Грузии III—I тыс. до н. э. Сессия, посвященная археологическим исследованиям в СССР в 1976 г., Тезисы, М., 1977.

О времени образования племенной организации нет единого мнения. Одни видят ее зачатки уже в эпохе мустье⁶, другие относят возникновение племени к верхнему палеолиту⁷, мезолиту⁸, неолиту. Но в то же время исследователи видят большую качественную разницу между племенем на ранней стадии и племенным образованием на стадии разложения родового строя⁹. Их считают радикально различными историческими категориями¹⁰.

Возможно, в Закавказье с эпохи мустье начинают складываться племенные образования, здесь в это время наблюдается ряд узколокальных культур¹¹, каждая из которых могла принадлежать одной этнической общности.

Наличие локальных вариантов культуры в мустье Г. Григорьев также связывает с образованием племен¹². Но, по-видимому, эти племена еще не составляли социальную ячейку. На этой стадии роль племени незначима — доминирует род, племя является лишь этнической общностью, а не социальной. На это указывают и этнографические данные; у австралийцев, при присваивающем хозяйстве, племени как социальной единицы фактически не существовало: оно не имело территориальных и социальных границ, не выступало как единое целое во время военных столкновений и т. д.¹³

Только во время производящего хозяйства племя становится радикально отличной исторической категорией: при выделении отдельных семей род теряет необходимость быть производственным коллективом и кончает свое существование — родовые производственные отношения сменяются территориально-соседскими¹⁴.

По археологическим данным в Закавказье этот процесс протекает медленно, но виден еще со времени возникновения раннеземледельческих культур. На поселениях шулавери-шомутепинской культуры планировка и размеры жилищ указывают на обособление отдельных парных семей¹⁵. На поселении Арухло (VI—V тысяч. до н. э.) диаметр самого большого круглопланового жилища достигал 4,60 м, самого маленького — 2,80 м, что также указывает на их принадлежность парным семьям. В Азербайджане, на энеолитическом

⁶ Григорьев Г. П. Начало верхнего палеолита и происхождение «Homo Sapiens». Л., 1968, с. 146—147; Файнберг Л. А. Возникновение и развитие родового строя. «Первобытное общество», М., 1975, с. 54.

⁷ Косвен М. О. Об историческом состоянии рода и племени. СЭ № 2, М.-Л., 1951, с. 184; Першиц А. И., Монгайт А. Л., Алексеев В. П. История первобытного общества, М., 1982, с. 105.

⁸ Формозов А. А. О времени и исторических условиях сложения племенной организации. СА № 1, М.-Л., 1957, с. 17.

⁹ Ефименко Н. П. По поводу статьи А. А. Формозова «О времени и исторических условиях сложения племенной организации». СА № 1, М.-Л., 1957, с. 25; Першиц А. И., Монгайт А. Л., Алексеев В. П. Указ работа, с. 105, 144.

¹⁰ Косвен М. О. Указ. работа, с. 185.

¹¹ Любин В. П. Мустьерские культуры Кавказа. Л., 1977.

¹² Григорьев Г. П. Указ. работа, с. 146—147.

¹³ Бутинов Н. А. О первобытной диагностической непрерывности в Австралии. СЭ. № 2, М.-Л., 1951, с. 179.

¹⁴ Хазанов А. М. Разложение первобытнообщинного строя и возникновение классового общества. «Первобытное общество», М., 1975, с. 96.

¹⁵ Миндиашвили Г. М. К социальному изучению структуры общества куроараксской культуры. «Мацне», № 1, серия истории, археологии, этнографии и истории. Тб., 1983, с. 196 (на груз. яз.).

поселении Кюль-тепе II средняя площадь круглоплановых жилищ составляла 30,5 м² и принадлежала, по-видимому, парной семье в составе 5—6 человек¹⁶. Наступает эпоха патриархата — одна из форм разложения родового строя¹⁷.

Последующая куро-араксская культура также развивается под знаком распада первобытнообщинного строя. На хрестоматийно изученном поселении куро-араксской культуры — Квацхелеби, — планировка и размеры жилищ также указывают на обособление отдельных семей. Средняя площадь жилищ равна 30 кв. м. Расположение вещей и их количество указывают на однородный инвентарь каждой семьи, что указывает на одинаковую социальную ячейку с почти одинаковым количеством членов¹⁸.

На господство мужского начала в этом периоде указывают обнаруженные в большом количестве на этом поселении подковообразные подставки, фалосы, мужские фигурки¹⁹, а также мужские фигурки на других поселениях куро-араксской культуры²⁰. По любезному сообщению Д. Гогелия, в последнее время изображения мужчин с поднятыми вверх руками и четко выраженным фалосом, обнаружены на керамике поселений более ранней шулавери-шомутепинской культуры (Арухло, Храмис-дидигора). По наблюдениям Я. Киквидзе, дуна, как божество мужского пола, выступает уже с IV тысяч. до н. э.²¹. Он же допускает наличие соседской (протокрестьянской) общины на развитой стадии куро-араксской культуры²². Г. Миндиашвили отмечает наличие этой социальной формы уже на ранней ступени данной культуры, когда конец ее как бы знаменует эпоха военной демократии²³.

Представляется, что в период куро-араксской культуры разложение родового строя, в виду экстенсивного земледелия, происходит замедленным темпом, и лишь на ее финальной стадии в середине III тысячелетия до н. э., там, где существовали более благоприятные (оптимальные для данного хозяйствования) природные условия, происходит социальный «взрыв» (деструктуризация, качественно новый этап). Развитие социальной дифференциации в древних обществах приводит к отклонению от традиционных стандартных форм погребального обряда. Погребальное сооружение, обряд и т. д. зависят от социального ранга индивида и, главное, от социальной структуры данного общества; изменение социальной

¹⁶ Абибулаев О. А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, 1982.

¹⁷ Першиц А. И., Монгайт А. Л., Алексеев В. П. Указ. работа, с. 171.

¹⁸ Глonti Л. И. Поселение куро-араксской культуры. Автореферат канд. диссертации. Тб., 1970, с. 8.

¹⁹ Там же, с. 21.

²⁰ Джавахишвили Г. А. Антропоморфная пластика языческого периода в Грузии. Тб., 1984 (на груз. яз.).

²¹ Киквидзе Я. А. Семантика и назначение очага и очажных подставок в раннеземледельческих культурах Закавказья. Тр. ТГУ, 162 (археология, классическая филология, византистика). Тб., 1975, с. 25.

²² Киквидзе Е. А. Земледелие и земледельческий культ в древней Грузии. Тб., 1976 (на груз. яз.), с. 62.

²³ Миндиашвили Г. М. Указ. работа, с. 197.

структуры приносят с собой инновации — они находят свое отражение в погребальном обряде²⁴.

Не случайно, что с середины III тысячелетия до н. э. в Восточном Закавказье распространяются курганные погребения. Это явление, по-видимому, связано именно с социальным «взрывом». Появление курганных погребений в Триалети с социально-экономическим развитием общества связывает и Э. Гогодзе²⁵. Эти памятники, как было сказано выше, встречаются компактными группами (Марткопи-Самгори, Уч-тепе²⁶, Бедени²⁷, Алазанская долина²⁸, позднее Цалка²⁹, Гомарети³⁰, бассейн Артаанской Курь³¹ и др.).

По-видимому, это время формирования первых административно-территориальных единиц с соответственной социальной организацией — племенем.

Огромные надгробные сооружения и богатый погребальный инвентарь т. н. ранних курганов и курганов триалетской культуры говорят о том, что они являются гробницами племенной верхушки (мнение, которое высказывалось и ранее)³², в руках которой сосредотачивалась как светская, так и духовная власть³³. Курганы иногда достигают таких масштабов, сооружение которых требует огромного труда больших коллективов в течение довольно длительного времени.

В Мильской степи А. Иессеном раскопан курган в урочище Уч-тепе (№ 3), высота которого 13 м, а кубатура по минимальным данным 35 000 м³; другой нераскопанный курган здесь же возвышается на 21 метр, а кубатура его достигает 80 000 м³.³⁴ По вычислениям К. Кушнарева, только насыпка земли на кургане Уч-тепе № 3 составляла 21 000 рабочих дней³⁵.

Курган, расположенный в Марткопи (№ 4), имел высоту 12 м, при диаметре 100 м., причем красная глина, шестиметровый слой которой облегал каменный панцирь захоронения, видимо, была доставлена из довольно отдаленной местности. Затрачен колос-

²⁴ Алексин В. А. Традиции и инновации в погребальных обрядах (эпоха первобытнообщинного строя). В кн. Преемственность и инновации в развитии древних культур Л., 1981, с. 20.

²⁵ Гогодзе Э. М. Периодизация и генезис триалетской культуры. Тб., 1971, с. 93 (на груз. яз.).

²⁶ Иессен А. А. Раскопки большого кургана в урочище Уч-тепе. МИА, 125, М.-Л., 1965.

²⁷ Гобеджишвили Г. Ф. Культура Беденских курганов. Тб., 1981 (на груз. яз.).

²⁸ Дедабришвили Ш. Ш. Курганы Алазанской долины. Тр. КАЭ, П, Тб., 1979.

²⁹ Куфтин Б. А. Археологические раскопки в Триалети, I, Тб., 1941.

³⁰ Джапаридзе О. М. Археологические раскопки в Триалети. Тб., 1969 (на груз. яз.).

³¹ Джапаридзе О. М., Киквидзе Е. А., Авалишвили Г. Б., Церетели А. Т. Итоги работы Месхет-Джавакхетской археологической экспедиции, Тб., 1981.

³² Куфтин Б. А. Указ. работа; Массон В. М. Древнейшие гробницы вождей на Кавказе (некоторые аспекты социологической интерпретации). «Кавказ и Восточная Европа в древности», М., 1973, с. 103.

³³ Киквидзе Я. А. Указ. работа, с. 156.

³⁴ Иессен А. А. Указ. работа, с. 145.

³⁵ Кушнарева К. Х. К вопросу о социальной интерпретации некоторых погребений Южного Кавказа. КСИА, 134, М., 1973, с. 13.

сальный труд, не говоря уже о погребальном зале, составленном из двух рядов 9—11 метровых дубовых стволов.

На сооружение только лишь насыпи Беденского кургана по грубым подсчетам потрачено 6500 рабочих дней, размер же самой ямы представлял площадь 343 м², где стоял деревянный сруб и были произведены другие работы³⁶.

Цнорский курган № 2 на Алазанской долине имел высоту 11 м, а погребальное сооружение имело площадь в 166 м². Камни для насыпи, как полагают, собирались в радиусе 40 км, насыпь составляла 51 000 м³. По вычислениям Ш. Дедабришвили, на рытье камеры понадобилось бы 1500 рабочих дней, а на насыпку камней — 7500 рабочих дней³⁷. Кубатура Цнорского кургана № 2 составляла 10400 м³.

Такую же картину в Юго-восточном Закавказье мы видим и в первой половине II тысячелетия до н. э., в период триалетской культуры³⁸. Насыпь Гомаретского кургана № 3 составляла 21 000 м³. Площадь погребального зала равнялась 152 м², а входного коридора-дромоса — 276 м². Стены погребального зала, выложенные сухой кладкой из камней, возвышались на 6 м в высоту³⁹. Погребальный зал Триалетского кургана Топкар № 2 имел площадь 175 м².

Труд, затраченный на сооружение таких грандиозных надгробных сооружений — один из главных критериев установления социального развития общества⁴⁰.

Напрашивается вопрос: каков был ранг, каким статусом мог обладать человек, после смерти которого были произведены столь трудоемкие работы и пышные церемонии?

В древнейших обществах между духовной и светской властью фактической разницы не было. В древнем Шумере первоначальная функция Энси была жреческой и лишь впоследствии, с начала III тысячелетия до н. э. он выступает также в роли военачальника⁴¹. В раннединастическом Шумере функции верховного жреца и военачальника объединяются в одном лице⁴². По мнению С. Ллойда, в древнем Шумере «Эн» был исполнителем жреческой миссии, и лишь потом к нему присоединяется функция администратора⁴³. Шумерское «Э-гал» у сирийских семитов означает как храм, так и дворец⁴⁴. Как видно, храм и дворец воспринимался как одно целое — здесь находилось лицо, исполняющее обе обязанности. По одной Шумерской легенде властелин Урука гостей и послов принимал в храме⁴⁵. Объединение функции жреца и вождя в одном лице известно и по этнографическим данным в эпоху разложения первобытнообщинного слоя (индейцы Северной Америки⁴⁶, народы

³⁶ Кушнарeva К. Х. Указ. работа, с. 14.

³⁷ Дедабришвили Ш. Ш. Указ. работа, с. 69.

³⁸ Куфтин Б. А. Указ. работа; Джапаридзе О. М. Указ. работа.

³⁹ Джапаридзе О. М. Указ. работа; Кушнарeva К. Х. Указ. работа, с. 14.

⁴⁰ Мессон В. М. Становление раннеклассового общества на Древнем Востоке. «Вопросы истории», № 5, М., 1967, с. 85.

⁴¹ Дьяконов И. М. Общественный и государственный строй древнего Двуречья (Шумер), М., 1959, с. 121.

⁴² Там же, с. 177.

⁴³ Ллойд С. Археология Месопотамии. М., 1984, с. 100—101.

⁴⁴ Бурхард Брентъес. От Шумера до Акада. М., 1976, с. 206.

⁴⁵ Там же, с. 206—207.

⁴⁶ Аверкиева Ю. П. О путях распада родового строя. «Основные проблемы африкинистики», М., 1983, с. 73.

Сибири, племена трофической Африки и др.)⁴⁷. Знаменитые гробницы Аладжагука интерпретируются, как захоронения царей-жрецов⁴⁸.

По-видимому, ранние курганы Восточного Закавказья принадлежали именно лицам, объединяющим в своих руках как светскую, так и духовную власть. Возведение таких грандиозных сооружений, как, например, большие курганы самгори-марткопской культуры, вряд ли было возможно лишь принудительным трудом. Здесь определенная роль, видимо, принадлежала религиозным представлениям. Как было сказано выше, сам инвентарь курганов самгори-марткопской культуры, как и последующей алазано-беденской, указывает на принадлежность их к жреческому сословию. В Марткопском кургане № 1 был обнаружен каменный топор, не имеющий следов использования. Его ритуальное назначение как будто не вызывает сомнений. Он изготовлен из гранитоида, материала, непригодного для практической цели потому, что он легко рассыпается. Об этом свидетельствует и отверстие для рукоятки, которое расширено снизу, так что при применении топор быстро мог бы соскальзывать с рукоятки. В Марткопском кургане № 2 был обнаружен серебряный клинок кинжальчика, лежащего около бычьего черепа. В самом большом Марткопском кургане, в составе богатого погребального инвентаря с золотыми и серебряными украшениями, были вещи несомненно ритуального назначения: сердоликовые «бусы» в виде кизиловой косточки с магической цифрой — семью точками, косточкообразные предметы, процарапанные разными знаками на поверхности, и др.

Аналогичная картина рисуется и по материалам последующей, алазано-беденской культуры. В Больших Цнорских курганах были обнаружены сосуды с изображением небесных светил и другие ритуальные предметы⁴⁹. Множество предметов, связанных с культом (золотые фигуры львов, быков и др.; а также двузубцы, похожие на бычьи рога, фрагменты штандарта и др.) обнаружено в знаменитом Майкопском кургане⁵⁰.

То же самое можно сказать и о принадлежности вождям-жрецам больших триалетских курганов. М. Бернашвили даже сопоставляет по назначению хеттский «каменный дом» с триалетскими курганами — по его мнению, функция обоих — святилище⁵¹.

Но строительство таких огромных и трудоемких сооружений не было бы возможным, если племя не выступало бы как основная социальная ячейка с довольно развитой социальной стратификацией (иерархическое общество).

Племенное заселение и социальное развитие общества особенно четко прослеживается на примере бассейна Артаанской Куры (Месхети), где в течение восьми сезонов (1970—1977 гг.) раскопано около 40 курганов первой половины II тысячелетия до

⁴⁷ Хазанов А. М. Указ. работа, с. 112.

⁴⁸ Mellaart T. The chalcolitic and early bronze ages in East and Anatolia. Beirut. 1965. с. 155.

⁴⁹ Дедабришвили Ш. Ш. Указ. работа, с. 70.

⁵⁰ Мунчаев Р. М. Кавказ на заре бронзового века. М., 1975, с. 222, рис. 52.

⁵¹ Бернашвили М. Т. Погребальный ритуал у хеттов. Вестник ГМГ, XXXVI. — В. Тб., 1982, с. 49.

⁵² Джапаридзе О. М., Киквидзе Г. Б., Церетели А. Т. Указ. работа.

н. э.⁵² Курганы Месхети располагались на террасах компактными группами. В этих группах выделяются три типа курганных погребений: большие курганы с каменной насыпью; курганы с каменно-земляной насыпью средних размеров и малые курганы с низкой земляной насыпью. Курганы первого типа встречаются единицами, которые сопровождают два-три кургана второго типа; большинство же составляют курганы третьего типа.

Большие курганы с каменной насыпью почти все одинаковы. Они окружены достаточно высоким каменно-земляным основанием. Внешне эти курганы почти не отличаются от курганов с каменной насыпью, расположенных на Цалкинском и Гомаретском плато. Для триалетских курганов с каменной насыпью характерно достаточно высокое основание по краю, сооруженное для поддержки каменной насыпи.

Устройство всех подкурганных сооружений Месхети было приблизительно одинаковым. Они состояли из погребальной камеры и дромоса — входного коридора в камеру. Но камера и дромос фактически представляли собой единый коридор, перекрытый большими плитами, и разделялись каменной стеной, возведенной из таких же глыб, что и основные стены сооружения. Дромос имелся почти во всех курганах и почти находился с восточной стороны камеры. Камера обычно воздвигалась в яме, ниже уровня земли, внутри каменного круга, в центре. Дромос же, начинаясь у каменного круга, постепенно понижался к камере или же несколько углублялся у самого входа. Исключение из всего этого составляли большие курганы с каменной насыпью, в которых погребальная камера и дромос возводились на поверхности земли.

На примере бассейна Артаанской Куры возможно более или менее приблизительно восстановить картину социальных взаимоотношений внутри общества I половины II тысячелетия до н. э. Как мы уже отмечали, в этом ущелье имеется густая сеть различных групп курганов. Кроме того, здесь же, на Ниальском плато («Качагеби») и в Гелаантхардзлеби выявились довольно крупные курганные могильники — уникальное явление для археологии Кавказа, — расположенные в каменных россыпях на склонах, где число курганов на каждом могильнике превышало 250 захоронений. Как видно, здесь хоронилась основная масса обитателей Артаанского ущелья — рядовых общинников. Но и здесь по размерам и погребальному инвентарю выделяются обособленные группы курганов.

В каждой группе Месхетских курганов была замечена определенная закономерность: один большой курган окружался более маленькими. Сейчас трудно достоверно объяснить, что из себя представляли эти отдельные группы. Можно думать, что курганы, расположенные на различных террасах, были могильниками господствующего в ущелье племени. Возможно, что могильники эти и отражают структуру того общества, включая различные ранги выдвинувшихся по положению лиц и рядовых членов. В отдельных группах выделяются центральный курган с большой каменной насыпью, который внешне напоминает большие триалетские курганы. И по погребальному инвентарю они имеют сходство с триалетскими курганами. Особенно хорошо заметно это по керамике, в которой в основном представлены чисто триалетские формы. В других курганах, среднего размера, с каменно-земляной насыпью, погребальный инвентарь несколько иного характера. Здесь, наряду с триалетской глиняной посудой, появляется мест-

ная керамика, совершенно неизвестная в Триалети. Весьма примечательно, что этот последний вид керамики большей частью обнаруживается в малых курганах. Такие заметные различия между курганными памятниками — как по сооружению курганов, так и по погребальному инвентарю, возможно, являются отражением взаимоотношений внутри общества.

По-видимому, большой центральный курган был усыпальницей предводителя, вождя племени, в руках которого сосредотачивалась как светская, так и духовная власть.

Курганы средних размеров с каменно-земляной насыпью, которых обычно бывает несколько вокруг центрального кургана, возможно, являются погребениями приближенных к вождю, привилегированных лиц, которые составляли его окружение, были его дружинниками, предводителями общин и т. д.

О предполагаемой структуре общества должны свидетельствовать также входящие в каждую группу маленькие, низкие курганы. Инвентарь этих погребений беден и состоит лишь из беспорядочно расставленной глиняной посуды, как уже отмечалось, преимущественно чисто «месхетских» типов, которая значительно отличается от «триалетской». Возможно, это могилы зависимых членов общества, которые и после смерти хоронятся вблизи своих «господ». Можно предположить и существование института т. н. патриархального рабства, когда зависимыми членами становятся бедные соплеменники. В таком случае могильниками свободных рядовых общинников можно будет считать обособленные курганные могильники Качагеби и Галаантхардзеби, инвентарь которых сравнительно богаче. Как видно, здесь хоронилась основная масса населения бассейна Артаанской Куры.

На могильнике «Качагеби» наблюдается существование отдельных групп курганных погребений и определенное различие между отдельными курганами, что, вероятно, являлось отражением дифференциации, имеющей место и в сравнительно менее привилегированных кругах общества.

Сопоставляя друг с другом типы погребений, о которых мы располагаем совершенно разнотипными данными, можно выделить в триалетском обществе по крайней мере четыре слоя населения по социально-правовому и имущественному состоянию, что создает картину довольно углубившейся социальной стратификации общества.

К сожалению, мы пока мало знаем о топографии, архитектуре и строительном деле поселений племен — носителей триалетской культуры. В древних культурах, при ранжированных и иерархических обществах распределение захоронений на могильниках косвенно указывает и на тип поселения. По примеру расположения Месхетских курганов эпохи средней бронзы можно предположить, что на поселении отдельно выделялись дома привилегированных членов общества, которые группировались в центре поселка, создавая цитадель, вокруг которой располагались дома основной массы населения, однако и здесь, по-видимому, соблюдался принцип «табеля о рангах».

Определенное влияние на характер заселения оказывало своеобразие физико-географических условий Южной и Восточной Грузии. В отдельных ущельях природная среда более или менее определяла экономический характер, что способствовало и социальному развитию.

По древнегрузинской традиции территория, заселенная одним племенным объединением, обозначается термином «хеви» — ущелье. В то же время термин «хеви» в древнегрузинских источниках употребляется также по отношению к крупным областям (Эгриси, Кларджети, Кахети, Кола и др.)⁵³.

По-видимому, с довольно раннего времени «хеви» становится территориально-административной единицей⁵⁴, но в первую очередь является социальной единицей; «хеви» — древнейшая форма общественного развития⁵⁵.

По мнению некоторых исследователей за социально-экономическими сдвигами в позднебронзовом периоде последовал процесс образования «хеви»⁵⁶, причем Г. Мамулия связывает этот процесс с образованием племен и датирует 1350—1100 гг. до н. э.⁵⁷ Однако основы образования «хеви» как самостоятельной социально-экономической ячейки, судя по археологическим данным, закладываются в более раннем периоде. На примере ущелья Артаанской Куры видно, что в первой половине II тысячелетия до н. э. «хеви» уже был довольно мощной социально-экономической единицей, истоки становления которого в Восточном Закавказье проявляют себя уже во второй половине III тысячелетия до н. э., со времени появления курганных погребений на определенных, сравнительно ограниченных территориях.

⁵³ Меликишвили Г. А. К истории древней Грузии. Тб., 1959, с. 464.

⁵⁴ Джавахов И. А. Государственный строй древней Грузии и древней Армении, т. I. Тезисы и разыскания по армяно-грузинской филологии, кн. VII, Спб, 1905, с. 33; Джавахишвили И. А. История грузинского права, кн. I, Тб., 1928, с. 143 (на груз. яз.).

⁵⁵ Бердзенишвили Н. А. Вопросы истории Грузии, VIII, Тб., 1975, с. 110 (на груз. яз.).

⁵⁶ Мухелишвили Д. Л. Основные вопросы исторической географии Грузии. Тб., 1977, с. 42 (на груз. яз.); Мамулия Г. С. Образование классового общества и государства в древней Картли. Тб., 1979, с. 50.

⁵⁷ Мамулия Г. С. Агнатические группы в древней Картли и их генезис. Сб. посвященный 100-летию со дня рождения И. Джавахишвили. Тб., 1976, с. 134.

Представил член-корреспондент АН ГССР
О. М. Джапаридзе

თავაზ ღვალი

სოფ. ბენისის წმ. გიორგის ეკლესია

აუად. გ. ჩუბინაშვილის სახ. ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის ძეგლთა აღნუსხვის განყოფილებამ, კასპის რაიონის ხუროთმოძღვრულ ძეგლთა სრული ნუსხის შესადგენად და ზოგიერთი ნაგებობების სახელობის დაზუსტების მიზნით, ერთმანეთთან შეაჯერა განყოფილებაში და კასპის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში არსებული ძეგლთა სიები, რის საფუძველზეც შესაბამისი საველე სამუშაოების ჩატარების შედეგად, რამდენიმე ახალი, ჩვენ მიერ მანამდე აღნუსხავი ხუროთმოძღვრული ნაგებობა გამოვლინდა. მათ შორის აღსანიშნავია ნასოფლარ ბენისის წმ. გიორგის ეკლესია. რომელმაც იმთავითვე მიიპყრო ჩვენი ყურადღება.

პირველად ძეგლი ვინახულეთ 1984 წლის ოქტომბერში, ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის ძეგლთა აღნუსხვის განყოფილების გამგე ვ. დოლიძესთან, ა. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის უფრ. მეცნ. თანამშრომელ ვ. სილოგავასთან და არქიტექტორ თ. დევიშვილთან ერთად. იმავე თვეში შესრულდა ძეგლის სრული არქიტექტურული ანაზომი და ფოტოფიქსაცია.

ბენისის წმ. გიორგის ეკლესია მრავალმხრივ საინტერესო ძეგლია, იგი რამდენიმე პერიოდის საამშენებლო ფენას შეიცავს. ადრე მას მოჩუქვრთმებული კანკილიც ამკობდა, რომელიც ამჟამად დაშლილია და რიყის ქალთან ერთად, საშენი მასალის სახითაა გამოყენებული გვიან აგებული კანკელისა და კამარის გასაძაფრებელი ბურჯების წყობაში. განსაკუთრებულ შთაბეჭდილებას ახდენს აღმოსავლეთის ფასადზე სარკმლის ზემოთ წყობაში ჩასმული რელიეფური ფილა, რომელიც თავისი საერთო გადაწყვეტითა და მხატვრულ-სტილისტიკური ნიშნებით შუა საუკუნეების ქართული საფასადო სკულპტურის საინტერესო ნიმუშია.

საკვლევი ძეგლი რაიონული ცენტრის ქ. კასპის ჩრდილოეთითაა იგოეთიდან ლამისყანისკენ მიმავალი გზის მარცხენა მხარეს — სოფ. ხვითის მიდამოებში. ამ უკანასკნელიდან ვიწრო გრუნტის გზა მიემართება ნასოფლარისაკენ. გზა თავიდან დაბალი უტყეო მთის ძირს გაუყვება. დაახლოებით 1,5 კმ-ის შემდეგ იგი მკვეთრად უხვევს მარჯვენა და პატარა ღელეს აყოლებით მის სათავესთან მდებარე წყაროს ადგება: აქედან სულ რაღაც სამოციოდე მეტრია ეკლესიამდე. იგი ნასოფლარის სამხრეთ განაპირას მდებარეობს და თავდაპირველად სამხრეთ-აღმოსავლეთის მხრიდან წარმოუდგება მნახველს (ფოტო №1!).

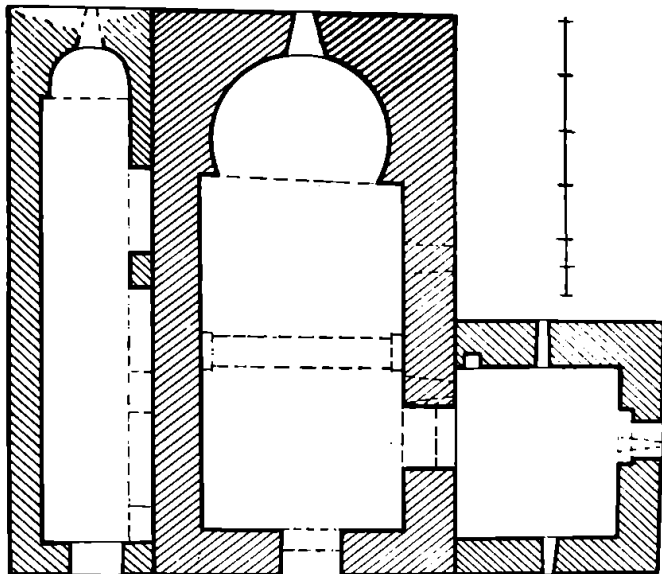
ეკლესიის მცირეფართობიან ეზოს, ადრე, რიყის ქვით ნაგები, წრიული კონფიგურაციის გალავანი ფარგლავდა, რომლისგანაც, ამჟამად მხოლოდ მცირე ნაწილებილია დარჩენილი — სამხრეთით, დასავლეთით და ჩრდილოეთით. თვით ეკლესია გალავნის ჩრდილოეთ კედელთანაა მიახლოებული. სამხრეთით და აღმოსავლეთით ეზო შედარებით ვრცელია და ოდნავ დამრეცი. გალავნის შესასვლელი ამჟამად არ ჩანს. ადგილის რელიეფისა და მისასვლელი გზის გათვა-

ლისწინებით, როგორც ჩანს, კარი გალავანს აღმოსავლეთის მხრიდან ექნებოდა მოწყობილი.

ფოტო 1

ეკლესია დარბაზული ტიპისაა. მას სამხრეთ-დასავლეთ კიდეში ორსართულიანი სამრეკლო ეკვრის, ხოლო ჩრდილოეთით, შენობის მთელ სიგრძეზე, აბსიდისანი ვიწრო მინაშენი (იხ. გეგმა ჩახ. № 1). საშენ მასალად უმთავრესად მოზრდილი ზომის რიყის ქვაა გამოყენებული — კირის ჩსნარზე. ზოგიერთი არქიტექტურული ელემენტი (კარ-სარკმელების თაღები, სატრიუმფო და საბჯენი თაღი) შირიმის კარგად გათლილი ქვითაა ნაწყობი.

ნახ. 1

ეკლესიის გეგმა გარედან სწორკუთხოვანი (10. 25×5.5 მ) მოხაზულობისაა, მის აღმოსავლეთ ნაწილში ნალისებრი ფორმის აბსიდიია ჩაწერილი. აბსიდის ღერძზე ფართო თაღოვანი სარკმელია გაჭრილი. სარკმლის ქვემოთ კედელს გვიანი ტრაპეზი ეყარის. ნაგში საკუთრთხევის სიგრძე ფართო მხრებითა და მათზე დაყრდნობითი ნალისებრი ფორმის თალითაა გამოყოფილი. თალი ქვიშაქვის იმპოსტებს ეყრდნობა, რომელთა მაღალ ტანს. რამდენიმე წინაწამოწეული თარო აგვირგვინებს (ფოტო № 2). თაროს ზედაპირი რთული პროფილისაა; მას შეადგენს ლილვი, გლუვი ზოლი და შეწყვილებული ლილვი. შესასვლელი ორია: სამხრეთის კედლის დასავლეთ მონაკვეთში და დასავლეთით. ეს უკანასკნელი ერთ-ერთი რემონტის დროს ამოუქოლავთ და თალის არე ნიშნად გადაუკეთებიათ. გარედან, ორივე შესასვლელის ღიობი ქვიშაქვის მძლავრი არქიტრავითაა გადახურული, ხოლო შიგნიდან შირიმით ნაწყობი ნალისებრი ფორმის თალით.

განათებისათვის, საკუთრთხევის სარკმლის გარდა, ორი თაღოვანი სარკმელია სამხრეთითაც (ნახ. № 2). მათ შორის აბსიდიდან მეორე (დასავლეთის) სარკმელი თითქმის მთლიანადაა განახლებული და მოგვიანებით მიშენებულ სამრეკლოს ფანჯატურში იხსნება. დარბაზის კედლები გლუვია, მოკლებულია პილასტრებს. მხოლოდ რიყის ქვის წყობით შესრულებული ნალისებრი ფორმის კამარის შუა ნაწილში, ნალისებრივე მოხაზულობის შეკიდული საბჯენი თალია გამოყოფილი, რომლის ქუსლების საყრდენ შირიმის იმპოსტებს, გვიან ამოყვანილი, კამარის გასამაგრებელი სწორკუთხოვანი მასიური კონტრაფორსები ფარავს. კედლებისა და კამარის გასამაგრებლად აგებულ ამ კონტრაფორსებზე ზემოდან მუხის ხის ძელებია დალაგებული ერთმანეთზე; მათ ზემოთ — კი

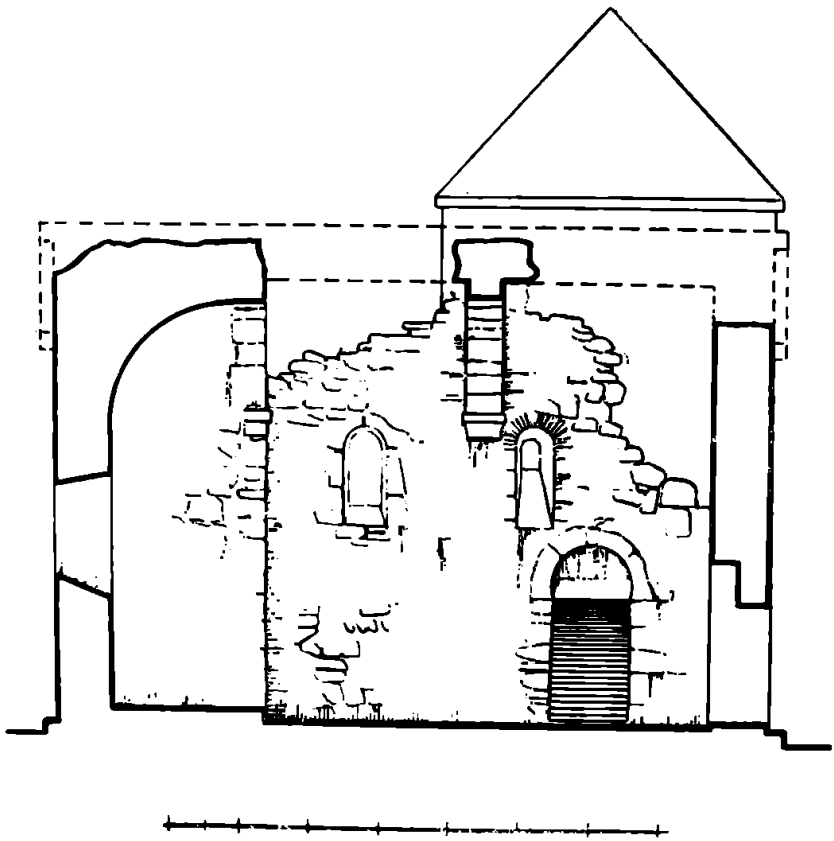
ფოტო 2

რიყის ქვის წყობით მაღალი „შუბლია“ (დაახლოებით 1,3 მეტრის სიმაღლისა) აყვანილი წაგის კამარამდე¹. ამჟამად კამარის უმეტესი ნაწილი ჩამონგრეულია.

ინტერიერი შლესილი ყოფილა. კედლებზე აქა-იქ შემორჩენილია სხვადასხვა პერიოდის ნეკრესობის რამდენიმე ფენა.

ამჟამად თითქმის მთლიანად დანგრეული ჩრდილოეთის მინაშენი, პირაპირ წყობით ეკვრის ეკლესიის კედელს. ამ უკანასკნელზე კამარის დასაყრდნობად აგებული სამმალიანი თაღედის ნაწილებილია შემორჩენილი — ორი სწორკუთხოვანი ბურჯი, ერთი თაღი მთლიანად და მეორე თაღის მხოლოდ ქუსლის წყობა. თაღები კვადრატული ($23 \times 23 \times 5$ ს.მ) აგურის წყობითაა აგებული, ხო-

¹ კამარის გასამაგრებელი კონტრუქცია, ისევე როგორც გვიანაგებული ტრაპეზი ნახაზზე ნაჩვენებია არაა.

ნახ. 2

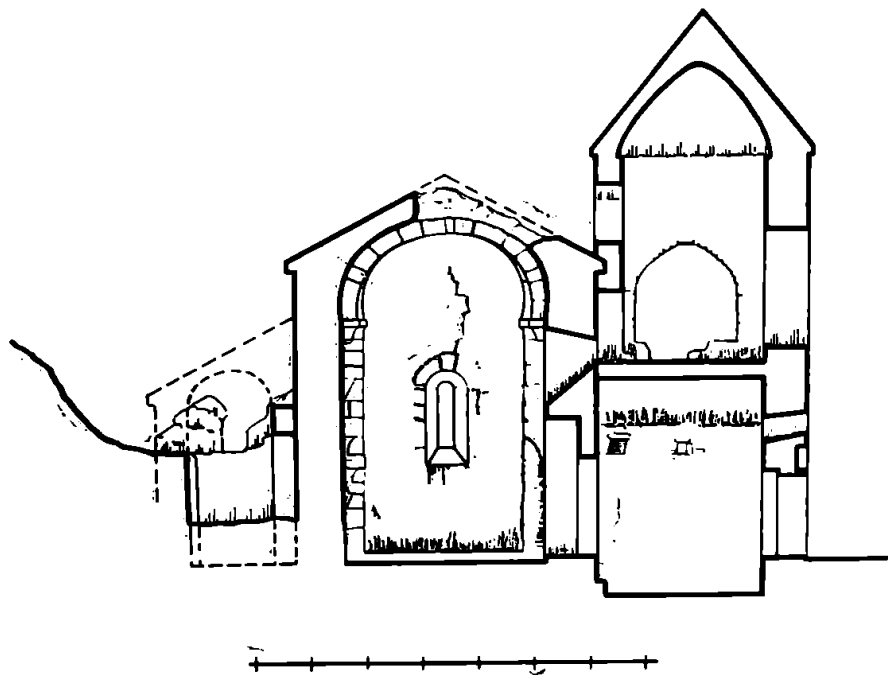
ლო ბურჯები, კედლები და აბსიდი რიყის ქვითაა ნაწყობი. ერთადერთი სწორკუთხა შესასვლელი მინაშენს დასავლეთიდან აქვს. ნახევარწრიული ფორმის აბსიდის ღერძზე ვიწრო სარკმელია გაჭრილი, რომლისგანაც, მხოლოდ წითხლების მცირე ნაწილები იკითხება; ჰქონდა თუ არა მინაშენს კიდევ სხვა სარკმელები, ან რაიმე არქიტექტურული ელემენტი, ამჟამად კედლების ძლიერი დაზიანების გამო გაურკვეველია.

ნთლიანად რიყის ქვით ნაგები ორსართულიანი სამრეკლოს ქვემოთა სართული, შეისრული ფორმის კამარით გადახურულ, კვადრატულ სადგომს წარმოადგენს. სადგომის ვიწრო შესასვლელი ეკლესიის სამხრეთის შესასვლელის ღერძზე მდებარეობს. კარის ქვიშაქვის ბრტყელი ზღუდარის ზემოთ, გარედან, ტიმპანია გამოყვანილი. ტიმპანის ზემოთ პატარა სწორკუთხოვანი სარკმელია. მსგავსი თითო სარკმელია სართულის აღმოსავლეთ და დასავლეთ კედლებშიც.

სამრეკლოს მეორე სართულის (ფანჩატურის) ჰივრცე სამ მხარეს თითო, ოდნე შეისრული მოყვანილობის ფართო თალითაა გახსნილი. მეოთხე (ჩრდილოეთის) მხარეს უფრო დაბალი თალია. ამ გვერდით სამრეკლო ეკლესიას ეკვრის და თალის არეში ეკლესიის სარკმელი გამოდის (იხ. ნახ. №3). თალის ზემოთ ვიწრო შეისრულთაღოვანი ხვრელობია გაკეთებული, როგორც ჩანს, ეკლესიის სახურავზე ასასვლელად. სართულის შემადგენელი პროპორციების

მქონე შიდა სივრცე სხმული, „შეკვერცხილი“ ფორმის გუმბათოვანი კამარითაა გადახურული. გუმბათის მრუდხაზოვანი ზედაპირი გუმბათქვეშა კედლებს უშუალოდ კი არ ერწყმის, არამედ თავისი საფუძვლით (მთელ პერიმეტრზე) რამდენადმე კედლის სისქეშია შეჭრილი და ქუხლის დონეზე პატარა საფეხურს ქმნის.

სამრეკლო გარედან ქვიშაქვის ნატეხი ქვით ნაწყობი პირამიდული ფორმის სახურავითაა დასრულებული, რომლის სახურავი წთლიანად ჩამოცვენილია.

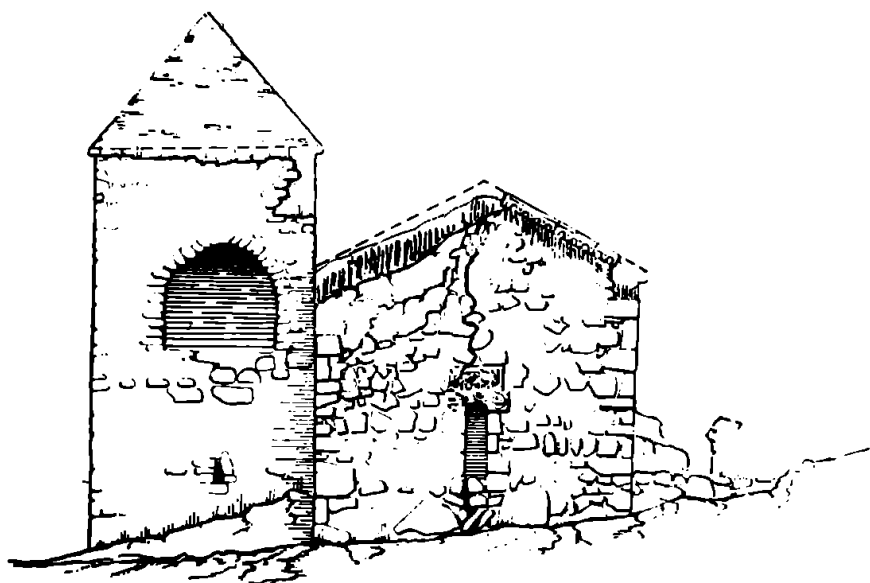

ნახ. 3

ეკლესიის ფასადები ძლიერ დაზიანებულია. ამჟამად მთელ პერიმეტრზე კედლებს (დაახლოებით 1.2 მეტრის სიმაღლეზე) მოწა ჰფარავს. ძეგლის შემორჩენილი საფასადო სიბრტყეები, რიყის ქვის სწორი რიგების გარდა, მეტ-ნაკლებად ორგულარული წყობითაცაა გამოყვანილი. გარდა ამისა, აქა-იქ, უმთავრესად აღმოსავლეთის ფასადის ქვემოთა ნახევრის მოპირკეთებაში, შემთხვევითი ფორმის ქვიშაქვის მოზრდილი ქვებიცაა ჩართული. შენობის ოთხივე კუთხე ამოყვანილია ტლანქად დამუშავებული ქვიშაქვის ქვებისა და რიყის ქვის მონაცვლეობით. ეკლესიას სახურავი თითქმის მთლიანად ჩამონგრეული აქვს, მაგრამ მისი შემორჩენილი ფრაგმენტებით ირკვევა, რომ იგი ბრტყელი და ღარიანი კრამიტის რიგების მონაცვლეობისაგან შედგებოდა.

ფასადებიდან დაცულობის მხრივ, აღმოსავლეთისა გამოირჩევა, მაგრამ მასაც მორღვეული აქვს ფრონტონის მნიშვნელოვანი (სამხრეთის) ნაწილი (ნახ. № 4). ფასადის სიმატრიის ღერძზე ფართო თაღოვანი სარკმელია გაჭრილი².

² გვიანი რემონტის დროს სარკმელი ამოუშენებიათ და ამ ნაწილში ეწრო და მღალი სწორკუთხა ხერგობი მოუწყვიათ.

სახ. 4

ფასადის ერთადერთ დეკორატიულ აქცენტს რბილი, მოყვითალო ტონის ქვიშაქვის ორი რელიეფური ფილა ქმნის. მათ შორის ქვემოთა ფილა, რომელშიც სარკმელის ნახევარწრიული თალია ამოკვეთილი, ზედანს წარმოადგენს. ხოლო მეორე ფილაზე, რომელიც უშუალოდ სარკმელს ზედანზეა დადგმული. კტიტორული კომპოზიციის გამოსახული.

ფასადის ფრონტონის ჩრდილოეთის ფერდზე შემორჩენილია შირიმის თაროსებრი ლავგარდანის რამდენიმე ქვა. მათი წინა პირი ნალისებრი ფორმის თაღების მწკრივითაა დამუშავებული. ფრონტონის დახრილობითა და გრძივ ფასადებზე შემორჩენილი თავდაპირველი ლავგარდანის ფარგმენტების მიხედვით ირკვევა, რომ ლავგარდანს შენობის კუთხეებთან ჰორიზონტალური „შემონაკეცები“ ჰქონდა გამოყოფილი.

სამხრეთის ფასადი ოდნავ წაგრძელებულ სწორკუთხოვან სიბრტყეს წარმოადგენს — სამრეკლოს წინწამოწეული მოცულობით დასავლეთ კიდეში. იგი ფასადის თითქმის ნახევარს ფარავს. ამ ნაწილში სწორკუთხოვანი შესასვლელი და ერთი სარკმელია მოქცეული. კედლის დანარჩენი სიბრტყიდან არსებითად აღმოსავლეთ კუთხის წყობა (თითქმის მთელ სიმაღლეზე) და მოპირკეთების ქვემოთა ნაწილიაა დარჩენილი.

ძეგლს დასავლეთის ფასადი, ზოგადი ფორმებით, აღმოსავლეთისა იმეორებს. იგი წარმოადგენილია ეკლესიის ნახევრად დანგრეული კედლით, რომელსაც სამხრეთით სამრეკლო, ხოლო ჩრდილოეთით ვიწრო მინაშენი ეკვრის. ეკლესიის ფასადის ღერძზე გაჭრილი სწორკუთხა შესასვლელი, რიყის ქვით აგებული საღა კედლის ერთადერთ აქცენტს წარმოადგენს. ამჟამად კარი ნაყარი ქვებითა და მიწაყრილით იმდენადაა დაფარული, რომ ძლივსაა შეიმჩნევა.

ფოტო 3

ჩრდილოეთის ფასადი ადრე ორ საფეხურად იყო ორგანიზებული. იგი შეიცავდა ქვემოთა, საფეხურად გამოწეულ მინაშენის მასივს — ცალფერდა გადახურვით და მის ზემოთ აღმართულ ეკლესიის სრულიად გლუვ კედელს. ეს უკანასკნელი ნაწილობრივ დაზიანებულია, ხოლო მინაშენის კედელს მთლიანად მიწაყრილი ფარავს.

როგორც აღწერისას აღვნიშნეთ, ეკლესიის აშლიდს, კამარას, ასევე სატრიუმფო, საბჯენ და ორივე შესასვლელის თაღებს ნალისებრი მოხაზულობა ახასიათებთ: გ. ჩუბინაშვილი აღნიშნავს, რომ ნალისებრი ფორმის თაღი ნახევარწრიული ფორმის თაღის პარალელურად, ქართულ ხუროთმოძღვრულ ძეგლებში უძველესი დროიდან გვხვდება (ნეკრესის მონასტრის ძველი ბაზილიკა, IV

ს., ბოლნისის სიონი, 478—493 წწ., ვახტანგის სამეკლესიანი ბაზილიკა, VI—VII ს., რუისპირა წმ. თევდორე, VI—VII ს. ძეგლი გავაზი, VI ს. და სხვა) და X საუკუნეებში გამოიყენება (იოანე ზედაზნელის ბაზილიკა, აყურის მამა-დაეითი, ნეკრესის გუმბათოვანი ეკლესია და სხვ)³.

X საუკუნის ნაღებები ფორმის თაღი ხმარებოდა გამოდის. ამრიგად, ეს ელემენტი ჩვენი ძეგლის ზედა ქრონოლოგიურ ზღვარს შემოფარგლავს, რომლის იქით, მისი აგების თარიღის გადაადგილება არ შეიძლება — კერძოდ, არა უგვიანეს IX საუკუნისა.

ეკლესიის შიდა სივრცის გაფორმებაში განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს შესასვლელების თაღებისა და საკუთხეველს სარკმლის თავისებური შემკულობა. ამ არქიტექტურული ელემენტების დეკორატიული აქცენტების მიზნით, ოსტატს მათი თაღების შემადგენელ შირმის ქვებზე (არსებული ნაწიბურების უგულველყოფით). მუქი წითელი ფერის საღებავით „სხვისებრი“ წყობის იმიტაცია გამოყავს. ანალოგიურად, წყობის ხაზითის შესაბამისადაა გაფორმებული სარკმლის გვერდები⁴. გარდა ამისა, ინტერიერის ფერადოვანი მეტყველების გასაზრდელად, კედელთა დეკორირების ორიგინალური ხერხია გამოყენებული. ნაღესობის გვიანი ფენების ჩამოცვენილ ადგილებში⁵ ჩანს, რომ კედლის თავდაპირველ, ნაღესობით გასწორებულ სიბრტყეზე, ხსნარით დაუფარავი ქვების ზედაპირები წითელი ფერის საღებავით ყოფილა დაფერილი. ყოველივე ზემო აღნიშნულიდან ცხადი ხდება, რომ ოსტატის მთავარი ყურადღება შიდა სივრცის გაფორმებაზე იყო გამახვილებული, რომლის დეკორატიული მორთვის მხარე მას უფრო მეტად აინტერებდა, ვიდრე ფასადებისა.

ინტერიერებაში ცალკეული არქიტექტურული ელემენტების დეკორატიული აქცენტების მიზნით, წითელი ფერის საღებავით წყობის იმიტაციის გამოყენა (ე. წ. გრაფიკული დეკორი) ცნობილია, მაგ. ატენის სიონში (VII ს.), სადაც ოთხივე კონქზე და ტრომებზე ამ ხერხით, თავდაპირველად კუბოვრული მოხატულობა იყო დატანილი, რომელიც პირობითად მათი წყობის იმიტაციას წარმოადგენდა⁶. მსგავსი მოტივით, ფუძიდან რადიალურად გაშლილი წითელი ფერის „სხვისებრი“ აქცენტირებული რკონის მონასტრის ბაზილიკისა და სამთავისის ტაძრის საფასადო ნიშნების გადახურვაც⁷.

სარკმელთა დეკორირებისას, მათ ზემოთ რადიალურად გაშლილი ფერადი „სხვისების“ მოტივის გამოყენა, ტაო-კლარჯეთის გარკვეული ეპოქის ძეგლებისათვის დამახასიათებელი თავისებურებაა; მათ შორის ზოგიერთ ნაგებობაში

3 Г. Н. Чубинашвили, Болнисский сион, известия института языка, истории и материальной культуры, вып. IX, тб., 1940, გვ. 135; იქვე, Г. Н. Чубинашвили, Архитектура Кахетии, тб., 1959, გვ. 477.

4 უნდა ვიფიქროთ, რომ საკუთხეველს სარკმლის მსგავსად იქნებოდა გაფორმებული სამხრეთის ორივე სარკმლის საპირეც.

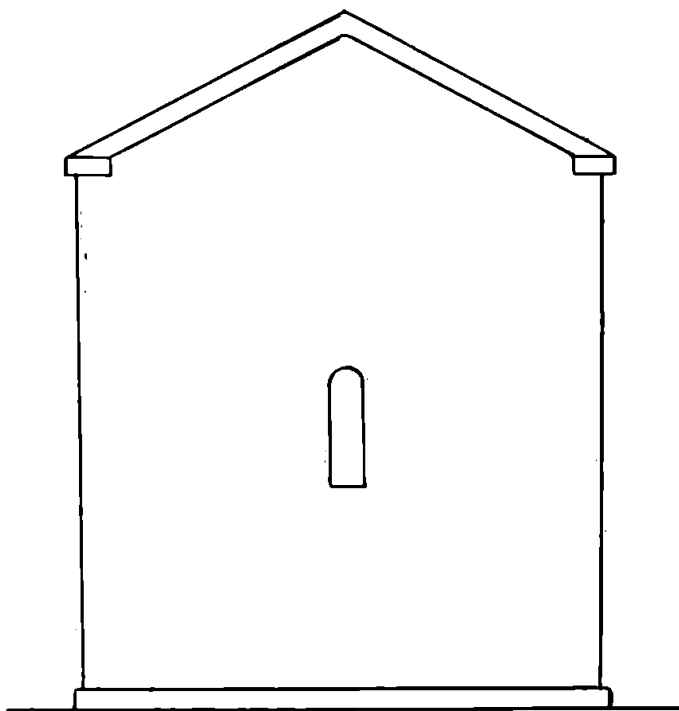
5 აბსიდში და სამხრეთის კედლის ქვემოთა ნაწილში.

6 Тинатин Вирсаладзе, Основные этапы развития грузинской средневековой монументальной живописи; доклад на II международном симпозиуме по грузинскому искусству, Тб., 1977; იქვე თინათინ ვირსალაძე, ატენის სიონის მოხატულობა, თბ., გვ. 5.

7 რენე შმერლინგი, ქართული ხუროთმოძღვრული ორნამენტი, თბ., 1954, გვ. 13; იქვე: Rusudan Mepisashvili, Wachtang Zinzadse, Die Kunst des alten Georgien, Leipzig, 1977, გვ. 159.

(დოლისყანა X ს. შუა წლები, ხახული X ს. II ნახ). „სხივები“ წყობითაა შესრულებული — რადიალურად დაწყობული წითელი და ღია ფერის, სოლისებრი ფორმის ქვების მონაცვლეობით, ხოლო ოშკში (X ს. 60-იანი წლები) და პარხალში X ს. შუა წლები) „სხივისებრი“ წყობა საღებავითაა გამოსახული⁸.

ეპოქისათვის დამახასიათებელი ჩიშნებით ხასიათდება ეკლესიის გარეგანი პროპორციული აღნაგობაც. ვინაიდან ამჟამად ეკლესიის კორპუსი ნაწილობრივ მიწაშია „ჩამჭდარი“ და კედლების ზემოთა ნაწილებიც დაზიანებულია, ფასადთა დამახასიათებელ პროპორციულ შეფარდებებს რეკონსტრუქციის ნახაზის მიხედვით ვიძლევიტ (ნახ. 5). განივ ფასადებზე, სიგანისა და სიმაღლის (ფრონტონის ძირამდე) პროპორციული თანაფარდობა გამოიხატება, როგორც 1:1, ე. ი. სიმაღლე სიგანეს უტოლდება; ხოლო თვით ფრონტონის სიმაღლე (წვერამდე), მისივე ფუძის ერთ მესამედს უდრის. რის გამოც მისი აბრისი შესაბამისად ნაკლები სიმახვილით გამოირჩევა და საფასადო სიბრტყესაც, ერთგვარი „მშვიდი“ პროპორცია ახასიათებს.

ნახ. 5

ამგვარი პროპორციული აგებულებით, ბენისის ეკლესია უფრო მეტ სიახლოვეს VIII—IX საუკუნეების ძეგლებთან პოულობს. უკვე შემდგომი X—XI

⁸ В. Беридзе, Архитектура Тао-Кларджети, თბ., 1981. გვ. 94.

საუკუნეებიდან ფასადთა კომპოზიციური სტრუქტურა შესაძინევ ცვლილებებს განიცდის. მათ აღნაგობაში ზესწრაფვის ტენდენცია შეიმჩნევა, რაც ხშირ შემთხვევაში ფრონტონის პროპორციის შემალლებით, ე. ი. მძაი სიმახვილის გაზრდით გამოიხატება (ეხვევი XI ს. I ნახ., ხცისი 1002 წ., სავანე XI ს.; იშხანის მცირე ეკლესია 1006 წ. და სხვ.)⁹.

ეკლესიის ორივე შესასვლელი სრულიად სადაა; ყოველგვარი დეკორატიული მორთულობის გარეშეა დატოვებული. ოსტატი მათ გასაფორმებლად, მხოლოდ არაწესიერი ფორმის, გლუვ არქიტრავს იყენებს, რომელიც მარტო ღიობის მალის გადახურვის პორიზონტზეა გასწორებული. შეიძლება ითქვას, რომ შესასვლელების გაფორმება, ისევე, როგორც ფასადთა დეკორატიული დამუშავების ამოცანა, მისი ყურადღების საგანი ჯერ არ ყოფილა. ეს გარემოება ჩვენი ძეგლის ერთიერთი ქრონოლოგიური მახასიათებელიცაა.

X საუკუნიდან შესასვლელების გაფორმების მხატვრული კონცეფცია იკვლება, ისინი უკვე პორტალებითა და ორნამენტული დეკორითაა შემკული (კუმურდო, ვალე, შეპაკი, ზემო კრიხი და სხვ.), მაგრამ პარალელურად ისეთი მაგალითებიც გვხვდება, როდესაც გლუვი არქიტრავი (როგორც გადმონაშთი) კვლავ განაგრძობს არსებობას (გარბანი, IX—X ს., არბო X ს., სათხე, X ს. II ნახ., თრალეთის ახალქალაქი, X—XI ს., დარკვეთი, X—XI ს. და სხვ.).

გარკვეულ ქრონოლოგიურ საზღვრებში ექცევა შენობის ლავგარდანიც. იგი შირიმის სწორკუთხოვანი ფილებისაგან შედგებოდა და შენობის კუთხეებთან პორიზონტალური ელემენტები ჰქონდა გამოყოფილი. პორიზონტალური ელემენტების გამოყოფა ფრონტონის შემომსაზღვრელ ფერდებს ძირებთან ქართულ ხუროთმოძღვრულ ძეგლებში უძველესი დროიდან მომდინარეობს (ნეკრესის მონასტრის მცირე ეკლესია IV ს., ღვანი VI ს., თეთრიწყარო VII ს., საგურამოს „ქასური — გიორგი VII ს. და სხვ.). ეს მოტივი ფართოდაა გავრცელებული მომდევნო საუკუნეებშიც (წირქოლი VIII ს., მახხანი VIII—IX სს., არმაზი 864 წ., ქემერტი IX—X ს., ერედვი 906 წ. და სხვ.). გარდა ამისა, თავისებური ვარიაციით პორიზონტალური ელემენტები მოჩუქურთმებული და რთულპროფილიანი ლავგარდანების შემთხვევებშიც გამოიყენება (ვალე X ს., ბაგრატის ტაძარი 1003 წ.). უკვე მომწიფებულ შუა საუკუნეებში ლავგარდანი კუთხეებში პორიზონტალური ელემენტების გამოყენების მაგალითები აღარ გვხვდება¹⁰.

ბენისის ლავგარდანის წინა პირი გეომეტრიული სახის მოტივითაა გაფორმებული. სიბრტყის ზემოთა ნაწილში ზედაპირის ამოღარვით, მთელ სიგრძეზე, გამოყოფილია ვიწრო თარო, რომლის ქვემოთ დარჩენილი არე ნალისებრი ფორმის თაღებს მწყრივითაა დამუშავებული. თაღები ერთიმეორისაგან თანაბარი ინტერვალებით გამოყოფა. ამ მონაკვეთებზე ამოღარვითვე, თითო სამკუთხა ელემენტია გამოყოფილი. თაღებით გაფორმებული ლავგარდანის აღრინდელი ნიშნუებისაგან განსხვავებით, ბენისის ლავგარდანი, შესრულების სიტლანქესთან ერთად, თაღებსშორისი არეების მნიშვნელოვანი გაფართოვებითაც გამოირჩევა (თაღებსშორისი არე თავისი სიგანით თითქმის ერთნახევარჯერ აღემატება თაღის მალს). ამ ინტერვალების გაზრდით ოსტატი თაღების რამდე-

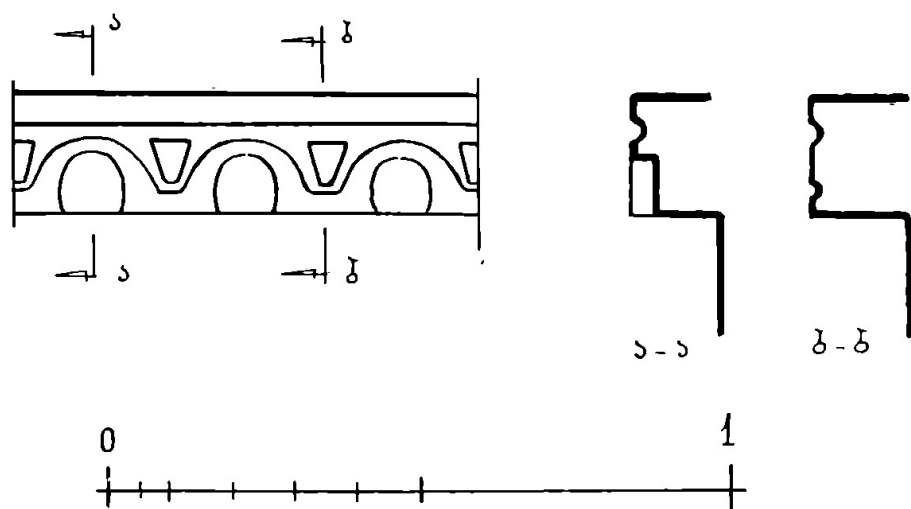
⁹ ვ. დოლიძე, გარბანი, თბ., 1958, გვ. 73; იქვე; ვ. დოლიძე, სათხის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, ქართული ხელოვნება, 7, თბ., 1971, გვ. 146—147.

¹⁰ Г. Н. Чубинашвили, К вопросу о рядовых памятниках грузинской архитектуры VIII—IX вв., Вопросы истории искусства, т. I, თბ., 1970, გვ. 173.

ნაღმე გაიშვიათებულ მწკრივს ქმნის. მის ყურადღებას იქცევს თაღოვანი ფორმის გამოყვანასთან ერთად, თაღებს შორისი არის დეკორატიული აქცენტირებაც (ნახ. 6). (ფოტო 4).

ფოტო 4

ნახ. 6

მორთულობის ამგვარი გააზრებითა და შესრულების მარტივი ხერხებით, ბენისის ლავარდანი კლასიკური ნიმუშებისაგან მკვეთრად გასხვავდება და ქრონოლოგიურად უფრო VIII—IX საუკუნეების ძეგლებს უკავშირდება (ყიზილ-დერისი, ბიეთი, არმაზი, მაჩხანი და სხვ.).

ეკლესიის ასაგებად ხუროთმოძღვარი რიყის ქვის პარალელურად, ქვიშა-ქვასა და შირიმს იყენებს. შენობის თითქმის ყველა კონსტრუქციული ელემენტი, რომლებიც წყობის სიზუსტესა და ფორმის სიმკვეთრეს მოითხოვს, შირიმის კვადრებითაა ნაწყობი, ხოლო კუთხეები, რიყის ქვასთან ერთად, ტლანქად დამუშავებული ქვიშაქვის მოზრდილი ქვებითაა შესრულებული. ქვიშაქვის ქვების იმ ნაწილს, რომლებიც უშუალოდ კედლის საპირე წყობაშია ჩართული, შენარჩუნებული აქვთ თავიანთი ბუნებრივი ფორმა და მნიშვნელოვან როლს ასრულებენ საფუძვალ წყობის ხასიათის შექმნაში.

ყოველივე ზემოთ თქმული და, განსაკუთრებით, შენობის სხვადასხვა ნაწილისათვის განსხვავებული სამენი მასალის კომბინირებული გამოყენება VIII—IX საუკუნეებისათვის ტიპური მოვლენა¹¹.

ეკლესიის არქიტექტურის ზოგიერთი სტილისტიკური მახასიათებლის განხილვის შემდეგ, საკუთრივ დეკორატიულ გაფორმებას გავარჩევთ. ეს უქანასკნელი, როგორც უკვე აღინიშნა, საკუთხეველს საარკმელთან არსებული, ორი, ერთიმეორეზე დადგმული ფილის სახითაა წარმოდგენილი. მათ შორის ზემოთა სწორკუთხოვან (84×42 სმ) ფილაზე წარმოდგენილია კტიტორის მიერ ღვთისმშობლისადმი ეკლესიის მირთმევის სცენა. ამ, დაბალი რელიეფით შესრულებული და სწორკუთხა გლუვი მოჩარჩოების მქონე, კომპოზიციის ღერძზე, ორი ანალოგიური, მაგრამ სხვადასხვა ზომის ეკლესიის მოდელია გამოსახული — ერთი მეორის ზემოთ (ფოტო № 5) კომპოზიციის მარჯვენა (ჩვენგან) ნაწილში, წარმოდგენილია უზურგო ტახტზე მჯდომი ღვთისმშობელი, ყრმით ხელში. მარცხენა ნაწილში კტიტორის (როგორც ჩანს) მუხლმორთხმული ფიგურაა, რომელსაც ხელში ზემოთა მოდელი უჭირა და ღვთისმშობლისაკენ აქვს გაწვდილი. არსებითად ეს მოდელი კომპოზიციის ცენტრია. ღვთისმშობლისა და კტიტორის გვერდებზე, ოდნავ ზემოთ, ანგელოზებია გამოსახული. მათ შორის მარცხენა ანგელოზი ფრენის მომენტშია გადმოცემული. იგი დიაგონალურად ეშვება მარცხენა ზედა კუთხიდან და კტიტორის ფიგურისკენაა მიმართული. ანგელოზის აფრიალებული ფრთების მოძრაობას გარკვეულად შეესატყვისება სხეულის ქვემოთა ნაწილს რკალად მოხაზული კონტურიც. ანგელოზს მარცხენა ხელში გრავნილი უჭირავს. მარჯვენაში კი თვლებით შემკული გვირგვინი. მეორე ანგელოზის ფიგურა უფრო სტატიკურია. მისი მზერა ყრმისკენაა მიმართული და თითქმის ხელით ეხება მას, ხოლო ფართოდ გაშლილი ფრთები, ერთი პორიზონტალურად და მეორე — ვერტიკალურად, თითქმის აჩარჩოებენ ამ მხრიდან სურათს. თავისი სამოსელის ბოლოთი, მარჯვენა ანგელოზი მის ქვემოთ მდებარე. ე. წ. S-ებრი მოყვანილობის ფოთლოვან ელემენტთანაა გადაბმული, რომელიც ისე აღიქმება, როგორც მისივე ტანის გაგრძელება და მასთან ერთად ერთ მთლიან ვერტიკალს ქმნის. ამ ფოთლოვანი ელემენტის სიმეტრიულად, ფილის მარცხენა არეში, ანგელოზის ქვემოთ, ანალოგიური ფოთლოვანი მოტივის კვალი შეინიშნება, იმ განსხვავებით, რომ იგი ანგელოზის ფიგურას არ ებმის და ზღვარი მათ შორის, ფილის ამ ნაწილის დაზიანების მიუხედავად აშკარად მოჩანს.

რელიეფური გამოსახულებებისაგან თავისუფალი ზედაპირი ფილისა მთლიანად შევსებულია ნუსხური წარწერით. გარდა ამისა, წარწერები ეკლესი-

¹¹ Г. Н. Чубинашвили, К вопросу о рядовых памятниках грузинской архитектуры VIII—IX мм., Вопросы истории искусства, т. I, тб., 1970, გვ. 177.

 55
 გ. დვალა

ების მოდელებზეცაა შესრულებული. ფილის ზედაპირის ძლიერი დაზიანების გამო, წარწერა მხოლოდ ნაწილობრივ იკითხება.

თვით ტექსტის განლაგება ფილის ზედაპირზე თავისებურია: პორიზონტალურად ამოკვეთილი პირველი ორი სტრიქონი ფილის ზედა კიდეზე დაუყვება, ხოლო დანარჩენი ნაწილი რელიეფურ გამოქანახულებებს შორისაა მოთავსებული — ექვსი „სვეტის“ სახით. რომლებიც აზრობრივად ერთმანეთს აესებენ, ხოლო ზოგან ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი შინაარსი აქვთ. დამოუკიდებელი შინაარსისაა ეკლესიის მოდელებზე ამოკვეთილი წარწერებიც.

ვ. სილოგავას წაკითხვით:

ქრისტე, დ/მე/რთო/.../ გებისაო. რ/ომე/ლსა გაქუს

ხელმწიფება წ(მიდ)ისა დ/ა/ /.../

ძეო ყ(ოვ)ლისა)ა ყ(ოვე)ლთა /.../

წმ(ი)და/ო/ ღ(მრ)თ/ /ის მშო/ბელ;ო მ(ა)რ(ია) /მ, შეი/წყაღე) /.../
 წარწერები ეკლესიის მოდელზე
 ზემოთა მოდელზე
 წმ(ი)დ(ა)ი ი ი თი(?)
 ქვემოთა მოდელზე
 წმიდაი/ თ(ევდორ)ე. გ(იორგ).

ფილაზე, ეკლესიის მოდელის არქიტექტურული ელემენტები (პორტალები, შესასვლელები, სარკმელები) და წარწერა, მუქი წითელი ფერის საღებავითაა აქცენტებული.

პლასტიკურობის მხრივ კომპოზიცია დაბალ რელიეფითაა შესრულებული. გამოსახულებები მსუბუქადაა ამოღებული ფონის მიმართ და ჩარჩოს ზედაპირს უსწორდება. რელიეფზე გამოსახული ფიგურები დადაბლებული პროპორციების მქონეა. მათი სხეულის ცალკეული ნაწილები, სიუჟეტის მთავარი მომენტის ხაზგასმის მიზნით, პროპორციულად გადიდებულია და ამით გაძლიერებულ გამომსახველობას იძენენ. მიუხედავად იმისა, რომ თითქოს ოსტატი ცდილობს სხეულის ზოგიერთი ნაწილის მოცულობით გადმოცემას, რელიეფის საერთო სურათი ბრტყელია და დეკორატიულ-პირობით ხასიათს ატარებს. ძირითადი გამომსახველი საშუალება აქ ხაზია, რომლის მომრგვალებები და ექსპრესიული ღინება კომპოზიციის დეკორატიულ დინამიკურ რიტმს ქმნის. ამ მხრივ საინტერესოა ანგელოზთა ფრთების შესრულება, რომელთა ნახატი მთლიანად ორნამენტის ფუნქციითაა დატვირთული. ფრთების ნახატი მარტივია. ისინი წარმოდგენილი არიან მცენარეული ორნამენტის მსგავსი ფორმის სახით. დეკორატიული გამომსახველობისა და მოქნილობის მისანიჭებლად, ოსტატს ფრთების სახეში თითო ზეგული ელემენტი გამოჰყავს. დეკორატიული ხასიათი აქვს ღვთისმშობლის სამოსელის დამუშავებასაც. ხაზი, რომლებიც მიგვანიშნებენ მკდომარე ღვთისმშობლის მუხლს თუ მის სამოსელს, ფორმას კი არ გამოავლენენ, არამედ დეკორატიულ ფუნქციას ატარებენ მხოლოდ. მათი საშუალებით აღნიშნულია სხეულის ნაწილების მხოლოდ ზოგადი ფორმა.

მიუხედავად სცენის ერთგვარი სიმეტრიული სივრცისა ფიგურებს შორის შინაგანი ურთიერთკავშირი რამდენადმე პირობითადაა გადმოცემული, რასაც არსებითად მათი თავების ფრონტალური დაყენება განააზღვრავს. კტიტორის ფიგურა, რომელიც სიუჟეტის თანახმად ღვთისმშობლისადმი მიმართება შიდა გააზრებული, არსებითად დამოუკიდებლად, იზოლირებულად აღიქმება და მხოლოდ პირობითი ეესტით უკავშირდება მას. პირობითობა იგრძნობა მკდომარე ღვთისმშობლის პოზაშიც. მისი გამოსახულება ფონის პარალელურ სიბრტყეშია ნოცემული, ხოლო უჩვეულოდ ფართოდ გაშლილი ფეხები, ფორმის მოცულობითობის შეგრძნებისა და სივრცობრივი წარმოდგენის უქონლობაზე მეტყველებს. სივრცობრივი წარმოდგენის გაუგებრობა ვლინდება ანგელოზთა ფრთების დაყენებაშიც, რომლებიც ერთ სიბრტყეში არიან ნოცემული. მაგრამ ყოველივე ამასთან ერთად ბენისის ოსტატის პლასტიკურ მეტყველებაში პროგრესული ტენდენციებიც შეიმჩნევა, რაც გამოხატულია: გამოსახულების მოცულობითი ფორმებით გადმოცემის ცდაში, მოძრაობის გადმოცემისა და მისი გამოსახვის საშუალებების გააუმჯობესების გაზრდილი ინტერესით, მისწრაფებით, ბუნებრივი პროპორციებით ფიგურის გამოსახვისაკენ და დეკორატიულობისაკენ. ყოველივე ზემოაღნიშნული კი გვაფიქრებინებს, რომ ბენისის რელიეფი, თავისი დროის მიხედვით, X საუკუნეში, კერძოდ მის II ნახევარში შექმნილ ნაწარმო-

ებად წარმოედგინათ. სწორედ აღნიშნული ქრონოლოგიური მონაცემების ფარგლებში ექცევა, ფილაზე შესრულებული წარწერაც.

რელიეფის თავისებურებას წარმოადგენს ეკლესიის მოდელის ორჯერ გამოსახვა. ჩვენ ანალოგია ჯერჯერობით მას ვერ ვუპოვეთ, ხოლო თვით მოდელის ხასიათი მოწმობს, რომ ოსტატს მიზნად ჰქონდა გარკვეული კონკრეტული (ამ შემთხვევაში დარბაზული ეკლესიის) მოდელის გამოსახვა და არა ზოგადად ეკლესიის მოდელის წარმოდგენა, როგორც ეს ხშირად ჰდება ხოლმე. ისიც უნდა შევნიშნოთ, რომ პორტალები, რომლებიც გამოსახულია ორივე მოდელზე, თვით ეკლესიას არ გააჩნია.

რელიეფის მხატვრული თვისებები მოწმობს, რომ იგი ხალხური ოსტატის მიერ უნდა იყოფილი შესრულებული. ამ გამოსახულების მომხიბვლელობა, არა იმდენად მის პროფესიულ ოსტატობაშია, რამდენადაც მის მიამიტურ ემოციურ გამოწვევებში.

მორთულობის სისტემის შემადგენელი მეორე ფილა, სარკმლის ზედანს წარმოადგენს. (ფოტ. 5) ფილაზე გამოსახული ორნამენტული სახე მოჩარჩოების მარტივი ზოლითაა შემოზღუდული (კიდებიდან ოდნავი დაცილებით). და მასთან ერთად საერთო სიბრტყეში მდებარეობს. მოჩარჩოება გასდევს როგორც ფილის კიდეებს, ასევე ფილაში შეჭრილ სარკმლის თაღოვან ნაწილსაც. ამასთანავე მოჩარჩოების ზემოთა და ქვემოთა ნაწილები, სარკმლის თაღის წვეროსთან ნასკვით უკავშირდებიან ერთმანეთს. თაღის გვერდებზე შექმნილი არეები მცენარეული მოტივითაა შევსებული, რომელთა სახე, საფუძვლებით შეზღუდული და ბოლოებით შეერთებული, ორი მრავალფეროვანი ფოთლოვანი ელემენტის შეკრული გამოსახულებითაა მიღებული. ჩუქურთმა გამოყენებულია მისი კიდეების პერპენდიკულარული ჩაჭრით ფონის მიმართ და მის ზედაპირზე რამდენიმე მკიდრო ნახატს ქმნის. ნახატის ხაზგასმისა და მისი ფერადოვანი აქცენტირების მიზნით ფონი წითელი ფერის საღებავითაა დაფარული. რომლის კონტრასტული დაპირისპირება, ჩუქურთმის ღია ტონის, პლასტიკურად მოდელირებულ ზედაპირთან, ხაზს უსვამს მისი მოძრაობის დინამიკას და ორნამენტს უფრო მეტ ცხოველხატულობას ანიჭებს. ორნამენტულ დეკორში საღებავის მოხმარება, ჩუქურთმის ნახატის ან მისი ცალკე ელემენტების გამოსაყოფად ქართულ არქიტექტურულ ორნამენტულ ფართოდაა გამოყენებული, როგორც ადრეულ ეტაპზე, ასევე შემდგომშიც და განსაკუთრებით ხშირად გვხვდება X—XI საუკუნეებში¹². მაგ., წეროვანში, X—XI ს., დარკვეთში, X—XI ს., შეპიაცში, X—XI ს., იკეში, XI ს. დასაწყისი, ნიკორწმინდაში, 1010—1014 წწ., ზემო-კრიხში, X—XI ს. და სხვ.

ბენისის ორნამენტული ფილის თარიღის დადგენაში სტილისტიკური მაჩვენებლის მნიშვნელობას იძენს, ორნამენტული მოტივების შერჩევა და მისი შესრულების ხერხები. ფილაზე გამოსახული ფოთლოვანი ელემენტების ფრთები ფორმირებულია ორი ირიბად ჩაჭრილი შემხვედრი სიბრტყით¹³. ჩუქურთმის კრის ამგვარი მანერა X ს. II ნახევრისა და XI საუკუნის დასაწყისის ძეგ-

¹² ჩვენე შმერლინგი, ქართული ხუროთმოძღვრული ორნამენტი, თბ., 1954 წ., გვ. 13; Ренз Шмерлинг, Малые формы в архитектуре средневековой грузии, თბ., 1962, გვ. 122—123.

¹³ ანალოგიურადაა მოდელირებული ზემოთა ფილაზე გამოსახული მცენარეული მოტივები და ანგელოზთა ფრთებიც. ეს გარემოება მათი შესრულების თანადროულობაზე მიგვანიშნებს.

ლებისათვისაა დამახასიათებელი¹⁴ (ზემო-კრიხი, იკვი, წეროვანი და სხვ.). საყურადღებოა აგრეთვე ფოთლების ქიმების გამოყოფის ადგილების, მრგვალი ჩახვრეტილი ღრმულებით აღნიშვნა. ჩუქურთმის ზედაპირის დეკორირების ეს ხერხი X საუკუნის II ნახევრის ძეგლებში შეინიშნება და ფართო გამოყენებას პოულობს XI საუკუნის დასაწყისიდან¹⁵. (ზემო-კრიხი, იკვი, მრავალძალი, ჯოისუბნის რელიეფი, შეპიაკი, ვალე, შიომღვიმის კანკელის ფილა, ბედის კანკელი და სხვ.). იგი ფართოდაა გავრცელებული ქართული ოქრომჭედლობის ძეგლებზეც (საღოლაშენის ფირფიტები, ზარზმის ფერისცვალების ხატი და სხვ.). მაგრამ აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ბენისის ჩუქურთმის მსხვილი, დეკორატიულად ექსპრესიული ჭრის მანერა, ისევე როგორც მისი შესრულების ხარისხი, მკვეთრად განსხვავდება XI საუკუნისათვის დამახასიათებელი, მოზდენილი თხელი, მაღალი პროფესიული სიზუსტით შესრულებული ორნამენტაციის ჭრის ხერხისაგან. ხოლო რაც შეეხება მცენარეული ელემენტის სახეს, რომელიც ფილის თავისუფალ არეებზეა გამოსახული, თავისებური ვარიაციით მას პარალელები მრავლად მოეძებნება, როგორც X ასევე XI საუკუნის ძეგლებშიც (წეროვანი X—X., ზემო კრიხი X—XI ს., კაცხი XI ს. ბაგრატი 1003 წ., ახაშენის კტიტორიული რელიეფი XI ს. დასაწყისი, სალხინოს კანკელის ფილა X ს. და სხვ.).

ამრიგად, ხუროთმოძღვრულ-სტილისტიკური ნიშნებით, ბენისის ეკლესიის არქიტექტურა VIII—XI საუკუნეებს უკავშირდება, მაგრამ ზოგიერთი თავისებურების გამო, მისი მშენებლობის თარიღად IX ს. უნდა ჩაითვალოს. საერთოდ, როგორც უკვე გვქონდა აღნიშნული, ამ პერიოდის დამახასიათებელი ნიშნებია: შენობის სხვადასხვა ნაწილისათვის საშენი მასალის კომბინირებული გამოყენება, საფასადო წყობის ხასიათი, შესასვლელების გადახურვა. სრულიად გლუვი, შემთხვევითი ფორმის არქიტრავით, კედლების დამაგირგვინებელი ლავგარდანის ფორმა, ასევე მისი დამუშავების ელემენტები და მორთულობის ხერხები, შენობის პროპორციები და სხვ.

ხოლო, რაც შეეხება აღმოსავლეთის ფასადზე მოთავსებულ ფილებს, მხატვრულ-სტილისტიკური ნიშნები და აგრეთვე ეპიგრაფიკული მასალა, მათი შესრულების დროს X ს. II ნახევრით განსაზღვრავს. ყოველივე ზემოთ თქმული ნებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ორივე ფილა ეკლესიის კედელში, მისი რემონტის დროსაა ჩასმული, შესაძლოა, სწორედ ამ ფაქტს უკავშირდება ერთ-ერთ ფილაზე ორი, ანალოგიური ეკლესიის მოდელის გამოსახვა — ქტიტორი ღვთისმშობელს ახალ, განახლებულ ეკლესიას მიართმევს. როგორც ჩანს ამავე რემონტის დროსაა შესრულებული ინტერიერის დეკორატიული გაფორმებაც.

14 ვ. ცინცაძე, ზემო კრიხის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, ქართული ხელოვნება, 3, თბ., 1963 გვ. 86.

15 Ренэ Шмерлинг, Купольный храм в икви, ქართული ხელოვნება, 7, თბ., 1971, გვ. 186; ვ. ცინცაძე, ზემო კრიხის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, ქართული ხელოვნება 6, თბ., 1963, გვ. 86.

Т. П. ДВАЛИ

ЦЕРКОВЬ СВ. ГЕОРГИЯ В СЕЛЕ БЕНИСИ

Резюме

Церковь св. Георгия находится севернее от районного центра Каспи, в окрестностях села Хвити. Вблизи от церкви видны следы старого поселения, которое жители называют Бениси.

Церковь зального типа стоит посреди сильно разрушенной каменной ограды. С юга к церкви примыкает двухэтажная колокольня, а с севера по всему фронту здания выстроено узкое апсидальное помещение с единственным входом с запада.

Сложена церковь из булыжников разного калибра, в кладке углов, арок, проемов и карнизов использованы отесанные плиты ширины.

В архитектурных формах четко выделяется подковообразная форма арок, которая применена и для плана апсиды.

В постройке особенно характерным является своеобразное оформление внутреннего пространства, где с целью декорирования дверных арок и оконных проемов на их лицевой стороне красной краской нанесена имитация соответственной кладки.

На восточном фасаде, выше алтарного окна, одна над другой помещены две рельефные плиты, на одной из которых изображена ктиторская композиция с надписью.

Стилистический анализ памятника и характер использованного строительного материала позволяет датировать церковь VIII—IX веками, скорее IX веком.

По художественно-стилистическим чертам и эпиграфическому материалу рельефы можно отнести ко второй половине X века. В связи с этим можно полагать, что оба рельефа в кладке церкви были вставлены во время ремонта.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
აკადემიკოსმა ე. ბერიძემ

ივანე ზაიძეშვილი

აზნაულის, კოჭრის ციხე, აგარანი*

შესავალი

ფეოდალური საქართველოს ლაშქრის საომარ მოქმედებათა აღწერა, რაც სამხედრო ისტორიის მნიშვნელოვან მომენტს შეადგენს, არასოდეს არ იქნება შეცდომებისაგან დაზღვეული თუ არ გვეჩვენება ამ მოვლენათა ზუსტი გეოგრაფიულ-ტოპონომიკური საფუძველი.

ასეთი აუცილებლობის წინაშე აღმოვჩნდი, როდესაც ძველი თბილისის თავდაცვითი სისტემის შესწავლას მოვეცილდე. ეს სისტემა კლდეკარის, ლორეს, ხუნანის, ხორნაბუჯისა და ჭერემის სექტორს მოიცავს. ამ სექტორის ცენტრალური უბნის ობიექტებს ეძღვნება აკად. ნ. ბერძენიშვილის ცნობილი ნარკვევი: „ძველი თბილისის ტოპონომიკიდან (აგარანი)“¹. მასში ვხვდებით „კოჭრის“, ტაბახმელის, ქავაზინის, ლორეს, ხუნანის, ქურდგაჭრის, დვინის, ლომთაგორის, ქვეშისა და აგარათა ქალების და სხვა პუნქტებისა და თემების ლოკალიზაციისა და მნიშვნელობის შემცველ მითითებებს, თუმცა მისი ხსენებული ნარკვევის მიზანს შეადგენდა აგარანის აღგილსამყოფელის დადგენა: „სად იყო აგარანი, XI—XII საუკუნეთა საისტორიო თხზულებებში ეგრე ხშირად რომ მოიხსენება“².

ჩვენი მუშაობის მსვლელობაში თავიდანვე განსხვავებული შედეგები მივიღე იმ დებულებებთან შედარებით, რაც ნ. ბერძენიშვილს მიღებული აქვს სწორედ ამ აგარანის ლოკალიზაციის თაობაზე.

ფიქრობთ, კოჭრის ციხეს სახელის შეცვლა არ უსაქიროება. ჩვენს ამოცანას უნდა შეადგენდეს ამ ციხისთვის არა მხოლოდ სრულიად შეუფერებელი „ქოროლლის“ სახელწოდების ჩამოცილება, არამედ ყველა ზომის მიღება მისი კანონიერი ქართული სახელის დამკვიდრებისა და პოპულარიზაციისათვის. რაც შეეხება მისთვის „აგარანის“ დარქმევას, ეს ცდა აშკარად ხელოვნურობის ბეჭედს ატარებს.

I. ქართულ წყაროებში ტოპონიმ „აგარანის“ გამოჩენა

1066 წლის ახლო ხანებში ბაგრატ IV-მ (1027—1072) სომეხთა მეფე კეირიკეს (ბაგრატის დის ქმარის ძმა)³ ჩამოართვა სარეზიდენციო პუნქტი სამშვილდე მდინარეშიანად⁴ და „იურვა სახლად თვისად“⁵.

* მოხსენდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საერთო კრებას 1985 წლის 28 მაისს.

1 ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, 1, 1964, გვ. 301—331.

2 იქვე, გვ. 207.

3 საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, 1979, გვ. 199.

4 ბაგრატ IV კეირიკედებს წაართვა სამშვილდე და მისი მიდამოები, იქვე, გვ. 66.

5 ქართლის ცხოვრება, I, 1955, გვ. 307.

კვირიკეანთა ოჯახიშვილები, იმის გამო, რომ ზაფხულობით სამშვილდეში სიცხეებს იჭერდა⁶, ბუნებრივია, უფრო გრილი და, რაც მთავარია, თავდასხმებისაგან შედარებით მორიდებული გარემოსაყენ ესწრაფოდნენ. მდ. კივჭავის სათავისა და ბედენის მთის ზონაზე უკეთესის შერჩევა არავის შეეძლო.

და მაშინ, როცა ბაგრატ IV-მ სამშვილდე და მისი მიდამოები⁷ „იურეა სახლად თვისად“, ამ შემოერთებული მიწაწყლის ფარგლებში მართლაც აღმოჩნდა გრანდიოზული საზაფხულო ციხე-დარბაზი, რომელსაც დღეს „ნადარბაზევი“ ეწოდება და აგებულია X—XI სს⁸. ანუ სწორედ იმ ხანად, როცა სამშვილდესა და მის მიდამოებს დროებით სომეხი მეფეები ჰფლობდნენ.

გულუბრყვილობა იქნებოდა გვეფიქრა, თითქოს ბაგრატ IV-მ, რომელმაც პირველად მოიხილა სამშვილდის მიდამოები, ვერ შენაშნა ეს დიდებული საზაფხულო საცხოვრებელი კომპლექსი. პირიქით, მიუხედავად თავისი მშფოთარე ცხოვრებისა, ბაგრატს გარკვეული დროით უსარგებლია კიდევ ამ დიდი მონაპოვრით — მას ხომ „სამშვილდის ტბათა ღვთისას“ აღმოაჩნდა საბედისწერო სენი („შენდგომად მცირედთა წელიწადთა სამშვილდის ტბათა მდგომსა ბაგრატ მეფესა დაეცა საღმობა მუცლისა“⁹).

მთავარი კი, რა თქმა უნდა ის არის რომ მას შემდეგ, რაც ბაგრატ IV-მ სამშვილდე და მისი მიდამოები ზემოხსენებულ ციხე-დარბაზიანად ხელთ იგდო, ქართულ წყაროებში ჩნდება დამკვიდრდება ტოპონიმი „აგარანი“. ჩვენ გვწამს, რომ მდ. კივჭავის სათავეების სააგარაკო მიდამოები ამ სახელს — „აგარაკების“ ან პირდაპირ „აგარანის“ (მრავალი აგარის) სახით ატარებდა დიდი ხნით ადრე, სანამ IX-ის დასასრულიდან ეს მიდამოები დროებით სომეხი ბაგრატიუნების ხელთ აღმოჩნდებოდა¹⁰.

ეს გარემოება საფუძველს გვაძლევს ვთქვათ, რომ წყაროებში ტოპონიმი „აგარანი“ თან მოჰყვა ბაგრატ IV-ის სამშვილდესთან მოპოვებულ ზემოხსენებულ საზაფხულო ციხე-დარბაზს; ისეთი ძვირად ღირებული ნაგებობა, როგორიც „აგარანი“ იყო, ჩვენი წინაპრების ძნიციატივითა და ხარჯებით რომ ყოფილიყო აგებული, ამ ფაქტს ქართულ მატერიალებში, ვფიქრობთ, პატარა ადგილი მაინც დაეთმობოდა, თუნდაც ისე, როგორც ამავე ხანების კვირიკე კახთა მეფის (1010—1037) აგებულ დარბაზს: „დარბაზი ბოდოჩისა-დიდისა კვირიკე მეფისა აგებული“¹¹.

ასეთი მითითებები არ არსებობს და არც იყო მოსალოდნელი: სომეხი ბაგრატიუნების მიწაზე ქართველი მეფეები რატომ ააგებდნენ ციხე-დარბაზებს?

ბაგრატ IV-ის მიერ სამშვილდის შემოერთების ხანებში თავი იჩინა თურქთა მოძავალი დიდი მოზღვაეების მკაფიო სიმპტომებმა. 1064 და 1068 წლების განანადგურებული შემოსევების შემდეგ საქართველოდან უკუქცეულმა

⁶ ვახუშტი, აღწერა..., 1941, გვ. 44.

⁷ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, გვ. 512, „სასახლის წყალსადენი ნადარბაზევი, სამშვილდის მიდამოებში“.

⁸ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, 1979, გვ. 507, 85, საქ. სსრ კულტურის ძეგლები, 1959, გვ. 61.

⁹ ქართლის ცხოვრება, I, 1955, გვ. 314.

¹⁰ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, II, 1973, გვ. 490, III, გვ. 153.

¹¹ ქართლის ცხოვრება, I, 1955, გვ. 298.

თურქმა სულთანმა ალფ-არსლანმა თბილისი და რუსთავი განჯის ამირა ფადლონს მისცა¹².

სულთნის მხარდაჭერით წახალისებულმა ფადლონმა ქართლის რბევას მიჰყო ხელი, მას, ეტყობა, აგარანიც წაუღია.

ერთ-ერთი შემოსევისას, 1069 წელს ბაგრატმა სასტიკად დაამარცხა და ტყვედაც ჩაიგდო ფადლონი. მეფემ ეს შემთხვევა წარმატებით გამოიყენა. განჯის ამირას ფასად დაიბრუნა არა მარტო რამდენიმე მნიშვნელოვანი ციხე-სიმაგრე, თბილისიც აიღო. ფადლონის მიერ დაცლილ ციხე-სიმაგრეთა შორის აგარანიც მოიხსენება.

ბაგრატის ტყვეობიდან ფადლონი სულთან ალფ-არსლანის შუამდგომლობით წავიდა იმ პირობით, რომ ქართლზე თავდასხმებისაგან ხელს აიღებდა. მაგრამ ფადლონმა მალე გატეხა სიტყვა: ქვემო ქართლის ერთ-ერთი სიმაგრე — ქავაზინი „მოიპარა“¹³. ქავაზინის დაკარგვაზე ბაგრატ IV-ს რეაგირება არ მოუხდენია. შემდეგ კი, როდესაც ფადლონმა აგარანიც წაიღო (ციხისთვის გამცემლობით), დასავლეთ საქართველოში მყოფი ბაგრატი დაუყოვნებლივ გამოეშურა, „მოვიდა და მოადგა აგარათა და წარიხვნა აგარანი“¹⁴.

ნ. ბერძენიშვილი სწორედ შენიშნავს, რომ „თბილისის გარშემო სოფლები — ზოგი წარმოშობითვე, ზოგი შემდეგ დაქვემდებარებით — მისი (თბილისის, -ი. შ.) აგარები იყო. გვიან ხანაში ამათ ქალაქის პირის სოფლები ეწოდებოდა“¹⁵. ნ. ბერძენიშვილი აგრეთვე მართალი იყო, როცა ამბობდა, რომ, ასეთი აგარების გარეშე თბილისის, როგორც ქალაქის წარმოქმნის ვითარება ძნელად წარმოსადგენი იქნებოდა¹⁶. იგი განაგრძობს: „გარეუბნები — ქალაქის პირა სოფლები კრწანისი, შინდისი, ტაბახმელა, კოჯორი“¹⁷ გამოიყენებოდა თბილისის დიდკაცობის მიერ¹⁸. ერთი სიტყვით, ყველა ეს აგარა (აგარები) მათ შორის, კოჯორიცა და ტაბახმელაც, ეკუთვნოდა იმას ვის ხელშიც თბილისი იყო. ამ სრულიად ცხადი დებულებისა და არსებული კონკრეტული ვითარების გთვალისწინებით ნ. ბერძენიშვილი კითხულობს, თუ საიდან, რა გზით მიუღდა აგარანს დასავლეთ საქართველოდან ასეთი აჩქარებით ჩამოსული მეფე, თუკი თბილისი მისი გარემოთი. ამ ხანად ბაგრატს არ ეკუთვნოდა?¹⁹ მაგრამ თუკი თბილისის სოფლები ტაბახმელა, კოჯორი ბაგრატს არ ეკუთვნოდა, გამოდის, რომ განჯის ამირამ თბილისის ამირას წაართვა აგარანი (რომელიც ნ. ბერძენიშვილმა კოჯრად მიიჩნია). მაგრამ ასე თუ იყო, ეს სათილარაბი (თბილისის ამირა) რატომ არავითარ მონაწილეობას არ იღებდა აგარანის (კოჯრის) ხელიდან ხელში გადასვლას აღნიშნულ აქტებში? და კიდევ ერთი: საკითხავია აგრეთვე თბილისის ამირა სათილარაბს, რომელიც ბაგრატ IV-ის დაყენებული იყო და ბაგრატის მოხარკედაც ითვლებოდა²⁰, რატომ არ უნდა გაეტარებინა

¹² ქართლის ცხოვრება, I, 1955, გვ. 310.

¹³ ქართლის ცხოვრება, I, 1955, გვ. 313. ქავაზინს მიუთითებენ ახლანდელი სოფ. ჯაფარლოს ადგილზე, ბოლნისის სამხრეთით, მდ. მაშავერას მარჯვენა ნაპირზე (იხ. ვ ა ხ უ მ ტ ი) აღწერა..., 1941, გვ. 36).

¹⁴ ქართლის ცხოვრება, I, 1955, გვ. 313.

¹⁵ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 318.

¹⁶ იქვე, გვ. 318 (სქოლიოში).

¹⁷ იქვე, გვ. 325 (სქოლიოში).

¹⁸ იქვე, გვ. 325.

¹⁹ იქვე, გვ. 308 (სქოლიოში).

²⁰ საქართველოს ისტორია, I, 1958, გვ. 149.

ბაგრატ IV, რომელიც ახლა მაინც კოჯორ-ტაბახმელას გამოსახსნელად, ანუ ფადლონის მემორების გასაძეველად მიიჩქაროდა? მაშ რა გზით გავიდა ბაგრატ IV—და მისი სიმაჰრი დორლოღელი განძის მოარბევად „ორმოცი ათასითა კაცითა“, რაც ბაგრატმა ითავა სწორედ აგარანის აღებისთანავე?²¹.

ეს უხერხულობანი დაუყოვნებლივ ქრება და ყველაფერი თავის ადგილს იკავებს, როგორც კი შეგეშვებით აგარანისა და კოჯორის ციხის გაიგივების ცდას.

აგარანი სამშვილდის მიდმოებში იყო...

II. დავით აღმაშენებლის მიერ აღმაშენებული აგარანის შესახებ

აუცილებლად გასათვალისწინებელია, რომ სამშვილდისა და მისი მიდამოების არეში მყოფ საზავხულო ციხე-დარბაზის ბაგრატ IV-ის ხელში გადმოსვლა მძაფრი და ხანგრძლივი შესლა-შემოსლის შედეგად მომხდარა, როცა მეფე ბაგრატი იძულებული გახდა ძელზე გავსვა თავისი დისქმრის ძმა — სომეხთა მეფე კვირიკე „სამ დღე“²². შესაძლოა ეს „სამ დღე“ (ძელზე გასმა) და „სამ თვე“ (რაც ბაგრატ IV-მ ვითომც აგარანის აღებას მოანდომა)²³ ერთიმეორესთან დაკავშირებული სიდიდეებია. ყოველ შემთხვევაში, ბაგრატს მოღვაწეობის აღწერაში სხვა რამ ამის მსგავსი ფაქტი არ არის ფიქსირებული. საერთოდ კი შესაძლოა, მართლაც, სამ თვეს გაგრძელდა სამშვილდისა და მისი მიდამოების გადმოცემის მთელი პროცესი, რაც დავით აღმაშენებლის ძატორიკოსმა მთლიანად ბრძოლად ჩათვალა.

ასე იყო თუ ისე, ცოტა ხნის შემდეგ დიდი თურქობა დაიწყო. ქართლი, შარვანი და სომხეთი თურქი დამპყრობლების უღელქვეშ მოექცნენ. მეფე გიორგი ბაგრატის ძემ (1072—1089) თავი დამარცხებულად სცნო, სულთანს ეახლა, ხარკიც იკისრა. თბილისი მაჰმადიან მფლობელთა მრავალრიცხოვანი გარნიზონის სადგომად იქცა²⁴.

სამეფო ტახტზე გიორგიმ თავისი ახალგაზრდა მემკვიდრე დავითი აიყვანა.

ყიფაყთა მოწვევამდე დავით აღმაშენებელმა თავისი რჩეული მხედრობითა და საქმეცნო ლაშქრის შემწეობით თურქებს წაართვა 1110 წელს — სამშვილდე, 1115 წელს — რუხთავი, 1116 წელს თურქები ამოეღიტა ტაოში, 1117 წელს აიღო ჰერეთის სახელგანთქმული ციხე-ქალაქი გიში, 1118 წელს სამი ოპერაცია ჩაატარა: თურქებს მუსარი გასცლო არაქსის ნაპირებზე, ხელო იგდო ციხე-ქალაქი ლორე და „მისვე წელსა იგდოსსა (ა) აღიხენა აგარანი“²⁵. კოჯორი და ქალაქის პირის სხვა „აგარაებიც“, როგორც ბაგრატ IV-ის დროს, ახლაც თბილისის ამჟამინდელი მფლობელებს ხელში იყო: ამ ქალაქში ახლა შეუდარებლად მძლავრი თურქთა ძალები იდგნენ ვიდრე არაბებს ჰყავდათ ბაგრატის დროს²⁶.

დავით აღმაშენებელზე უკეთ ვის უნდა სცოდნოდა იყო თუ არა მომწიფებული თბილისზე იერიშის მიტანის საკითხი?

²¹ ქართლის ცხოვრება, I, 1955, გვ. 313.

²² იქვე, გვ. 307.

²³ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 335.

²⁴ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, გვ. 235.

²⁵ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 335.

²⁶ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, გვ. 235.

ესეთი დიდმნიშვნელოვანი ოპერაციის განხორციელება, როგორც თურქთაგან თბილისის განთავისუფლება იყო, ყოფიყთა ჩამოყვანამდე და მათს ბაზაზე 40-ათასიანი მუდმივი ჯარის მსგავსი ორგანიზმის შექმნამდე, დავითს მიზანშეწონილად არ შეეძლო მიეჩნია. სწორედ ამიტომაც სამეცნიერო ლიტერატურაში მითითებული, რომ უშუალოდ „ტფილისის“ შევიწროება მან მხოლოდ 1120 წლიდან დაიწყო²⁷, ე. ი. მას შემდეგ რაც ყოფიყი მხედრობა დიდი ოპერაციების ჩასატარებლად ყოველმხრივ მომზადებული იყო და ქართველთა მკვეთრად გაზრდილ აქტიურობაზე თურქთა რეაქცია საზიფათო აღარ იქნებოდა. ამიტომ ვაძბობთ, რომ დავითის მიერ 1118 წელს ლორეს შემდეგ აღებული აგარაკი არ შეიძლებოდა ყოფილიყო და არც იყო თბილისის „პირის“ სოფელი კოჯორი და მისი ციხე. რატომ ასე გვიან — სამშვილდის აღებიდან 8 წლის შემდეგ განთავისუფლა დავითმა სანშვილდის მიდამოების აგარანი? მხოლოდ იმიტომ, რომ სანშვილდის აღების შემდეგ (1110 წ) მღ. კიკეძის სათავეში განყენებულად, მყუდრო გარემოში დამკვიდრებული ამ საზაფხულო ციხე-დარბაზის გარნიზონი თბილისსა და დმანისს მოწყვეტილი აღმოჩნდა; მისი გარნიზონი ახლა ან ნებით უნდა გაშორებოდა იქაურობას, ან ქართველებს დანებებოდა.

დიახ, მისი აღება ისეთ აუცილებლობას აღარ წარმოადგენდა, რიგში იდგნენ გაცილებით მეტი მნიშვნელობის ობიექტები: რუსთავი, რომელიც 1115 წელს იქნა აღებული, გიშა, რომელიც 1117 წელს აღეს. აგარანის მსგავსი ვითარება შეიქმნა დმანისის მიმართაც, რომელიც ლორეს აღების შემდეგ ყოველმხრივ იზოლირებული დარჩა და მისი განთავისუფლების საკითხი დავითს თბილისის განთავისუფლების შემდეგი დროისათვის გადაუტანია...

და აი, ლორეს აღების შემდეგ („მასვე წელსა“) ნადარბაზევის აღება მაინც გადაუწყვეტიათ. ეს ნაბიჯი ყველაზე მეტად ივანე ორბელს უნდა მოსწონებოდა; ის უკვე დარწმუნებული იყო, რომ დიდი დავითი დღეს არა—ხეალ ორბელთა მამაპაპეულ სამშვილდესა და მიმდებარე მამულებსაც²⁸ სახელმწიფო ჩამომაგალს (ამ ივანეს) გადასაცემად... მომდევნო ამბებიდან მართლაც ვიცით, რომ 1123 წელს ციხე-ქალაქი ლორე და „ადგილად დარბაზისა სამშვილდე“ გარეუბნებით²⁹ დავით მეფემ ივანე ორბელს უწყალობა, რომელიც დიდი მხედრული დამსახურებისათვის — „უმეტეს შეუყვარდა მეფესა და პატივისცემულ იქნა უფროს მამათა თვისთაგან“³⁰. შემდეგ, როცა დმანისიცა და თბილისიც დავით აღმაშენებლის ხელთ აღმოჩნდა დ „დასრულდა ქართველი ხალხის ხანგრძლივი და დიდმსხვერპლიანი ბრძოლა ქართული მიწების საბოლოო გაერთიანებისათვის“³¹, ივანე ორბელს მითითებულ ტერიტორიაზე შეუქმნია აგარაკი, რომლის სახელწოდებას ყოველთვის შერწყმული ჰქონდა „დარბაზი“: „აგარაკად წოდებული დარბაზი“, „აგარაკსა მისსა დარბაზისასა“, „აგარაკსა მას დარბაზად წოდებულსა“³².

27 საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, გვ. 237.

28 სტეფანოს ორბელიანი, ორბელიანთა ცხოვრება, ე. ცაგარეიშვილის გამოცემა, 1978, გვ. 28.

29 საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, გვ. 119 („დავით აღმაშენებელმა ივანე ორბელს მისცა ქ. სამშვილდე გარეუბნებით“).

30 სტეფანოს ორბელიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 38—39.

31 საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, გვ. 241.

32 სტეფანოს ორბელიანი, ორბელიანთა ცხოვრება, გვ. 44 და 45.

მოუხედავად ყველაფრისა ნ. ბერძენიშვილი ფიქრობს, რომ ლორეს ადების დროისათვის სტეფანოს ორბელიანის მიერ ნახსენები დღესაც არსებული სოფელი „აგარაკი“, რომელიც ლორესთან ერთად ივანე ორბელს ეწყალობა. არის კოჯრის ციხე ანუ აგარანი („შეუძლებლად არ მიგვაჩნია, რომ ქართული წყაროების აგარანი და სტეფანოს ორბელიანის აგარაკ — დარბაზი ერთი მეორეს ემთხვეოდნენ“-ოპ), ანგარიში არ ეწევა სტეფანოს ორბელიანის მითითებას, რომ აგარაკი სოფელია და არავითარ კავშირში არ არის დარბაზთან: ივანე ორბელს შიგნით „ლორე სოფლითა და აგარაკითა და ადგილად დარბაზისა. — სამშვილდე“. ერთი სიტყვით, ამ აგარაკსა და აგარან — დარბაზს შორის საერთო მომენტების მონახვა შეუძლებელია.

აქ უნდა გავიხსენოთ ის ფაქტიც, რომ სტეფანოს ორბელიანის მითითება: „ადგილად დარბაზისა — სამშვილდე“ გულისხმობს სომეხ მეფეთა ნაქონ საზაფხულო ციხე — დარბაზს — აგარანს, რომელიც მდ. კივკავის სათავეში იყო და რომლის ბაზაზეც ივანე ორბელმა დიდებული აგარაკი გაიწყო; მის სახელწოდებას, ეიმეორებთ, ყოველთვის შერწყმული ჰქონდა სიტყვა „დარბაზი“.

წინასწარ ვიტყვით: როდესაც გიორგი III-მ ორბელები, მათ შორის, რა თქმა უნდა, ივანეც გაანადგურა, მისი ზემოხსენებული აგარაკი — დარბაზიც მხოლოდ „ნადარბაზევად“ შეიძლებოდა ქცეულიყო.

ზღაპრული სიმბოლურობის ციხე-ქალაქ ლორეს ამღები ქართული მხედრობისათვის მიმდებარე ერთი ბეწვა სოფელი აგარაკის ადგმა არავითარ სიმნელეთთან არ იყო დაკავშირებული. ამიტომაც ქართველ მემკვიდრეს ლორეს ადგმასთან დაკავშირებული ამბების აღწერისას ეს სოფელი (აგარაკი) არც უხსენებია. სამაგიეროდ, მის ნაამბობში აგარანის ადების შესახებ ერთ დღელამიანი ბრძოლა ჩანს: დავით აღმაშენებელმა „აღიხენა აგარანი მეორესა დღესა ცისკრისა-სა“, ³⁵ ანუ ლაპარაკია საკმაოდ მძლავრი ობიექტის „სამშვილდის ნადარბაზევის“ გატეხვაზე, რომელსაც მ. ლორთქიფანიძე ციხე-ქალაქის რიგშიც კი აყენებს³⁶. ყოველ შემთხვევაში, მას შემორტყმული ჰქონდა დიდი გალავანი³⁷.

III. სად იყო „აგარათა“, სადაც ლორეს ბარამოცვის შეიშვა

გიორგი III დაბანაკდა

ქართულ საისტორიო წყაროებში არ გვხვდება მითითება განდგომილი დემნა-ორბელის ლაშქრის თავმოყრის პუნქტის შესახებ.

ნ. ბერძენიშვილის აზრით, 1177 წელს აგარათა ციხე, რომელსაც მცვლევერი კოჯრის ციხესთან აიგივებს, ორბელთა შეთქმულების ბუდე იყო³⁸: განდგომილი „ორბელები 30ათასიანი მხედრობით, ი. შ.) იღვნენ ტაბახმელას (ყო-ჟორს ანუ აგარაკს)“³⁹.

³⁵ სტეფანოს ორბელიანი, ორბელიანთა ცხოვრება, გვ. 32.

³⁶ იქვე, გვ. 39.

³⁷ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 335.

³⁸ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, გვ. 237.

³⁹ იქვე, გვ. 522.

³⁸ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 326, შრდ. სტეფანოს ორბელიანი, ორბელიანთა ცხოვრება, გვ. 44, სადაც თავმოყრის ადგილად მითითებულია ივანე ორბელის აგარაკი, რომელსაც — „დარბაზი“ ეწოდებოდა.

³⁹ იქვე, გვ. 331.

ნ. ბერძენიშვილის აზრით, ეს იყო თამარ მეფის საზაფხულო სადგური, რომელშიც შედიოდა ციხე-ქიმაგვრე (კოჯრის, ანუ ქოროღლის ციხე, რომელსაც ოდესღაც, ნ. ბერძენიშვილის აზრით, აგარანი ეწოდებოდა), აგარათა ჭალა და დასო, „დასო საგულეებელია აწინდელი კოჯრის ციხის სამხრეთ-დასავლეთით... ასეთ ადგილად ჩვენ კაბენი გვეჩვენება“⁴⁰. „აგარათა ჭალა იქვე უნდა ვიგულისხმოთ, სადაც დასო“, მიგვითითებს ნ. ბერძენიშვილი და დაასკვნის: „მდინარე აქ ასურეთის ხევი, ზოლო ეს აგილი დაბალია აგარის მიმართ“⁴¹ და მას „შემვენოდა... ჭალაც ყოფილიყო“⁴².

აგარათა ციხის თაობაზე ნ. ბერძენიშვილის აზრი ზემოთ მოვიტანეთ. მაგრამ ჭალა აქ მაინც არ არსებობს, — ცნობილია მხოლოდ ასურეთის ხევი, რომელიც ზაფხულ-შემოდგომობით შრება ან წყალმცირეა.

რაც შეეხება კაბენს (ასურეთის ხევის ზემო წელზე), სწორედ იმიტომ, რომ იგი კოჯრისა და ტაბახმელის მიდამოებთან შედარებით ღრმად არის ჩავარდნილი, ზაფხულობით იქ დიდი სიციხე იცის. ვის რად უნდოდა ასეთი ჭალა და დასო, ისიც უგზო-უკვლო ხევ-ხუვებში, მაშინ როცა ასეთი მიწნებისათვის შესაფერი ადგილები ძველ სომხეთში ანუ დღევანდელი თეთრი წყაროს, ბოლნისისა და დმანისის რაიონებში ყოველ ნაბიჯზე მოიხსებოდა!!

ამ „ბუდეში“ 30 ათასი ცხენოსნის დაბანაკება⁴³, სრულიად წარმოუდგენელია, რადგან აქ არ მოიპოვება ცხენებისა და ადამიანების დიდი მასებისათვის წყალი და საკვები. ცხენს დღეში 50 ლიტრა წყალი უნდა (ზამთარში — 40, ზაფხულში 60 ლიტრა). 30 ათას ცხენს დღე-ღამეში მილიონნახევარი ლიტრა წყალი უნდა დაეღლია. ზოლო მთელი „თბილისის პირის“ სოფლების ყველა სასმელი წყარო მხოლოდ 55 ათას ლიტრას იძლეოდა დღეღამეში, ანუ ზემოაღნიშნული საჭიროების მხოლოდ 3%-ს. ყოველივე ეს რადიკალურად ეწინააღმდეგება მტკიცებას, თითქოს კოჯრის მიდამოები (აგარანი!) „მარჯვე პუნქტია დიდძალი ჯარის შესაყრელად“⁴⁴.

ქვემოთ ერთხელ კიდევ შევჩერდებით ამ ანბანურ ჭეშმარიტებაზე, როცა განვიხილავთ ამავე „აგარან — კოჯრის“ რეგიონში თითქმის ორი ამოდენა ცხენოსნის დაბანაკებისა და ხანგრძლივად (1 კვირით) ღვომის გაუმართლებელ მტკიცებას.

დავუშვათ, რომ მუამბოხენი მართლაც კოჯორ—ტაბახმელა—კაბენის „ბუდეში“ დაჭვუდნენ და აქ იდგნენ მანამდე, სანამ არ შეიტყვეს, რომ გიორგი III თბილისიდან „წამოვიდა მათსა ზედა“⁴⁵. ეს მართლაც ასე მოხდა.

როგორი იყო დემნა-ორბელის რეაგირება, როცა მათ გიორგი მეფის თბილისიდან გამოსვლის ამბავი მიუვიდათ?

ივანე ორბელმა თურმე მაშინვე „შეიკრიბა ყოველი მონაგები თავისი ციხესა შინა სამშვილდისასა... დაადგინა მუნ მცველი-ციხისა თავნი და თვით აღიღო სპა თავისი და დიდნი მთავარნი... და წარვიდა ლორეს“⁴⁶.

40 ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 324.

41 იქვე, გვ. 324.

42 იქვე, გვ. 324.

43 სტეფანოს ორბელიანი, ორბელიანთა ცხოვრება, გვ. 46.

44 ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 313.

45 სტეფანოს ორბელიანი, ორბელიანთა ცხოვრება, გვ. 47.

46 იქვე, გვ. 41.

ყოფილება იმავედროს: ივანე ორბელი არსად არ წასულა, რათა ძვირფასი სიმდიდრე შეეფარებინა; მან სამშვილდეში შეზიდა „ყოველი მონაგები თავისი“ და „ლორეს წარვიდა“. ამ ოპერაციასზე ორბელს დიდი დრო არ მონდომებია, რაც მხოლოდ იმაზე მეტყველებს, რომ მეამბოხენი იდგნენ არა კოჯორ-ტაბახმელაში, არამედ სამშვილდედან 10—12 კმ დაშორებულ ივანე ორბელის „ღარბაზად წოდებულ“ აგარაკის არეში (მდ. კივჭავის, ტორნესა და ქციის შეთამაშვანართში).

აქ უნდა გავიხსენოთ ის ფაქტი, რომ ციხე-ქალაქ სამშვილდის ახლომარლო ასეთი ღონისძიებების (ძალთა თავმოყრა, ლორესაქენ და თბილისისაქენ მიმავალი მარჯვე გზები) გასატარებლად საჭირო ბაზა (ტყვადობისა და კონსპირაციის თვალსაზრისითაც) ივანე ორბელის ციხე-ღარბაზ აგარაკის (ნაღარბაზების) გარდა არ ჩანს.

სტრეფანოს ორბელიანი წერს, რომ გიორგი III-მ სამშვილდის აღებას 25 დღე მოანდომა⁴⁷. ხოლო გიორგი მეფე სამშვილდეს მხოლოდ მაშინ მოადგა, რაც ივანე ორბელის „აგარაკსა ბას“ „ვერავენ პოეა“⁴⁸.

ნ. ბერძენიშვილმა აზრით, მეფე „მოადგა“ არა სამშვილდეს, არამედ ისევ და ისევ კოჯორის ციხეს, ანუ ვითომც აგარაკს. რატომ? განა აშკარად არ ჩანს: რაც ივანე ორბელმა დამალა „ციხესა სამშვილდისასა“, ზუსტად ის ამოიღო ამ ციხიდან გიორგი მეფემ: ივანე ორბელმა „შეკრიბა ყოველი მონაგები თავისი ციხესა მას სამშვილდისასა“, რომელიც იყო „სასვე ურიცხვთა საუნჯეთა“; — გიორგი მეფემ „აღიღო იავარი მრავალი საუნჯითა მათთა და ყოველი მონაგები მათი“⁴⁹.

აქ ექვსთვის ადგილი აღარ რჩება, საუბარია ერთსა და იმავე ციხესა და ერთსა და იმავე ქონებაზე!

აი ამ ზღაპრული სიმდიდრის გამომწვეურებას, აღრიცხვასა და „ათვისება“-დაბინაებას უნდა მონდომებოდა იმოდენა დრო (25 დღე), რაც გიორგი მეფეს ამ ციხის (სამშვილდის) „აღებისათვის“ დასჭირდა⁵⁰.

ასე იყო თუ ისე, გიორგი მეფემ დაასრულა მეამბოხეებით გაქედილი ლორეს ციხე-სიმაგრის გარემოცვა, რის შემდეგ მან „დაიბანაკა აგარათა“ და აქედან განდგომილი ჰერების წინააღმდეგ ჯარები გაგზავნა⁵¹.

ნ. ბერძენიშვილი მიუთითებს, რომ ეს „აგარათა“-ც ისევ და ისევ კოჯორის ციხეა⁵² რომელიც გარდა იმისა, რომ ჯარების თავმოყრისათვის ზაფხულშიც და ზამთარშიც უფარგისი იყო. ამ კონკრეტულ შემთხვევაშიც არც ლორეში დატოვებული ჯარების, არც ჰერეთში იკასავზავნი ჯარების მართვის პუნქტად არ ვარგოდა. ირავითარი საფუძველი არ არსებობდა იმისათვის, რომ გიორგი მეფე ზამთარში კოჯორში მჯდარიყო ორივე ფრონტს მოწყვეტილი. თბილისში მაინც ჩამოვიდა თავის ოჯახში. ნუთუ მან მართლა აარიდა თავი „მტრულ ქვეყანაში“ ყოფნას, ლორეს გარემომცველი თავისი ჯარები კი „მტრულ გარემოში“ დატოვა, როგორც ნ. ბერძენიშვილი ვარაუდობს?⁵³

47 სტეფანოს ორბელიანი, ორბელიანთა ცხოვრება, გვ. 47.

48 იქვე.

49 იქვე, გვ. 47.

50 იქვე, გვ. 47.

51 ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 19.

52 ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 310—311.

53 იქვე, გვ. 311.

სინამდვილეში კი, რა თქმა უნდა, გიორგი მეფე იმ „აგარათს“ ჩამოვიდა, რომელიც ჩვენს მემკვიდრეებს მოხსენიებული აქვთ ზოგჯერ პირდაპირ ასე „აგარათა“ — დ; „აგარათა შეყრა გააგეს“⁵⁴; გიორგი ლაშას ლაშქარი დადგა „ლომთა გორსა და აგარათა (ე. ი. აგარაებს — ი. შ.) შუა“⁵⁵, ზოგჯერ „აგარათა (ე. ი. აგარების) ქალად“⁵⁶. და „აგარათა სომხითისათა“ — დ⁵⁷. ეს „აგარათა“ რომელადაც ქვემოთაც ვახსენებთ, წარმოადგენდა. მდ. ალგეთის, ქციასა და მანავერას ზონაში ნახიდურიდან ნახიდვარამდე განვრცობილ ტერიტორიას, რომელიც მიჩნეული იყო სამხრეთიდან საქართველოში შემოსასვლელ დიდ ბუნებრივ კარად⁵⁸. ეს იგივე მარნეულის ვაკეა, რომლის ცენტრალური უბანი ვახუშტი ბაგრატიონის ხანად „ბაიდარ“ — ად, ადრე კი „წყალთაშუა“ — დ იწოდებოდა. აი ეს მარნეულის ვაკის გული წარმოადგენდა აგარაებით მოფენილ უაღრესად ნაყოფიერ მიწებს ქალის მუხისა და ქალის ტყიანი ლანდშაფტის ელემენტებთან⁵⁹, აგარათა ქალას. თავის დროზე აქ იყო თამარ მეფისა და ლაშა გიორგის საზამთრო სასახლე-სადგური დური (იხ. ქვემოთ), რომელიც, რა თქმა უნდა, ციხე სიმეგრის ელემენტსაც შეიცავდა და ამიტომ ზოგჯერ „აგარათა ციხედაც“ მოიხსენება⁶⁰.

„აგარათა“-ში ყველა პირობა იყო დიდძალი ჯარის თავმოყრისა და ხანგრძლივი არსებობისათვის. აქედან კავშირი არ წყდებოდა ქვეყნის ცენტრალური რაიონებისაკენ. აქ დაბანაკებული გიორგი III კარგად აკონტროლებდა ლორე-საკენ მიმავალ გზებსაც, რომლებზეც, ვინ იცის, თვალი ეჭირათ განდგომილ ჰერებს.

ასე იყო თუ ისე, ტიპიური საზამთრო სადგურისა და აგარებით მოფენილ მიწა-წყალზე დაბანაკებული გიორგი მეფე, როცა განდგომილ ჰერებსაც ჭეროვნად გაუსწორდებოდა, ამ „აგარათა“-დან დებედას ზეობით კელავ „აღვიდოდა“⁶¹; გარემოცულ ლორესთან, რომლის ბინადარნი (მეამბოხენი) უკვე არაქათ-გამოცლილი იყვნენ („დაუღონოვდეს ლორესა შინა მდგომნი“)⁶². არ უნდა დავივიწყოთ, რომ კოჯორში ყოფნის შემთხვევაში გიორგი მეფე ვერ „აღვიდოდა“ ლორეში, რადგან თითონ კოჯორი ლორეზე მაღლა მდებარეობდა (ზღვის დონიდან).

IV. შიგნით „გაბაგო აგარათა შეყრა“

1191 წელს თამარის ქმარყოფილმა გიორგი რუსმა და მსახურთუხუცესმა ვარდან დადიანმა თამარ მეფისა და დავით სოსლანის დამხობის მიზნით დასაკლეთ საქართველოს მრავალრიცხოვანი მხედრობით თბილისისაკენ ორი მიმართულებით გამოილაშქრეს: მარჯვენა კოლონამ, ვარდან დადიანის სარლობით

54 ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 51.

55 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 370.

56 ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 54.

57 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 369.

58 ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა..., 1941, გვ. 35.

59 ქართული საბჭოთა ენციკლოპ., VI სტატიები „მარნეულის ვაკე“ და „მარნეულის რაიონი“.

60 ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 144.

61 იქვე, გვ. 19.

62 იქვე, გვ. 20.

რკინის ჯვარზე (ზეყარის უღელტეხილი) გამოსვლის შემდეგ ზემო-ქართლის გზებით თრიალეთ-სომხეთისაკენ გამოსწია. მარცხენა — გიორგი რუსის სარდლობით გორი-მცხეთის მიმართულებაზე წამოვიდა.

მაგრამ ჩანს, რომ თბილისზე გამოსალაშქრებლად მესამე კოლონაც მზადდებოდა. ეს განხილავს განდგომილი (ქურდევატრის იქითა) სომხეთის ძალები, რომლებსაც სათავეში ეყოლებოდათ გავის პატრონი ივანე ვარდანის ძე კაიწონის პატრონი მაყა და „სხვანი მის ქვეყნისა აზნაურისშვილნი“⁶³. აი „ამათ ყოველთავე აგარათა შეყრა გააგეს“⁶⁴. ნ. ბერძენიშვილის აზრით, კი „აგარათა შეყრა“ ვითომც ვარდან დადიანმა დაუდგინა თავის ხელქვეით კოლონას, თან ეს „აგარათაც“ მის მიერ კელავ კოჯრის რეგიონად არის ნიშნული⁶⁵.

მეამბოხეთა პირველიც და მეორე კოლონაც, როგორც ვიცით თამარის ერთგულმა ჯარებმა სასტიკად დაამარცხეს. ქურდევატრის იქითა სომხეთის ძალთა აქტიურ მომქმედებაზე, ამის შემდეგ, ლაპარაკიც აღარ შეიძლებოდა. მერე ქართველმა მხედართმთავრებმა თამარისაგან ნება ითხოვეს იმ სომხეთის დალაშქრისათვის, რათა იქაური დიდკაცობაც ჯეროვნად დაესაჯათ. თამარმა ნებაც დართო და თვითონაც იწემა ლაშქართან ყოფნა. მალე ამ პროვინციაშიც წესრიგი და მშვიდობა დამყარდა. აქედან „შემოქცეული (თამარი, ი. შ.) დადგა ჭალსა აგარათთასა, მონადირე და მონადირე“⁶⁶.

ნადირობის საბაბი დიდი ჰქონდათ, მაგრამ სანადირო რა იყო ამ „აგარათა“-ში?

ასურეთის ხევში, მაგალითად, სადაც ნ. ბერძენიშვილი „აგარათას“ და დასოს არსებობას ვარაუდობს, ვახუშტი ბაგრატიონს სანადირო არავითარი პირობები არ შეუნიშნავს. აგარათა ჭალა (წყალთაშუა)⁶⁷ კი, სადაც ქურდევატრის იქითა სომხეთის ძალები უნდა შეყრილიყვნენ, ვახუშტი ბაგრატიონის აღწერით იყო „ფრიად ნაყოფიერი ესე (მრდ. საბა: „ჭალა არს წყლის პირი ნაყოფიერი“). ნაყოფიერებს ყოველნი მარცვალნი თესლთა, ხილნი წალკოტთა და მტილთა უცთური და მრავალი. აბრეშუმი, ბამბა მრავალ. პირუტყვნი აქლემიდან თხამდე ყოველნი, ფრინველნი გარეულ — შინაურნი, ყოველნი აურაცხელნი და ფრინველით სანადირო წარჩინებული ყოველთაგან“⁶⁸.

არავითარი კავშირი ამ „აგარათა“ არ ჰქონდა კოჯორ-ტაბახმელა — კაბენთან...

V. სად დაჯდნულა თამარის ლაშქარი შარვანში

გ ა ლ ა შ ქ რ ე ბ ი ს ჯ ი ნ.

ახუ-ბექრ ათაბაგისაგან შევიწროებულმა აღსართან შარვანშამ, რომელთანაც შეხიზნული იყო ამ ათაბაგის ერთ-ერთი ძმა ამირ მირმანი, 1195 წელს თამარ მეფეს დახმარება სთხოვა. ყმადნაფიცი შარვანის დასაცავად. სამეფო კარმა ქართული ლაშქრის თავმოყრა ბრძანა. ჩვენ გვაინტერესებს მხოლოდ ამ ლაშქრის დაბანაკების ადგილი. იგი მითითებულია „ისტორიანი და აზმანი შა-

63 ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 51.

64 იქვე, გვ. 51.

65 ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 311—313.

66 იქვე, გვ. 54.

67 ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა..., 1941, გვ. 45.

68 იქვე, გვ. 45.

რავანდელთანის“ ფურცლებზე იმდენად ცხადად, რომ არავითარ კომენტარს არ საჭიროებს. მასში ადვილად ამოიკითხება უმაღლესი სარდლობის კომპეტენტურობა, კერძოდ, მრავალრიცხოვანი ჯარის ამოსავალ ზღუდებზე დაბანაკებისას მომავალი ლაშქრობის ძირითადი იდეების გათვალისწინების საქმეში.

შარვანისათვის სამხედრო დახმარება შამქორის ომის სახით გამოვლინდა.

შამქორისაკენ გალაშქრების წინ ქართული ჯარი, მემატიალის ჩვენებით, დაბანაკებულა მდინარეების მტკვრის, ალგეთის, ქციის (ხრამი) და ქურდუჭარის (დებედის დელტა) ნაპირებზე⁶⁹. ამ ლაშქრის რიცხოვრები შემაღგენლობა ჩვენ მიღებული გვაქვს 50 ათასად: ანალოგიურ შემთხვევაში დავით აღმაშენებელმა შარვანში 1123 წელს 50 ათასიანი მხედრობით გაილაშქრა⁷⁰.

საისტორიო წყაროს ზემოხსენებული სავესებით ნათელი ორიენტაციების მოუხედავად, ნ. ბერძენიშვილი ცხენოსანთა ამოდენა მასებზე კოჯრის (ვითომც აგარანის) მიდამოებში განლაგებულად მიიჩნევს (იგულისხმება თბილისი — ტაბახმელა — კაბენის დედათა მონასტრის ზონა):

„ქალაქიდან (თბილისიდან, მ. შ.) მეფის კარვამდე სულ სკაქართველოს ჯარი იყო განლაგებული“⁷¹. ხოლო სად იყო მეფის კარავი? ნ. ბერძენიშვილის აზრით „აგარათა ქალას“, რომელიც კოჯრის ციხის ძირას, კაბენის მონასტრის არეში იყო⁷².

კაბენის მონასტერი კოჯრის (აზნულა) ციხის გადასახედში — ასურეთის ხევის ზემო წელზე მდებარეობდა. მისი ადგილსამყოფელი უკვე დახასიათებული გვაქვს, როგორც სამეფო კარის დაბანაკებისა და ფართო ხასიათის მასობრივ სანახაობათა მოწყობისათვის სრულად შეუფერებელი ადგილი (ასეთი სანახაობანი აღსართან შარვანშას მართლაც მოუწყვეს ქართველებმა⁷³).

ჩვენ ერთხელ კიდევ ხაზგასმით აღვნიშნავთ, რომ ხსენებულ ტერიტორიაზე ამოდენა ლაშქრის დაბანაკება და ერთი კვირით დგომა შეუძლებელი იყო. ამდენი ცხენის სადღელდამისო საჭიროება, მარტო სასმელი წყლის მხრით, აქაური წყაროების შემწეობით მხოლოდ 2 % -თ დაიფარებოდა.

„ისტორიანი და აზმანის“ მიხედვით ქართული ლაშქარი დაბანაკებული იყო დასახული საბრძოლო ამოცანის შესასრულებლად იდეალურად შერჩეულ რაიონში, მომავალი ლაშქრობის მთავარი გზების ჩასწვრივ, ჩვენი ლაშქრისათვის ტრადიციად ქცეული საბრძოლო წყობის ელემენტების წინასწარ ჩამოყალიბებით.

დავაკვირდეთ შამქორისაკენ გასაგზავნი ქართული ლაშქრის განლაგების სქემას, რომელიც ასე ვთქვათ, ნატურაში მოიხილეს შარვანელმა მაღალმა სტუმრებმა, რათა დავრწმუნდეთ, რომ იგი ჰეშმარიტად დიდი ქართველი მხედართმთავრის ჩანაფიქრს ასახავს:

აღსართან შარვანშა და მისი დიდი ამალა⁷⁴, როგორც კი თბილისიდან გამოვიდა („რა გამოვიდეს ტფილისით“), იქვე, აღბათ“ სადღაც ფონიჭალა — სარვანის ველზე დაბანაკებულ ოსთა და ყივჩაყთა მხედრობას შეხედნენ, რომლე-

69 ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 64.

70 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 343.

71 ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 321.

72 იქვე, გვ. 324.

73 ქართლის ცხოვრება, II, 1959, გვ. 67.

74 ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 64 „მოვიდეს ამირ-მირმანი ფალავანიშვილი და აღსართან შარვანშა ყოვლისა არანისა დიდებულთა ჰელამითა“ (მონასპა).

ბრც ოდნავ სამხრეთით მდგომ „ქართველებთან“ (ქართლელებთან) ერთად, როგორც დაქირავებულნი, მეფის ალაშს „ეპყრა“⁷⁵.

უნდა გავითვალისწინოთ, რომ ეს ქართული ლაშქარი სამხრეთისაკენ გალაშქრებისათვის იყო მომზადებული ისე, რომ თბილისიდან წამოსული სტუმრები თავდაპირველად ლაშქრის განლაგების ბოლოში მდგომ ჯგუფებს, ქვემოთ და ქვემოთ (ქცია-ღებედისაკენ ყარჩლამდე) კი — ჯარის წყობის წინა ელემენტებს შეხვდებოდნენ. მართლაც, ოსთა და ყივჩაყთა შემდეგ სტუმრებს პერანი და კახნი შემოეყარნენ, რომელიც ტრადიციულად ქართული ლაშქრის წყობის მარცხენა ფრთას ჰქმნიდნენ და გასაგებია, რომ დაბანაკებული უნდა ყოფილიყვნენ მარცხნივ, მტკვრის მხარეს, სადაც მდ. ალგეთის შესართავის არეში: მათს შორიხლო, უფრო სამხრეთით, ალგეთის სამხრეთ ნაპირზე ივარაუდება „ქართველთა“ ჯგუფი. რომელიც შარვანელმა სტუმრებმა მოიხილეს (მეფის ალაშის კუთვნილება); ქართლელთა უფრო სამხრეთით, მდ. ქციისა და მტკვრის შესაყართან, ნაწილობრივ ამ წყლის იქითაც (ყარჩლამდის), ანუ უველზე წინ სტუმრებმა იხილეს „მესხნი, თორელნი, შავშ-კლარჯ-ტაოელნი“. რომლებიც ტრადიციულად ქართული ლაშქრის ავანგარდს ჰქმნიდნენ. ამათ სამხრეთით მხვევრავთა გარდა აღარავინ უნდა ყოფილიყო და სტუმართა მიერ შეხვედრილი „სჯან-მეგრელ-გურულნი თანა რაჭა-თაქვერ-მარჯველითურთ“, რომელნიც ტრადიციულად ქართული ლაშქრის მარჯვენა ფრთას ჰქმნიდნენ, რა თქმა უნდა, ამ ავანგარდის წინ არ იგულისხმებიან; მტკვრის ნაპირი ღომ დაკავებული იყო „მემატყენი“ ჯგუფით. მასასაღამე ეს „მემატყენი“ ჯგუფი ავანგარდის მარჯვნივ (დასავლეთით), სადაც მდ. ღებედის დელტის პირდაპირ, აწინდელი სოფ. ბაიდარის მიდამოებში იგულისხმება. სტუმართა კოლონასაც, ქართველი მეფის თანმხლები წარმომადგენლის რჩევით, ავანგარდის ადგილიდან დასავლეთისაკენ (მარჯვნივ) უნდა გადაეხვია.

ქართული ლაშქრის ამ უკანასკნელი ელემენტის შემდეგ აღსართან შარვანმა და მისი ამალა, როგორც წყარო მიგვითითებს, თამარ მეფის კარვის კართან აღმოჩენილია, სადაც მათ „ხელისუფალნი და შინაურნი“ შეეგებნენ. აქ ივარაუდება ქართველ მეფეთა საზამთრო სადგურიც. სახელდობრ სად იყო იგი, ცოტა ქვემოთ გავიგებთ).

ცნობილია, რომ მეფეთ-მეფე თამარმა და მეფე დავითმა შარვანელ სტუმართა დასახვედრად „დასოდან“ „აგართა ქალაში“ გადაინაცვლა⁷⁶.

ეს ადგილგადანაცვლება ნ. ბერძენიშვილის შემოთავაზებული სქემით თუ ვიმსჯელებთ, სადაც „დასო“ და „აგართა ქალა“ ლოკალიზებულია კახენის მონასტრის არეში, ორიოდ ნაბიჯზე გადასვლა იქნებოდა, რასაც ფაქტობრივად არავითარი ცვლილება არ მოჰყვებოდა სტუმართა დიდი ამაღლის მიღების ორგანიზაციაში. ამავე დროს ცნობილია, რომ „დასო“ და „აგართა ქალა“ სრულიად სხვადასხვა დანიშნულების ობიექტებია და ამიტომ სტრუქტურა — აგებულიებითაც განსხვავებული არიან. „დასო“ — ტყიანი ადგილი იყო მთაში, „ქალა“ — აგარაებით (დასაკმებელი მიწის ნაკვეთებით, ძირითადად კერძო⁷⁷)

⁷⁵ ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა..., 134, გვ. 22.

⁷⁶ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 64 (ჯარს რომ თავი მოუყარეს. „დადგეს დასოთა შინა“, ხოლო როდესაც სტუმრები საქართველოს ფარგლებში შემოვიდნენ, — „დადგეს ქალასა აგართასა“).

⁷⁷ მ. ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, 1963, გ. 45.

მოფენილ ნაყოფიერ სანახებს გულისხმობს. „დასოში“ მხოლოდ კარვები იღვ-
ნება და იგი, როგორც წესი, სტაციონარულ ნაგებობებს მოკლებული იყო. თუ
კი შერწყმული არ იქნებოდა მეფის საზაფხულო სადგურთან (საზაფხულო ცი-
ხე-დარბაზებთან)⁷⁸. „აგართა ჭალაში“ (ჭალაში) ასეთების არსებობა გარდუვა-
ლია და იგი არსებითად განიხილება, როგორც საზამთრო სადგური (საზამთრო
ციხე-დარბაზი)⁷⁹.

გასაგებია, რომ ხანგრძლივი და მრავალრიცხოვანი სტუმრობა-ნადიშობა-
ნი, მით უმეტეს ღამისთევით, უამინდობისას, „დასოს“ პირობებში ღად უხერ-
ხელობასთან იქნებოდა დაკავშირებული.

აღებულ კონკრეტულ შემთხვევაშიც „დასო“-დან „აგართა ჭალაში“ ქარ-
თველ მეფეთა ადგილგადანაცვლება მხოლოდ ზემოხსენებულ მოსაზრებათა გა-
თვალისწინებით უნდა მომხდარიყო, ოღონდ არა კოჯორ-კაბენის ფარგლებში,
არამედ უკვე თავმოყრილი ქართული ლაშქრის განლაგების მასშტაბებთან კავ-
შირში.

საზღვრის უწყლო და უნაყოფო ველს, აგრეთვე უტყეო და უწყლო იალ-
ლუჯის⁸⁰ კალთების ჩავლის შემდეგ, შარვანელი სტუმრები ერთბაშად სამოთ-
ხისებურ გარემოში აღმოჩნდნენ, რასაც ზემოხსენებული „წყალთაშუა“ წარ-
მოადგენდა თავისი უმდიდრესი ფლორითა და ფაუნით.

ამ რეგიონში იყო თამარ მეფისა და მისი ძის ლაშა-გიორგის საზამთრო
სადგური. თამარი თავისი ოჯახით „გადმოვიდნენ ქართლს, სომხეთს და დადგი-
ან ღურს“, სადაც „მოვიდნიან განძელნი და აღწართალაქელნი“⁸¹; ან „მეფე
თამარ ზამთრის ღურს იყვას, ზაფხულის კოლას“⁸², ასევე ლაშა-გიორგი „სა-
ზამთროდ დადგის ღურს სომხეთისასა“⁸³.

ღური სომხეთის ტერიტორიაზე იყო, რომელიც ადრე ხუნანის საერის-
თავოს შეადგენდა⁸⁴. შაჰ-აბას I-ს განსაკუთრებით აინტერესებდა მისი ათვი-
სება (მიტაცება), როგორც „შესავალ-გამოსავალი ადგილად ქართლსა შინა“⁸⁵,
ე. ი. როგორც დიდი ბუნებრივი კარი; თუ კი ასეთ დასკვნამდე ეს შაჰი, ასე
ვთქვათ, ერთი ნახვით მივიდა, ბუნებრივია, რომ მსგავსი შეხედულება ნახი-
დურიდან ნახიდვარამდე გაშლილი ვაკის მიმართ, უფრო ადრე სომხეთის დიდი
ხნის ბინადრებს უნდა ჩამოყალიბებოდათ. მდ. ქციას უძირო ხრამის დასას-
რულში (მარნეულის ვაკის დასაწყისში) შექმნილი პირველი კაპიტალური ხი-
დის თავთან ახლად წარმოქმნილი დასახლებებისათვის, საფიქრებელია, უფრო
მაშინ, როდესაც ეს პროვინცია დროებით მოწყვეტილი იყო ქართლს (IX—X
სს)⁸⁶, ნახდური უწოდებიათ. ეს ტერმინი არავითარ კავშირში არაა „ხიდუმ-
ყოფელობასთან“. ნახდური შედგენილია ორი ცნებისაგან „ნახ“-ი, რაც უმ-
თავრესს, ძირითადად, პირველს ნიშნავს და „ღურ“-ი, რაც კარს ნიშნავს, —
ე. ი. ნახდური მთავარი კარია ასეა წარმოქმნილი მაგალითად, ნახჩევანიც,

78 ასეთად იგულისხმება ციხე-დარბაზი აგარანი (აწინდელი ნაღარბაზევი).

79 ასეთად იგულისხმება საზამთრო სადგური ღური (იხ. ქვემოთ).

80 ქართლის ცხოვრება, IV, 1973, გვ. 328.

81 ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 99.

82 იქვე, გვ. 111.

83 იქვე, გვ. 156.

84 ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა..., გვ. 37.

85 იქვე, გვ. 35.

86 საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III 1979, გვ. 199.

სადაც ხანი „მთავარი“ „ძირითადი“-ს „იჩვენან“-ი („იჩვენან“) კი „სადგურის“⁸⁷ აღმნიშვნელია.

საინტერესოა, რომ ვახუშტი ბაგრატიონი მხოლოდ ერთხელ იყენებს ტერმინ „ნახიდვარს“ — გატეხილ ხიდზე საუბრისას. „ნახიდურის“ გამოყენების ხუთივე შემთხვევაში მას მხედველობაში აქვს ზემოხსენებული სოფელი ნახიდური (ქოლავიკისაქენ)⁸⁸. ფრიად ხელსაყრელი ფონეტიკური მსგავსების გამო ბოლოს და ბოლოს ქართული სმენა შეეჩვია, ტოპონიმ „ნახიდურ“-ს, ნახიდურად გადაიქმნა იგი და ნახიდვარსაც გვერდში ამოუდგა, როგორც აგრეთვე „ხიდუმყოფელობის“ აღმნიშვნელი ტერმინი. ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში „ნახიდურით“ სიტყვით მართებულად, არ არის შეტანილი როგორც „ნახიდარის“ სინონიმი.

შესაძლებლად მიგვაჩნია დავასკვნათ, რომ: — შარვანშას დასახმარებლად თავმოყრილი ქართული ლაშქრის დაბანაკება კოჯორ-ტაბახმელას მიდემოებში, რასაც ნ. ბერძენიშვილი ვარაუდობს, ეწინააღმდეგება ამ თემაზე არსებულ ჰიდროგეოლოგიური კვლევის მონაცემებს⁸⁹.

საზაფხულო სადგურის ნაირსახეობა — „დასოც“ არ გაიაზრება, როგორც სამუდამოდ შერჩეული ტყის უბანი; ქვეყნის არაერთ კუთხეში ძვირფასი სასახლე — სადგურების მქონე თამარსა და ლაშა გიორგის არაერთ და არაფერი უშლიდათ ხელს ნებისმიერ კეთილსასურველ ადგილებში კარგები გაეშალათ და ზაფხულ-შემოდგომა გაეტარებინათ. ყოველ შემთხვევაში, კაბენის დედათა მონასტრის მიდამო (ასურეთის ხევზე) ასეთის დანიშნულებას ვერ ამართლებდა (სიცხე, მნიშვნელოვანი გამჭოლი გზა). ამ მონაცემებიდან ეხედავთ, რომ თამარის, მისი მამისა და მემკვიდრე — ლაშა გიორგის მოღვაწეობის ხანაში დედაქალაქის სიახლოვეს — სომხეთის ტერიტორიაზე მძლავრი ციხე-ქალაქების დმანისის, ლორესა და ხუნანის ზურგში მკაფიოდ გამოიკვეთა საზამთრო და საზაფხულო ქვეშარიტად სამეფო სადგურების ჯგუფი, რომელშიც შედიოდა ა) საერთოდ დანიშნულების საზამთრო (დური) და საზაფხულო (აგარან-ნაღარაზხევი) ციხე-დარბაზები და ბ) დედოფალთა სასუფეველი ციხე-დარბაზები ტაბახმელას (თამარის) და სამშვილდეში (თამარის მამიდა რუსუდანის). ეს ფართო და მდიდრული სადგურების სისტემა უდავოდ შეშვენოდა თითქმის მთელი კავკასიის ფარგლებში გაშლილი საქართველოს მძლავრი ფეოდალური სახელმწიფოს მესვეურებს, ვიდრე კოჯორ-კაბენის შეუღარებლად ვიწრო და მრავალმხრივ უხერხული ადგილები.

VI. ლაშა-გიორგის 90 ათასიანი ლაშქრის მოგარიბით

პოზიციის შესახებ

ლაშა გიორგის დროინდელი მემკვიდრე წერს, რომ მონღოლებმა „მეორესა წელიწადსა კულაჯცამიმართეს და დადგეს ბარდავის ქალასა. შეიყარა სამე-

⁸⁷ გ. ნ. გეტმანი და სხვები, გეოგრაფიულ სახელთა ახსნა — განმარტებანი, 1965, გვ. 9; ივ. იმნაიშვილი, სინური მრავალთავი, 1975, გვ. 207 (ლექსიკონში).

⁸⁸ შდრ. ნახიდურ — ი/სომხ./მთავარი/პირველი/კარი/. იხ. Толковый словарь армянского языка, II, с. 427, Ереван, 1944.

⁸⁹ ქართლის ცხოვრება, II, 1959, გვ. 64.

⁹⁰ ავტორმა წარმოადგინა საქ. გეოლოგიის სამმართველოს მიერ 1985 წლის 5 მარტის გაცემული დამდასტურებელი ცნობა.

ფო მისი და მოიბრუნა კარნუქალაქისა ლაშქარნი, დადგა ლომთა — გორსა და აგარათა შუა“⁹¹ ამ ლაშქარში 90 ათასი მხედარი ითვლებოდა⁹².

წყაროები აღსატურებენ რომ მონღოლები ბარდავის მხრიდან მტკვრის მარჯვენა ნაპირის გზებით მოიწვედნენ საქართველოს დიდი ბუნებრივი კარის-აქენ, ამ ქარში გადიოდა ჩვენი მტრებისათვის ხელსაყრელი ხუნან-გაგი-ლომთა — გორას მიმართულება. ამ მიმართულების გადასაღობად გარდიგარდმო უნდა გახიდულიყო ქართული ლაშქრის პოზიცია, როგორც მდინარის გადამღობი კაშხალი. განა ნორმალური იქნებოდა, რომ ასეთი კაშხალი მდინარის დინების ჩასწვრივ აეგოთ და არა გარდიგარდმო? სამწუხაროდ, სწორედ ასე აქვს წარმოდგენილი ლაშა-გიორგის ლაშქრის პოზიცია ნ. ბერძენიშვილს⁹³ და ეს მხოლოდ და მხოლოდ იმიტომ, რომ ლომთა-გორის მხარდამხარ მოხსენიებული „აგარათა“-ც მას კოჯრის ციხესთან აქვს გაიგივებული. იმიტომ ლაშა-გიორგის ლაშქარიც, ნ. ბერძენიშვილმა კოჯორ-მარნეულს შორის განლაგებულად წარმოიდგინა, თანაც აღმოსავლეთისაკენ პირმოქცეული⁹⁴...

დაივიწყა, რომ მონღოლები სამხრეთიდან მოდიოდნენ.

სწორედ ამით მტკიცდება, რომ არც „აგარანი“ და არც „აგარათა ჭალა“ არ შეიძლება მივიჩნიოთ კოჯრ-ტაბახმელაში არსებულად.

ნ. ბერძენიშვილი ამბობს, რომ „ლაშა გიორგის ლაშქარი ბუნებრივად წარმოგვიდგება დაბანაკებული კოჯორ-ვაშლოვან-მარაბდა-მარნეულის ხაზზე“-ო. უნდა შევნიშნოთ, რომ ზემოაღნიშნულ — „ხაზზე“⁹⁵ დაბანაკება უფრო უარეს მდგომარეობაში ჩააგდებდა ლაშა გიორგის 90 ათასიან ლაშქარს, ვიდრე ივანე ორბელისა თუ თამარის ჯარს კოჯორ-ტაბახმელა-კაბენის მიდამოებში, — აქ ასურეთის ხევიც არ არსებობდა!

„ლომთა-გორა და აგარათა შუა“ განლაგება არ ნიშნავს ამ ორ პუნქტს შორის ჯარის ჩამწყობებას. ზოგადად ეს ნიშნავდა პოზიციის დაკავებას მდ. ალგეთსა და ქციას შუა. დიახ „შუა“! რაც მემატრიანესაც კარგად სცოდნია, რომ ნიშნავდა „რისამე ნაპირებიდან თანაბარი მანძილით დაშორებულს“ (ქეგლ, VII, 1962).

რის ნაპირები იგულისხმება?

ლომთა გორით მემატრიანე მიგვანიშნებს კლდოვანი ბორცვების გრძელ ჯაჭვზე, რომელიც მდ. ალგეთის მარჯვენა ნაპირს გასდევდა: „იმზღვრების მდინარე ესე (ალგეთი, — ი. შ.)... სამხრით ლომთა-გორის წასრული წრათის თაყამდე“⁹⁶, ხოლო „აგარა“-თი იგი აღნიშნავს მდ. ქციას ქვემო წელზე აგარა-ებით მოფენილ მაღალნაყოფიერი სავარგულების ზოლს — ზემოთ უკვე ხსენებულ „წყალთაშუას“. ბორცვების ამ ჯაჭვსა და „წყალთაშუას“ შუა მდებარე, სამხრეთისაკენ პირმოქცეულ პოზიციაზე დაბანაკებულად მიიჩნევა სამხრეთიდან მონღოლთა შემოსევის მომლოდინე ლაშა-გიორგის ლაშქარი. დიახ „ლომთა გორსა და აგარათა შუა“, ე. ი. ქართლის დიდ ბუნებრივ ქარში 90 ათასიანი ქართული ლაშქრის ჩაყენება, მიუხედავად მოსალოდნელი შებმის ბედისა, ყოველმხრივ გამართლებული იყო!

91 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 370.

92 ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 164.

93 ნ. ბერძენიშვილის; დასახ. ნაშრომი, გვ. 315—317.

94 იქვე, გვ. 317.

95 ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 317.

96 ეახუშტი, აღწერა..., გვ. 46, 48.

ეს უაღრესად ხელსაყრელი პოზიცია აღმოჩენილი არ არის ლაშაგიორგის მიერ. იცნობდა რა მის დიდ სრატეგიულ ღირსებებს, დაეით აღმაშენებელმა, მაგალითად „რახსის“ ნაპირებზე გალაშქრების წინ, აქ, ნახილურთან დააჯგუფა თავისი არმია და „ზატიკის“ (აღდგომის) აღნიშვნის შემდეგ შეტევაზე გადავიდა⁹⁷. ეს პოზიცია ჰქონდა დაკავებული დაეით სოსლანის ლაშქარსაც. შამქორისაკენ გალაშქრების წინ⁹⁸; აქ დაბანაკდა გიორგი III ლორეს გარემოცვის დამთავრების შემდეგ⁹⁹...

VII. სხვა შენიშვნები

1. რას ნიშნავს „ხმელსა დგომასა შინა“? „ისტორიანი და აზმანი შარავადედთანის“ ავტორი თამარის გარდაცვალების აღგილს „ხმელს“ რომ გვთავაზობს, არავითარი საფუძველი არ არსებობს ტაბახმელასთან მისი გაიგივებისათვის. ამ „ხმელს“ გამოყენებამდე, ავტორი უკვე ორჯერ ახსენებს ტაბახმელას — ლაშა გიორგის დაბადებისა და შამქორის ომში ქართველთა გამარჯვების ფაქტებთან დაკავშირებით¹⁰⁰. რა საფუძველი გვრჩება იმისათვის, რომ მას ამ სოფლის ნამდვილი სახელი მაინცდამაინც „მამინ დაეიწყადა, როდესაც თამარს გარდაცვალების აღგილს ასახელებდა?

ბასილი ეზოლშოდღარი და ლაშა გიორგის დროინდელი მემატინე — თამარის გარდაცვალების აღგილად მიუთითებენ „აგარათა“¹⁰¹ — ს ან აგარათა ციხეს¹⁰² ამ ნიადაგზეც შეგვიძლია ვთქვათ, რომ „აგარათა“ და „აგარათა ციხე“ ერთი და იგივე ობიექტებია და წყალთაშუას — იგივე აგარათა ქალას“ უღრის, სადაც ნახილურის“ არეში, თამარის (აგრეთვე გიორგი ლაშას) საზავთრო ციხე-დარბაზი არსებობდა.

არც კოჯორი და არც ტაბახმელა (ზემო თუ ქვემო) არც იქ არსებული კოჯორის ციხე (ძველად-აზეულა) არასოდეს აგარანად არ იწოდებოდა. ამიტომ ჩვენი მემატინეები ტაბახმელასაც თამარის დროისათვის ტაბახმელად მოიხსენიებენ.

ჩანს, რომ ტაბახმელა იყო საკუთრივ თამარის, როგორც ქალისა და დედის, სადგურ-საცხოვრებელი. საფულისხმოა, რომ თამარმა ტაბახმელის სიახლოვეს დააარსა ღვდათა მონასტერი (კაბენი)¹⁰³. და კიდევ ერთი შტრიხი: მემატინეები ტაბახმელას ბეთლემს ადარებენ: „ტაბახმელისა ბეთლემად-მყოფელმან მუნ შვა ძე... გიორგი“¹⁰⁴ სახარების მიხედვით ბეთლემში ზომ ქრისტეს შობის აღგილად ითვლება...

2. რას გვაუწყებენ ობიექტების სიმაღლეები ზღვის დონიდან? სავსებით ნათელია ნ. ბერძენიშვილის აზრი, რომ ქართულ მატანეებში მოძრაობის აღმნიშვნელი მითითებები: „აღვიდა“, „შემოდგის“ და მისთანანი¹⁰⁵, მართლაც, გვიადვილებს ამა თუ იმ ობიექტის აღილსამყოფელის დადგენას.

⁹⁷ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 334.

⁹⁸ იქვე, გვ. 65.

⁹⁹ იქვე, გვ. 19—20.

¹⁰⁰ იქვე, 56—73.

¹⁰¹ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 369.

¹⁰² ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 144, 146.

¹⁰³ ეახუშტი, აღწერა, გვ. 47.

¹⁰⁴ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 56.

¹⁰⁵ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 308, 311, 322, 324.

აი მაგალითად, ბასილი ეზოსმოძღვარი ამბობს, რომ გარდაცვლილი თამარ მეფე „აღმოიყვანეს და მცირედთა ღლეთა შინა მცხეთად დასდევს“¹⁰⁶.

გასაგებია, რომ ტაბახმელაში გარდაცვლილი მეფის ჩემუტს მცხეთაში ვერ „აღმოიყვანდნენ“, რადგან პირველი 450 მეტრით მაღალია მეორეზე! აქედანაც გასაგები ხდება, რომ თამარი გარდაიცვალა არა ტაბახმელას, არამედ მცხეთაზე დაბლა მდებარე პუნქტში — „აგარათა“-ში (აგარათა ჭალაში), რომელიც მეფის საზამთრო სადგურ — „ღურ“-თან შეიძლება გავაიგივოთ. „კოჯორ-ტაბახმელას საზაფხულო სადგურში ავადმყოფი ქალის აყვანა და ნოემბერ — დეკემბერში იქ გაჩერება არც იყო საეარაუდო: ნოემბერ-დეკემბერში იქ უფრო ცივა, ვიდრე კაბენის ქვაბულში, სადაც ნ. ბერძენიშვილის აზრით „დასო“ არსებობდა.

სინამდვილეში, რა თქმა უნდა, პირიქით უნდა მომხდარიყო, — დასოდან, რომელიც უფრო მაღალ და გრილ ადგილად იგულისხმება, ავადმყოფი მეფე შედარებით თბილ გარემოში, დაბლა უნდა ჩამოეყვანათ, მაგრამ სად?

გვჭირდება კი თამარ მეფისათვის ამგვარი გაჭირვების უამს გამოსაყენებელი სადგურებისა და მათი სახელწოდებების ძიება ან გამოგონება?

სომხობის მხარეში თამარს ჰქონდა საზაფხულო და საზამთრო სადგურები, რომლებიც ნადარბაზევის მაგალითზე თუ ავიღებთ. ციხე-დარბაზს წარმოადგენდნენ. ნადარბაზევი ზღვის დონიდან ტაბახმელას დონეზე იდგა ისე, რომ აქ თუ ამოიყვანდნენ სწეულ მეფეს, არავითარი სხვა „დასო“ აღარ იყო საჭირო...

თამარ მეფე ნაჭარმაგვეიდან თბილისში წამოუყვანიათ³⁰⁷.

აგარანის (ნადარბაზევი) საზაფხულო ციხე-დარბაზამდე მგზავრობა (60—70 კმ) მომქანცველი იქნებოდა, მაგრამ მცირე ხნით თბილისში შეესვენების შემდეგ, უეჭველია, მისივე (თამარის) ნებით გზა მაინც გაუგრძელებიათ დასოსაკენ.

აქ კვლავ ვიტყვით, რომ „დასო“ არ არის სამუდამოდ შერჩეული, უცვლელი პუნქტი. ასე რომ ყოფილიყო, „დასო“ საკუთარ სახელად უნდა ქცეულიყო, როგორც „აგარანზე“ ვამბობთ. მაგრამ რაკი დასო ძველ ქართულ ლექსიკონებში განმარტებულია, იგი საკუთარი სახელი არ იყო: დასოდ შეიძლება გაიწყოს ნებისმიერი ტყის უბანი, თუკი მეფის დასტური იქნებოდა... ამაზე იმითმ ვამახვილებთ ყურადღებას, რომ ნ. ბერძენიშვილის აზრით, ავადმყოფი თამარი წაიყვანეს უეჭველად იმ „დასო“-ში, რომელსაც იგი კაბენის მონასტერთან იგულებს¹⁰⁸.

ჩვენ კი გვესახება, რომ თამარი აგარანის (ნადარბაზევი) საზაფხულო ციხე-დარბაზში¹⁰⁹ უნდა აეყვანათ. აქ არა მარტო შეუდარებელი მყუდროება, სალი და გრილი ჰაერი, წყალუხვი ნაკადულები, უნიკალური წყალსადენი, საგანგებოდ აწყობილი სასახლის მეურნეობა და მომსახურე პერსონალი იყო, იგი თვითონ იდგა ტყეში, ზოლო შორიახლო, ბედენის მწვერვალის ფერდობზე --

¹⁰⁶ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 146.

¹⁰⁷ ქართლის ცხოვრება, II, 1959, გვ. 144.

¹⁰⁸ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 324.

¹⁰⁹ ნადარბაზევი — თამარის სასახლე (იხ. ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 44).

ულამაზესი ნაძვნარი იყო შეფენილი. მძლავრი გალავნით დაცულ მის ხალვათ ეზოში ან უშუალო გარემოში, შეიძლება კარვების გაშლა და დასოს კვლობაზე ცხოვრება ისე, რომ ფიქრადაც კი არ ექნებოდათ უამინდობა. მემატიანე ამბობს, რომ ავადმყოფობის გაუარესების გამო თამარი საზაფხულო სადგურიდან (დასოდან) უკან წამოუყვანიათ და აგარათას ან აგარათა ციხეში (საზამთრო სადგურ ღურში) დაუბინავებიათ, სადაც გარდაიცვალა კიდეც. შოლოდ აქედან შეეძლოთ „აღმოეყვანათ“ იგი მცხეთას.

3. არ ვიცით რა შიზნით, მაგრამ ნ. ბერძენიშვილი ხშირად მიგვითითებს კოჯრის ციხის (მისი აზრით — აგარანის) დიდ მნიშვნელობასა და თავისებურ დაშასხურებაზე.

იგი ფრიად მაგარი ციხე ყოფილა¹⁰⁰;

იგი „მარჯვე პუნქტია დიდძალი ჯარის შესაყრელად“¹⁰¹.

ჩვენს საისტორიო წყაროებში ვერ ვპოვე ამ დებულებათა დამადასტურებელი ცნობები; პირიქით, ახლაც ვერაფერით ამისნაირს აბსოლუტური უყურადღებობა კოჯრის ციხისადმი (ნ. ბერძენიშვილის აზრით — აგარანის), რაც გამოსტყვივის ჩვენი ყველაზე დიდი მტრების (ბულა თურქი, მურვან ყრუ, მონღოლები, შაჰაბასი) საქციელში. დამაჯერებელი რამ არც ამის შესახებ მოინახება ხსენებულ წყაროებში, ვითომც მის ძირში გადიოდა საქვეყნო საქარავნო გზა. მაგრამ ამ საბუთ-საფუძვლების მონახვითაც არაფერი ითქმება კოჯრის ციხისა და აგარანის იდენტიფიკაციის სასარგებლოდ.

И. Д. ШАИШМЕЛАШВИЛИ

АЗЕУЛА, КОДЖРИС-ЦИХЕ, АГАРАНИ

Резюме

В статье впервые ставится вопрос об истинном местонахождении Агарани — топонима, который часто упоминается в летописях Грузии с XI века. На основании сопоставления достоверных исторических данных и фактов автору удается подтвердить, что Коджорская крепость, или как она в древности называлась (по Вахушти Багратиони) — Азеула, никогда не называлась Агарани. Все исторические, в основном, военного характера явления, в центре которых фигурирует Агарани, как они изложены в источниках, имели место не в Коджори или в соседнем с ним Табахмела, а в десятках километров юго-западнее и западнее — в долинах рек Кция (Храми), Алгети, Чивчави и Торне, в зоне Самшвилде, Нахидари, Надарбазеви. Само название Агарани в летописях Грузии появляется лишь в XI веке — после возвращения в состав Грузии временно находящегося во владении армянских царей города-крепости Самшвилде и ее окрестностей. Да, именно окрестностей Самшвилде, что повсеместно подчеркивается в современной научной литературе (например, Очерки по истории Грузии, т. III, 1979 г, с. 66, 199) и именно в пределах

¹⁰⁰ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 310.

¹⁰¹ იქვე, გვ. 313.

(там же, с. 512) которых находился великолепный летний замок. По всему видно, что Баграт IV (1027—1072 гг.) именно ввиду таких свойств сделал Самшвилде своей вотчиной (там же, с. 307). Более того, имеются намеки на то, что даже в самое бурное время царь Баграт уже пользовался этой летней резиденцией (КЦ, I, 1955, с. 314). По мнению автора этот Агарани и есть современный Надарбазеви (буквально — бывший дворец), возведенный в XI в. в междуречье Чивчави и Торне на высоте ок. 1800 м. Позднее его именовали летней резиденцией царицы Тамары (Вахушти, Описание). А значительно раньше по повелению Давида IV, ею владел Иване Орбели, при котором в названии этого объекта всегда включалось два слова: Агарани (дача) и Дарбази (дворец). (Стефаноз Орбелиани, Жизнь Орбелианов, 1978, с. 45). После разгрома Орбелианов (1177 г.) Дарбази Иване Орбели окончательно стало именоваться Надарбазеви (т. е. бывший дворец).

წარმოდგენა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის
ინსტიტუტის შუა საუკუნეების ისტორიის განყოფილებაში

გამოჩენილი ქართველი მემკვირეი

სარგის კაკაბაძის დაბადების 100 წლისთავი

1986 წ. 19 ოქტომბერს დაბადების 100 წელი შეუსრულდა თვალსაჩინო ქართველ ისტორიკოსს, პედაგოგსა და ქართული კულტურის დაუცხრომელ მოამაგეს სარგის ნესტორის ძე კაკაბაძეს.

სარგის კაკაბაძე დაიბადა 1886 წ. 19 ოქტომბერს სოფ. კუხში (აწინდელი წულუკიძის რ-ნი). 1905 წ. დაამთავრა ქუთაისის კლასიკური გიმნაზია. იმავე წელს ს. კაკაბაძე სწავლის გასაგრძელებლად ევროპაში გაემგზავრა და ჩაირიცხა ვენის უნივერსიტეტის ფილოსოფიის ფაკულტეტის ისტორიის განყოფილებაზე, მაგრამ ხელმოკლეობის გამო იძულებული გახდა ვენის უნივერსიტეტი დაეტოვებინა და 1907 წ. გადმოვიდა პეტერბურგის უნივერსიტეტის აღმოსავლურ ენათა ფაკულტეტის ქართულ-სომხურ განყოფილებაზე. 1910 წ. დაამთავრა აღნიშნული უნივერსიტეტი და სამშობლოში დაბრუნებისთანავე შეუდგა ინტენსიურ სამეცნიერო და პედაგოგიურ მოღვაწეობას.

ს. კაკაბაძე 1911—1919 წლებში ლექციებს კითხულობდა საქართველოსა და ბიზანტიის ისტორიაში, აგრეთვე, ასწავლიდა ლათინურ ენას თბილისის ქალთა უმაღლეს კურსებზე. იყო იმავე სასწავლებლის სამეცნიერო საბჭოს სწავლული მდივანი. პარალელურად პედაგოგიურ საქმიანობას ეწეოდა თბილისის მესამე გიმნაზიაში. 1918—1932 წწ. იყო რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის კავკასიის ისტორიულ-არქეოლოგიური ინსტიტუტის თანამშრომელი.

საქართველოში საბჭოური ხელისუფლების დამყარებისთანავე ს. კაკაბაძე ენერგიულად ჩაუდგა სათავეში საარქივო საქმის ორგანიზაციას. 1921—1926 წწ. ის მუშაობდა ცენტრალური ისტორიული არქივის გამგედ. ამ პერიოდში ს. კაკაბაძის უშუალო ხელმძღვანელობით ისტორიულ არქივში თავმოყრილ იქნა 6 მილიონამდე საარქივო საქმე (იხ. საისტორიო მოამბე, 1924, I. კვ. 267—281; საისტორიო მოამბე, 1925, I. კვ. 133—145; 270—274). მნიშვნელოვანია ს. კაკაბაძის დამსახურება ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის მატერიალური კულტურის ძეგლებისა და ხელნაწერთა ფონდების ჩამოყალიბებაში.

ს. კაკაბაძე 1924—1934 წწ. ხელმძღვანელობდა რესპუბლიკის განათლების სახალხო კომისარიატთან არსებულ სიძველეთა, ხელოვნებისა და ბუნების ძეგლთა დაცვის განყოფილებას, რომლის ინტენსიური საქმიანობის მეოხებით საქართველოს ეკლესია-მონასტრების განკარგულებაში არსებული ხელოვნების ნიმუშების უდიდესი ნაწილი განადგურებას გადაარჩა და საიმედოდ იქნა დაცული.

წლების განმავლობაში ს. კაკაბაძე ლექციებს კითხულობდა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში, საქართველოს პოლიტექნიკურ ინსტიტუტში, თბილისის, ქუთაისის, ბათუმის, სოხუმის, თელავის, პედაგოგიურ ინსტიტუტებში. ის ერთ-ერთი დამაარსებელია ქუთაისის პედაგოგიური ინსტიტუტისა, სადაც

1933—1935 და 1938—1949 წწ. იყო საქართველოს ისტორიის კათედრის გამგე. ხოლო 1964 წლიდან გარდაცვალებამდე (1967 წ. 2 აპრილი) — იმავე ინსტიტუტის კონსულტანტი.

მრავალმხრივია ს. კაკაბაძის სამეცნიერო შემეცნებლობა, რომელიც ძველი და შუა საუკუნეების საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური, პოლიტიკური და კულტურის ისტორიის მრავალ ძირეულ პრობლემას მოიცავს.

ს. კაკაბაძეს შესწავლილი აქვს შუა საუკუნეების საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის არაერთი საკითხი. სხვადასხვა დროს გამოქვეყნებულ ნაშრომებში (მაგალითად, „საქართველოს მოკლე ისტორია“ (1920), „საქართველოს ეკონომიკური ვითარების შესახებ XVIII საუკუნეში“ (1924), „საფასის ისტორიისათვის საქართველოში“ (1925), „საფრანგეთის საეკონომიკური საქართველოს მიმართ მე-18 საუკუნეში“ და სხვა) მკვლევარმა საფუძვლიანად გააშეკა IX—XVIII სს. საქართველოს ეკონომიკური განვითარების მნიშვნელოვანი ასპექტები: საშინაო და საგარეო ვაჭრობა, ხელოსნობა, ფულის მიმოქცევა და სხვ.

ს. კაკაბაძე ერთ-ერთი პირველი მკვლევარია, რომელმაც 20-იან წლებიდან დაიწყო ხელმისაწვდომი მასალების (წერილობითი, ეთნოგრაფიული, ლინგვისტური) საფუძველზე ახლებურად გააშუქა ქართული სახელმწიფოებრიობის გენეზისის პრობლემა. მკვლევრის არაერთმა საყურადღებო მოსაზრებამ თუ ცალკეულმა დაკვირვებამ მნიშვნელოვნად გაამდიდრეს ქართული ისტორიოგრაფია, ხელი შეუწყო აღნიშნული პრობლემის შემდგომ გაღრმავებულ კვლევას და დღესაც ინარჩუნებენ სამეცნიერო ღირებულებას. ისტორიოგრაფიული თვალსაზრისით განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ს. კაკაბაძის მოსაზრება 20-იან წლებში გამოქვეყნებულ ნაშრომებში ძველი პერიოდის ქართლში მონათმფლობელური წყობილების არსებობის შესახებ. აღსანიშნავია, რომ ეს თეზისი გარკვეული ქრონოლოგიური კორექტივით მიღებული იყო ქართული მარქსისტული ისტორიოგრაფიის განსაზღვრულ ეტაპზე. ს. კაკაბაძემ ერთ-ერთმა პირველმა ქართულ ისტორიოგრაფიაში დასვა და ორიგინალურად გააშუქა ქართლის ფეოდალიზაციის ადრინდელი ეტაპის არაერთი საკითხი (ფეოდალურ ურთიერთობათა ჩასახვა — განვითარების ამოსავალი საფუძვლები, ფეოდალიზაციის პროცესის ქრონოლოგიური ეტაპები, გლეხთა სოციალური ფენის ჩამოყალიბების გზები).

ს. კაკაბაძის მეცნიერული ინტერესების სფეროში მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია XI—XII სს. საქართველოს სოციალური განვითარების საკითხებს. მკვლევარმა სცადა აღნიშნული პერიოდის საქართველოს საზოგადოებრივი განვითარების დონის განმაზოგადებელი შეფასება მოეცა, ამ თვალსაზრისით მან წინა პლანზე წამოსწია პირობითი ფეოდალური მფლობელობის ე. წ. „საყარგავების“ ბისტემის წარმოშობისა და განვითარების არსებითი ნიშნები, თავისუფალ მიწისმომქმედთა სოციალური ფენის დამოკიდებულ მწარმოებელ კლასად (გლეხი) გადაქცევის ხანგრძლივი პროცესის მასშტაბური ხასიათი XI—XII სს. მიჯნაზე, დავით აღმაშენებლის სოციალური პოლიტიკის არსი (სამხედრო-ლენური მიწათმფლობელობის ფართო გავრცელება), რაინდობის ინსტიტუტის ბუნება. ამის საფუძველზე მკვლევარმა მოგვცა საცხებით ორიგინალური დებულება, რომლის თანახმად XI—XII სს. მიჯნაზე საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარებამ დასრულებულ საფეხურს მიაღწია.

საყოფადღებოა ს. კაკაბაძის თვალსაზრისი ფეოდალური ხანის საქართველოს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი სოციალურ-ეკონომიკური ინსტიტუტის, „სათავადლოს“ შესახებ. მკვლევარმა „სათავადოების“ რაობა და წარმოშობა-განვითარების პროცესი საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა ევოლუციასთან ორგანულ კავშირში განიხილა. „სათავადოთა“ აღმოცენება, მისი დაკვირვებით, ფეოდალური საზოგადოების შინაგანი განვითარების ბუნებრივი პროდუქტი იყო. მართალია, შემდგომი პერიოდის ქართულ ისტორიოგრაფიაში აღნიშნული პრობლემის გარშემო სავსებით განსხვავებული კონცეფცია ჩამოყალიბდა, მაგრამ ნიშანდობლივია. რომ ამ უკანასკნელ ხანებში ისტორიოგრაფიაში ფეხს იკიდებს „სათავადოთა“ წარმოშობის მიზეზებისა და სოციალური ბუნების ახლებური გააზრება, რომლის თანახმად „სათავადო“ განიხილება როგორც ფეოდალური საკუთრების წინამავალი ფორმების კანონზომიერი ევოლუციის და არა სტაგაციის შედეგი, რაც ს. კაკაბაძის მიერ 10—20-იან წლებში შემუშავებული თვალსაზრისის სიცოცხლისუნარიანობას მოწმობს.

ს. კაკაბაძის სამეცნიერო მემკვიდრეობაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეთმობა ძველი და შუა საუკუნეების პოლიტიკური ისტორიის საკითხებს. მკვლევარი მტკიცედ იცავდა თვალსაზრისს ქართლის სამეფოს ფუძემდებლის ფარნავაზისა და მისი მემკვიდრეობის ისტორიულობის შესახებ. ის არ იზიარებდა ქართლის სახელმწიფოს ძველი პერიოდის შესახებ ქართული ისტორიული ტრადიციის ხელაღებით უარყოფის თეზისს, რაც ფართოდ იყო გავრცელებული 20—40-იანი წლების ქართულ ისტორიოგრაფიაში. ამასთანავე მკვლევარი შორს იყო აღნიშნული ტრადიციისადმი უკრიტიკო დამოკიდებულებისაგან. საქარულუციის და არა სტანაციის შედეგი, რაც ს. კაკაბაძის მიერ 10—20-იან წლებნათელყო ძველი საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის შესწავლაში ქართული წყაროების გამოყენების ფართო შესაძლებლობა.

ერცლად შეეხო ს. კაკაბაძე საქართველოში ქრისტიანული რელიგიის გავრცელების გზების საკითხს, ქართლის განმანათლებლის წმ. ნინოს შესახებ არსებულ გადმოცემათა რეალიებს, ქართლში ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადების თარიღს. IV—VII სს. საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის შესწავლას მკვლევარმა საგანგებო ნაშრომი უძღვნა, სადაც განიხილა ამ პერიოდის ქართლის მეფეთა და ერისმთავართა ქრონოლოგიის, ქართლისა და ეგრისის ურთიერთობის, ქართულ-სომხური საეკლესიო ურთიერთობის საკითხები, ხოლო მონოგრაფიაში „ვახტანგ გორგასალი“ ერცლად შეეხო V ს. მეორე ნახევრის ქართლის სამეფოს საშინაო და საგარეო ვითარების ძირითად მომენტებს.

დავით აღმაშენებლის მოღვაწეობის ხანის მეცნიერული შესწავლის საქმეში მნიშვნელოვანი წვლილი შეაქვს ს. კაკაბაძის მონოგრაფიას „დიდგორის ომი“, სადაც დავით აღმაშენებლის საშინაო და საგარეო პოლიტიკის ცალკეული საკითხები ახლებურადაა გააზრებული.

ფასეულია ს. კაკაბაძის დაკვირვებები თამარის მეფობის პერიოდის ქრონოლოგიის, სამეფო ხელისუფლების და მსხვილი ფეოდალების ურთიერთდამოკიდებულების, ფეოდალთა დაჯგუფებების მამოძრავებელი მოტივების შესახებ.

1920 წ. გამოქვეყნდა ს. კაკაბაძის „საქართველოს მოკლე ისტორია“, სადაც თანმიმდევრულად და საკმაო სიძრულით გააშუქა საქართველოს პოლიტიკური ისტორია XV საუკუნიდან მოკიდებული. აღნიშნული პერიოდის ქვეყნის პოლიტიკური თავგადასავლის ცალკეული მოვლენები განხილულია ნაშრომებ-

ში: „ორიანობა ქართლში XV საუკუნეში“ (1928), „გიორგი სააკაძე“ (1915), „გიორგი სააკაძის ვინაობის შესახებ“ (1929), „საქართველო ერეკლე II-ის დროს“ (1919) და სხვ.

შეუენლებელი ინტერესით იკვლევდა ს. კაკაბაძე საქართველოს როგორც ერთიანობის, ისე დაშლილობის პერიოდის მეფეთა გენეალოგიასა და ქრონოლოგიის საკითხებს, ცალკეულ ფეოდალურ საგვარეულოთა (მხარგრძელები, თმოგველები, თორელები) ისტორიას.

აღსანიშნავია, რომ შუა საუკუნეების დასავლეთ საქართველოს ისტორიის მეცნიერული შესწავლის საქმეს ქართულ ისტორიოგრაფიაში სათავე დაუდო ს. კაკაბაძემ აღნიშნული პერიოდის დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის საკითხებისადმი მიძღვნილი გამოკვლევებით, იმავე რეგონის შესახებ მრავალრიცხოვანი წერილობითი წყაროების პუბლიკაციებით კი მკვიდრი ნაიდაგი შეუქმნა ქართულ ისტორიოგრაფიას ამ მიმართულებით კვლევის შემდგომი გაფართოებისათვის.

თვალსაჩინოა ს. კაკაბაძის დამსახურება საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობის დარგში. მკვლევრის განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობდა „ქართლის ცხოვრების“ კრებულის თხზულებათა წყაროთმცოდნეობითი კრიტიკის საკითხები. ის არაერთგზის შეეხო აღნიშნული კრებულის დასაწყისი ნაწილის შედგენილობის, დათარიღებისა და ავტორობის საკითხებს. 1912 წ. გამოქვეყნებულ ნაშრომში („XI ს. ქართველი მემატიანეები“) ს. კაკაბაძე ქართლის ცხოვრების“ დასაწყისი ნაწილის შემდგენლებად მიიჩნევდა XI ს. ავტორებს ლეონტი მროველსა და ჯუანშერს. შემდგომში მკვლევარმა ფართოდ განიხილა აღნიშნული ნაწილის რეალიები და მათი ანალიზის საფუძველზე შეიმუშავა თავისივე ადრინდელი მოსაზრებისაგან განსხვავებული კონცეფცია, რომლის თანახმად თხრობა ეთნარქებისა და ფარნავაზის შესახებ V ს. დათარიღდა ხოლო მონაკვეთი, სადაც გადმოცემულია ვახტანგ გორგასლის ისტორია — VIII საუკუნით. საკითხის გარშემო შეხედულებათა ასეთი ცვალებადობა არსებითად ძეგლის სირთულეთა გამოწვეული. აღსანიშნავია, რომ „ქართლის ცხოვრების“ ხსენებული მონაკვეთის წყაროთმცოდნეობითი კრიტიკის ძირითადი საკითხები დღესათვისაც მკვლევართა შორის აზრთა სხვადასხვაობას იწვევს, ამიტომ ს. კაკაბაძისეული ჰიპოთეზები დღესაც როდია ინტერესმოკლებული.

ანგარიშგასწევია ს. კაკაბაძის მოსაზრებები დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ვინაობის, „ისტორია და აზმანი შარავანდედთანის“ ავტორობისა და სტრუქტურის შესახებ.

ს. კაკაბაძე შეეხო „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ შინაარსობრივი ანალიზის, არსენი საფარელის ტრაქტატის და ბასილი ზარზმელის „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრების“ დათარიღების საკითხებს. განუზომელია ს. კაკაბაძის დამსახურება ქართული წერილობითი წყაროების გამოვლენისა და პუბლიკაციის მეტად საპატიო საქმეში. მან გამოაქვეყნა ისეთი მნიშვნელოვანი თხრობითი წყაროები, როგორცაა, „ევსტათი მცხეთელის მარტილობა“, ასურელ მამათა ცხოვრების არქეტიპები, ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორიული თხზულების ვრცელი მონაკვეთი, იესე ოსეს ძის „ანდრძი“.

საყოველთაოდ ცნობილია ს. კაკაბაძისეული პუბლიკაციები ქართული ისტორიული დოკუმენტებისა. მკვლევარმა სხვადასხვა დროს განახორციელა

მრავალი საერო თუ საეკლესიო ხასიათის იურიდიული ძეგლის როგორც ცალკე, ისე კრებულების („ქართული ისტორიული საბუთები“ 5 წიგნად) პუბლიკაციები.

მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ს. კაკაბაძემ სპეციალური ისტორიული დისციპლინების: გენეალოგიის, ნუმიზმატიკის, მეტროლოგიის. ისტორიული დემოგრაფიის ჩამოყალიბებაში, გააშუქა აღნიშნული პრობლემატიკის არაერთი კონკრეტული თუ თეორიული ასპექტი.

ყოველივე ზემოთქმული თვალსაჩინო მკვლევრის, პედაგოგისა და ერისკაცის ნაღვაწ-ნააზრევის მართლოდენ სქემატური ვადმოცემაა. მომავლის საქმედ რჩება სარგის კაკაბაძის მეცნიერული მემკვიდრეობის მნიშვნელობის მთელი სისრულით წარმოჩენა და ისტორიოგრაფიული პერსპექტივის თვალსაზრისით ობიექტური შეფასება.

გონელი არახაშია

ისტორიკოსი გიორგი ბოჭორიძე

(დოკუმენტები მოგვითხრობენ)

თელსაჩინო ქართველი ისტორიკოსი, არქეოგრაფი და არქეოლოგი. საბჭოთა საქმის უანგარო მოღვაწე გიორგი თადეოზის ძე ბოჭორიძე დაიბადა 1885 წელს თიანეთის მაზრის სოფელ ნაციხარში. პირველდაწყებითი განათლება მიიღო თელავში, შემდეგ სწავლობდა თბილისის სემინარიაში. 1905 წელს მე-6 კლასიდან გამოუირიცხავთ, როგორც მოსწავლეთა „აჯანყების ერთი მთავარი ორგანიზატორი“. 1906—1907 წლებში სამხედრო სამსახურში იყო. 1908 წლიდან პედაგოგიურ მუშაობას ეწეოდა სოფ. მატანში, საგარეჯოსა და ყანდაურაში. 1917 წლის თებერვლის რევოლუციის შემდეგ, ცოტა ხნით მუშაობდა კაჭრეთის მხრის კომისრად. 1922 წელს დაამთავრა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პედაგოგიური ფაკულტეტი ისტორიის განხრით. შემდეგ მუშაობდა საქართველოს ცენტრალურ არქივში ინსპექტორად, არქივისტად, ძველი საბუთების განყოფილების გამგედ, 1932 წლიდან კი — საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის უფროსი მეცნიერი თანამშრომელი იყო. ზაფხულობით, შვეებულებათა პერიოდში სხვადასხვა დაწესებულების დავალებით მიემგზავრებოდა საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში წერილობითი და ნივთიერი ძეგლების შესაკრებად.

საქართველოს ცენტრარქივი და სიძველეთა დაცვის სამმართველო სისტემატურად აგზავნიდნენ გ. ბოჭორიძეს ქართლის, კახეთის, მესხეთ-ჯავახეთის, რაჭისა და სხვა კუთხეების მატერიალური და წერილობითი ძეგლების გადასარჩენად. მის მიერ აღმოჩენილი და სიძველესაცავებზე გადაცემული იქნა: წოსტეს ზევით, ტყეში ნათლისმცემლის ეკლესიაში ძველი კანკელის ქვები (18 ც.), შემკული ხატებით. ფრინველთა სახეებით, ჩუქურთმებით; ხოვლეს დასავლეთით ეკლესიაში ქვის კანკელი ხატებით და წარწერით; ზემო ხანდაყის ეკლესიაში კანკელი ჩუქურთმებით; კავთისხევის „კატაულას“ ეკლესიაში (გ. ჩაჩანიძის ჩვენებით) ჭკრის ასამაღლებელი სვეტი, შემკული ხატებით და წარწერებით, სადაც იხსენება გრიგოლ ვიპატოსი; კავთისხევის ზემოთ ქვა, რომელზეც გამოსახულია სასულიერო პირი წარწერით: „ქრისტეფორე რუსთველი“; მეჯვრისხევში X—XI საუკუნეების ქვაზე ნაწერი სიგელი; სურამის ებრაელთა დიდ სალოცავში მიაკვლია ებრაელთა „დაბადებას“, რომელიც უვაროვას შეფასებით „ფრიად იშვიათი“ ძეგლია. 1925 წელს რაჭიდან ჩამოიტანა ნიკორწმინდის სპილოს ძვალზე ნაკვეთი ხატი ღვთისმშობლის მიძინებისა (XI საუკუნე), ხელნაწერი წიგნები 16 ცალი, ბარაკონის, სორის, ხონჭორის და სხვა ეკლესიებიდან ძვირფასი ხატები და მრავალი ხელნაწერი.

გ. ბოჭორიძის 1925 წლის 8 ივლისის „კომუნისტში“ გამოქვეყნებულ ინფორმაციაში აღნიშნულია: ბოდბის, მარტყოფის, ნინოწმინდის მონასტრებიდან, ხაშმის წმინდა გიორგის ეკლესიიდან, საგარეჯოდან, კარდანახში მცხოვრებ

ილია აფხაზის სახლიდან და სხვა ადგილებიდან მის მიერ ჩამოტანილი იქნა ოჭრომკედითა და მარგალიტებით ნაქსოვი ნივთები, ოქროს, ვერცხლის და ძვლის ნაქეთობები, „მადლის ქვა“ დავით გარეჯისა და სხვა.

თუ რამდენი შრომა, წვალება, ხეტილი, წინააღმდეგობა, შიში, გაჭირვება და დამცირება გადაიტანა გ. ბოჭორიძემ, ამას ნაწილობრივ ვგებულობთ მისი ერთ-ერთი მოხსენებიდან: „მასალის მოგროვება მეტისმეტად დიდი და მძიმე საქმე იყო. სამი წელი (1923—1926 წლები, ვ. გ.) მოგზაურობაში ყოფნა, სამი წელიწადი რევოლუციის ქარცეცხლში ტრიალი, ორ-სამ თვეობით გარემხრობა (გარეთ ყოფნა), ზამთრის სიცივე და ზაფხულის სიცხე, დღეში 17-18 საათი მუშაობა, 9—10-ჯერ სიცოცხლის საფრთხის თავიდან აცილება და მრავალი სხვა. ყველა ეს ძაღლონია და ნებისყოფის უდიდეს, უაღრეს დაქიმვას მოითხოვდა და მიუხედავად ამისა, ყველა სიმძიმე დაძლეულ იქნა და საქმეც მთლიანად იქნა შესრულებული“ (საქართველოს სსრ ორცისა, ფონდო 338, საქ 98, ფურც. 69).

ზოგჯერ ერთსა და იმავე ადგილზე რამდენიმეჯერ უხდებოდა მისვლა. ხშირად ისეთ პირებთანაც ჰქონდა ურთიერთობა, რომ მათზე არ სჭრიდა არც მისი „მანდატი“, არც მოლაპარაკება, არც ფული.

გ. ბოჭორიძე საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების თხოვნით შევებულებას იღებს და მიემგზავრება საქართველოს სხვადასხვა მხარეში, მინდობილი აქვს შეაგროვოს ადგილზე სათანადო მასალები კერძო პირებისაგანაც. 1928 წელს არქეოგრაფიული მიზნით შემოიარა საინგილოც-ზაქათალის, ნუხისა და გეოგჩაის მაზრები, მოიპოვა ისტორიისათვის მეტად საინტერესო მასალები.

გ. ბოჭორიძეს 1929 წელს მოუვლია ქართლში კავთურისა და ქსნის ხეობები და შეუგროვებია მდიდარი მასალა, რომელიც აშუქებს საქართველოს XIV—XIX სს. ისტორიის სხვადასხვა საკითხს, ზოლო თბილისში ჩამოსვლისას მოუწახლეობია ლევან მაჩაბელი, რომელსაც გადაუცია მამაჩაბლოს ისტორიის ამსახველი დოკუმენტები. მათ შორის: ნასყიდობის წიგნი მიცემული ბ. ახალკაციშვილის მიერ ფ. მაჩაბლისადმი (XVIII ს.); წყალობის წიგნი, მიცემული ბაქარ მეფის მიერ ალბაზ მაჩაბლისადმი (1716 წ.), ნასყიდობის წიგნი, მიცემული ქ. მაჩაბელის მიერ იმავე პირისადმი (1686 წ.), არზა ოქმით, მიცემული დ. მაჩაბელის მიერ ირაკლი მეორისადმი (1782 წ.) და ა. შ.

მოგზაურობის შედეგებზე ნათლად მეტყველებს კავთურისა და ქსნის ხეობებში, ზემოხსენებულის გარდა, მოძიებული სხვა მასალებიც:

— სოფელ ოდღეთში — იესე ოსეშვილის თავგადასავალი, 200 გვერდი: წყალობის წიგნი დ. გიუნაშვილისადმი 1809 წ., სოფელ ჩოჩეთში — წყალობის წიგნი მაღალაძისა ადამიშვილებისადმი, 1712 წ., მაღალაძეთაღმი, 1690 წ., ნასყიდობის წიგნი შანშე ჩოლოყაშვილის მიერ მაღალაძეთაღმი, 1728 წ., წყალობის წიგნი მიცემული მთეფეთა-მთეფ ალექსანდრეს მიერ მაღალაძე ამილბარ დიმიტრისადმი, 1391 წ. სოფელ მეტეხში — წამება წმინდა გიორგისა ლექსად, სოფლო ისტორია, ბარამიანი და სხვ., სამთავროს წიგნი, ლოცვანი, მცირე ზომის, XVIII ს., განაჩენი მდივანბეგისა თუხარელთა საქმეზე, XVIII ს. ხელით ნაქარგები 7 ცალი; ს. ოძირში — „ბეჟანია“ ლექსად.

თბილისის ლომბარდში გ. ბოჭორიძეს შეუძწავლია იქ დაგროვებული ძველი ხელნაწერებისა და სხვა ისტორიული ნივთების მდგომარეობა. შეუმოწმებია და აღუწერია თბილისის 30-ზე მეტი ეკლესია-სამლოცველოებში დაცული

არქივები, წიგნაცავები, ისტორიული ღირებულების მასალები (იქვე, ფონდი 335, საქმე 33, ფურც. 122—123; 143—148). 1923 წლის 31 დეკემბრის მანდატში ვკითხულობთ: „მიეცა ეს საარქივოგრაფიო განყოფილების გამგეს გ. ბოჭორიძეს მასზედ, რომ მას დაფუძნებული აქვს მთავარი საარქივო სამმართველოსაგან დათვალეროს და ცნობაში მოიყვანოს ქალაქ თბილისის ყველა ცალკეობის და სამლოცველობის არქივები“.

გ. ბოჭორიძე მოპოვებულ ნივთებს, დოკუმენტებს და წიგნებს, რომლებიც ამჟამად ანშენებს საქართველოს სიძველეთსაცავებსა და ბიბლიოთეკებს, თვითონვე აღრიცხავდა — „ცნობაში მოჰყავდა“. ამაზე მიუთითებს ამონაწერი 1923 წლის 20 თებერვლის „ოქმიდან“: „... ყოფილ მეფის ნაცვლის თანაშემწის პეტერსონის წიგნების აღსაწერად შემდგარმა კომისიამ გ. ბოჭორიძის ხელმძღვანელობით, ი. ციციშვილისა და ა. გორალევიჩის მონაწილეობით გახსნა წიგნიანი ყუთები და სათითაოდ აღწერა იგი“ (დასახ. ფონდი, საქ. 32, ფურ. 70).

გ. ბოჭორიძე იყო საქართველოს საისტორიო — საეთნოგრაფიო მუზეუმისა და უნივერსიტეტის სიძველეთსაცავში დაცული ძველი საბუთებისა და ხელნაწერი წიგნების აღსარიცხავი კომისიის თავმჯდომარეც (საქ. 98, ფურც. 48). როგორც წესი, შეგროვილ და აღწერილ საგანძურს დანიშნულებისამებრ აბარებდა სხვადასხვა დაწესებულებას. აი, რას სწერს იგი: „1923 წლიდან დღევანდლამდე აღვრიცხე 900-ზე მეტი ისტორიულ-მონუმენტური ძეგლი, მოვაგროვე 2,260-ზე მეტი ისტორიული ნივთი, 540 ხელნაწერი წიგნი, 200-ზე მეტი ძველი სტამბის წიგნი, 28 წარწერიან-ქანდაკებიანი ქვა (მათგან 13 თბილისსა და ქუთაისის იქნა ჩამოტანილი, სოლო 15 სამცხის ცენტრალურ ადგილებში იქნა დაბინავებული), 3,550 სიგელ-გუჯარი და სხვა ძველი საბუთი, 10 ტილოზე ნახატი საერო სურათი, სამი კოლექცია ფულებისა, ორი კოლექცია არქეოლოგიური ნივთებისა და სხვა. მოგროვილი ნივთები გადავცემა შემდეგ დაწესებულებათ: ყოფილ უნივერსიტეტთან არსებულ ძველი ქართული ხელოვნების მუზეუმს — ისტორიული ნივთები 1. 496 ერთეული, წარწერიანი ქანდაკებიანი ქვები — 8; უნივერსიტეტის სიძველეთსაცავს ხელნაწერი წიგნები — 38, მისავე სანუმიზმატიკო კაბინეტს ორი კოლექცია ფულებისა, საქართველოს საისტორიო-საეთნოგრაფიო მუზეუმს — არქეოლოგიურ-ეთნოგრაფიული ნივთები 72 ნომერი, ხელნაწერი წიგნები — 27, არქეოლოგიური ნივთების კოლექცია (ფულები) — 1; საქართველოს ცენტრალურ არქივს — სიგელ-გუჯარი და სხვა ძველი საბუთი — 3 450, ხელნაწერი წიგნები — 223; ძველი სტამბის წიგნები — 200; საქართველოს მუზეუმს არქეოლოგიურ ეთნოგრაფიული ნივთები — 10; არქეოლოგიური კოლექცია — 1, წარწერიანი ქვა — 2; საქართველოს ეროვნულ გალერეას სურათი — 10, ქუთაისის საისტორიო-საეთნოგრაფიო მუზეუმს — ისტორიული ნივთები — 682, ხელნაწერი წიგნები — 252, სიგელ-გუჯარი და სხვა საბუთი — 100, წარწერიანი ქვა — 3 და სხვა.“ (ცნსა, ფონდი 1753, აღწ. 1, საქ. 2, გვ. 5).

აი, ერთი ამონაწერიც თბილისის უნივერსიტეტის „შრომებიდან“: საქართველოს ცენტრალური არქივის თანამშრომლებმა გიორგი ბოჭორიძემ კახეთიდან ჩამოიტანა და თბილისის უნივერსიტეტის ნუმიზმატიკის კაბინეტს ჩააბარა სპილენძის ფულების დიდი კოლექცია, წონით 23 გრვანქა. ეს განძი მისთვის გადაუცია გურჯაანის სასამართლოს თავმჯდომარეს ილია მხეიძეს. მას ეს ფულების გროვა ჩამოერთმეცა გურჯაანის რკინიგზის სადგურზე ორი თე-

ლაველი მექვაბისათვის. ამათ — კი ეს განძი თავიანთი მხრივ უყუდიანთ ადგილობრივი ლეკი მკალავისაგან...

შემოწმებით გამოირკვა, რომ ეს განძი წარმოადგენს 1200 წელს თამარის მიერ გამოცემულ ფულის ნიშნებს, რომლებსაც ამშვენებს არაბულ-ენოვანი წარწერა:

„დედოფალი დედოფალთა

შვენება ქვეყნისა და სარწმუნოებისა.

თამარ, ასული გიორგისა,

მესიის თაყვანისმცემლისა“ [(თსუ შრომები, 1936 წ.,

№ 1, პირველი სერია, გვ. 281—299).

როგორც ცენტრალური არქივის ძველი საბუთების განყოფილების გამგე, არქივარუის გ. ბოჭორიძე, მისთვის ჩვეული პასუხისმგებლობით, მუშაობდა როგორც მემატიანე და მკვლევარი, თვითონვე ამუშავებოდა როგორც დაწესებულება — ორგანიზაციებიდან, ისე პირადი მფლობელებისაგან მიღებულ დოკუმენტებს. საქართველოს ცენტრალური არქივის ორგანიზაციისა და დაფუძნების პერიოდში უშუალოდ მან მოაგვარა მეფის ნაცვლის კანცელარიის (ნაწილი), თბილისის გაუქმებული ბანკების, სერთო კავშირის, კავკასიის სამოსწავლო ოლქის მზრუნველის, საქართველოს ქალაქთა კავშირის, რუსეთის ეროვნული საბჭოს, მენშევიკების მთავრობის არქივის, სინოდის კანტორის, ეგზარქოსის კანცელარიის, ქრისტიანობის აღმდგენელი საზოგადოებისა და სხვა დაწესებულებათა (სულ 23) არქივების აღგილიდან გადმოტანის, წესრიგზე მოყვანისა და ცენტრალურ არქივში დაბინავების საქმე. თუ რა მოცულობის სამუშაოა შესრულებული, აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ ფონდების საერთო მოცულობა ასათასობით საარქივო ერთეულს (საქმეს) შეადგენს.

ასევე გ. ბოჭორიძის სახელთან არის დაცავშირებული რუსეთის სხვადასხვა აღგილიდან თბილისის რკინიგზის სადგურზე ჩამოტანილი არქივების ვაგონებიდან გადმოტვირთვა და მათი ცენტრალურ არქივში გადატანა-დაბინავება. სამუშაოს მოცულობის წარმოსადგენად აღვნიშნავთ, რომ კრასნოდარიდან ჩამოღვა 4 ვაგონი, სტავროპოლიდან — 7, ვლადიკავკაზიდან — 1. „ძალიან ხშირად, — წერს გ. ბოჭორიძე — ყოველივე მძიმე სამუშაო ჩვენი ხელით კეთდებოდა რადგან ფული იმდენი არ იყო, რომ ყოველთვის მუშა გვეჭირავებინა“ (ფონდი № 335, აღ. 9, საქ. 98, ფურც. 64—68). იგულისხმება, რომ ამ პროცესს მოსდევდა ძნელი სამუშაო — აღრიცხვა-დამუშავება და სათანადო ადგილზე დაბინავება. და კიდევ რამდენი ერთდროული დავალება არქივის დირექციისაგან სხვადასხვა ორგანიზაციის არქივების აღგილზე შესამოწმებლად და მათ მუშაკთათვის კონსულტაციების გასაწევად.

გ. ბოჭორიძე დიდი ყურადღებით იკვლევდა რუსეთში გატანილ ფონდების მდგომარეობასაც. ერთ-ერთ თავის მოხსენებაში (დასახ. ფ., საქ. №34, ფურც. 129) წერს: „...ვინახულე სტავროპოლის ყოფილ ვიცე-კონსულის მიხეილ ზაქაიძის ძმა ალექსანდრე, რომ შემეტყო რაიმე ამბავი ჩრდილოეთ კავკასიაში დაღუპულ ქართულ საბუთთა შესახებ. ამ პირმა გადმომცა ზოგიერთი საყურადღებო ცნობა“ (შემდეგ ჩამოთვლილია ფაქტები).

აღსანიშნავია ისიც, რომ ადრე 1912—1917 წლებში სოფ. კაპრეთში მოღვაწეობის დროს, მან გახსნა ორი სკოლა, კოოპერატივი, ბანკი. სოფლის ნივთიერად ასამაღლებლად იმდენი ეცადა, რომ ბაზრობა დასწესებინა და რკინის

გზის სოფლის ბოლოზე გაამართვნა ბაქანი. კაჭრეთში ყოფნისას ააშენა სა-
სოფლო სახლიც მოზრდილ მოსახლეობაში სწავლა-განათლების შესატანად.

რაც შეეხება გიორგი ბოჭორიძეს, როგორც მეცნიერს, მკვლევარს, მან
ძვირფასი მასალები დაგვიტოვა „ნარკვევების“ სახით. ამთგან აღსანიშნავია:
„გურიის საბუთები“ (1572—1815 წლები); საქართველოს სხვადასხვა კუთხის
ძეგლების სიები, თბილისის, ქართლის, კახეთის, იმერეთის, რაჭა-ლეჩხუმის,
სამეგრელოს, საინგილოს ისტორიული ძეგლები (ეკლესია-მონასტრები) და
მათში დაცული ნივთებისა და წიგნების აღწერილობანი; იოანე იაღლეშვილის
ბიოგრაფიული ნარკვევი (საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკე-
ლიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, გ. ბოჭორიძის ფონდი, საქ. 43).

განსკუთრებით საყურადღებოა „ნარკვევი მთათუშეთის შესახებ“. ჯერ
ერთი ეს შრომა დაიწერა აქად. ი. ჭავჭავაძის ხელმძღვანელობით, მის მიერ
შედგენილი გემის მიხედვით, მეორე, აქ გადმოცემულია მთათუშეთის ისტო-
რიის, ცხოვრების, მშენებლობის, სოფლის მეურნეობის, ხელსაქმიანობის, სამე-
ურნეო იარაღის, საოჯახო ინვენტარის, ზაღის ადამ-ჩვეულების, ზეპირსიტ-
ყვიერების, დღესასწაულების, სალოცავებისა და სხვათა უძვირფასესი და უნი-
კალური მასალები. თუ გავითვალისწინებთ იმასაც, რომ ძველად არსებული
სოფლების უმეტესობა, სადაც შეგროვდა ეს მასალები, დღეს არ არსებობს,
მაშინ კიდევ უფრო გასაგები იქნება ამ ნაშრომის მნიშვნელობა. იგო, სამწუხა-
როდ ჯერ არ არის გამოქვეყნებული (ზავი პირი დაცულია მის პირად ფონდში,
რომელიც ინახება საქართველოს სსრ ცენტრალურ სახელმწიფო საისტორიო
არქივში 1763 ნომრით).

გ. ბოჭორიძემ სახელმწიფო მუზეუმში ეუშაობისას — 1932—1933 წლებ-
ში შეისწავლა მესხეთ-ჯავახეთის ისტორიული ძეგლები. აი, რას გვაუწყებს
მისი საანგარიშო მოხსენება ამ ნარკვევის ორგელივ (მითითებული პირადი არ-
ქივი, საქ. 100, გვ. 1—74): „მესხეთ-ჯავახეთში ჩემი მუშაობა სხვადასხვამხრი-
ვი იყო, სახელდობრ: 1. დათვალიერება, შესწავლა და აღწერა ძეგლისა, უმთავ-
რესად მისი წარწერებისა. 2. ფოტოგრაფიული სურათის გადაღება. 3. შეჭე-
დება ეხსუშტისა და სხვა მკვლევართა ცნობებისა. 4. მოგროვება დაცვის
მიზნით ისტორიული ქვებისა, იმავე მიზნით, — 5. ხელნაწერი წიგნებისა და
ძველი საბუთებისა. 6. სიძველეთა დაცვის მოწყობა და სხვა“. გ. ბოჭორიძე
შემდეგ ეხება მის მიერ დათვალიერებულ საეკლტო, სამხედრო, სამოქალაქო,
ნიშნისქვეშა და კლდეში ნაგებ ძეგლებს. ორი ზაფხულის პერიოდში აღუწე-
რია 340-ზე მეტი ძეგლი. ეს გულისხმობდა აზომვას, „გვეგმების“ ჩანახაზებს,
მათში დაცული ნივთების, თუ ხელნაწერების ფიქსირებას, წარწერების გადმო-
ღებას, წაკითხვას, დათარიღებას, არსებულ წყაროებთან შედარებას, რომელ-
თა წამოღება შეუძლებელი იყო, ადგილზე ჩაბარება — დაბინავებას და ყოვე-
ლივე ამაზე იქაც და თბილისშიც სათანადო დოკუმენტაციის გაფორმებას (აქ-
ტები, ოქმები, მოხსენებითი ბარათები).

ერთი სიტყვით, როცა გ. ბოჭორიძის მუშაობას ეცნობი, დაუჯერებლადაც
გეჩვენება როგორ შეიძლო ერთმა კაცმა მოკლე დროში ამდენის გაკეთება. მი-
სი ხელით გადმოღებული ბევრი წარწერა დღეს ერთადერთი წყაროა, ბევრიც
დაიკარგა და უფრო მეტი განადგურდა. წინასწარ ერთს თქმაც შეიძლება:
მ. ბოჭორიძის შემდეგ (კახეთზე იქნება, ქართლზე, რაჭა-ლეჩხუმზე, მესხეთ-ჯა-
ვახეთზე, თუ საქართველოს რომელიმე სხვა კუთხეზე) ისტორიულ-ეთნოგრა-

ფიულ საკითხებზე დაწერილი ნაშრომები სრული არ იქნება. თუ არ გამოვიყენებთ ამ დიდებული მკვლევარის მოძიებულ და შეგროვილ მასალებს.

მუხტუმის ხელნაწერი კოლექციის მცველის გ. ბოჭორიძის ერთ-ერთი უკანასკნელი 1936 წლის 18 თებერვლის წერილში (ინახება შვილიშვილის — თამაზის ოჯახში) ხაზგასმით აღნიშნულია მის მიერ მოპოვებული უმნიშვნელოვანესი ძეგლები. იგი წერს: „მოგროვილ ნივთებში მრავალია... უნიკალურიც. აღნიშნავ რამდენიმეს, — ჰედვითი ხელოვნების ძეგლებიდან: 1. გომის თასი ვერცხლისა, ჩვენი ერის წინა ხანისა. 2. ვარდან ვარდანისძის ნივთი ოქროსი, XII საუკუნე. ეპიგრაფიკული ძეგლებიდან: 1. რაჭის წარწერა V ს. 2. სამცხის წარწერა VI ს. ხელნაწერი წიგნებიდან: 1. თაბორის ოთხთავი XI ს. 2. ქვემო-ბარის ოთხთავი, XI ს. სიგელ გუჯრებიდან: 1. ხელწერილი რამინ და გიორგისა, 923—926 წწ. 2. სამამულო წიგნი ზაზი და თოთისა, XI ს. ნუმისმატიკური ძეგლებიდან: 1. ალის კოლექცია XI ს. 2. ჯეჯინის კოლექცია (1 ფუთი და 13 გირე.), XII ს. 3. მნას კოლექცია (ერთი კოჭობი) XIV ს. და სხვ.“

ამ ფაქტზე იმიტომ გაავსახილეთ ყურადღება, რომ გვეთქვას: სხვა რომ არაფერი გაეკეთებინა გ. ბოჭორიძეს, ესეც საკმარისი იქნებოდა მისი ხსოვნის უკვდავსაყოფად.

საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში, ზოგჯერ მიუვალ ადგილას გ. ბოჭორიძის მიერ მოძიებული მასალები — ხელოვნებისა და ისტორიის ნივთები და ნაწერები, უმეტესწილად ვაი-ვაგლახით, ზურგით, ცხენით, ურმით ჩამოტანილი, სათანადო აქტებით ჩაბარებული აქვთ გ. ჩუბინაშვილს, დ. შევარდნაძეს, მ. ჯანაშვილს, შ. ამირანაშვილს, ა. აფაქიძეს და სხვ. პირებს.

გ. ბოჭორიძის გამოქვეყნებულ ნაშრომთა (ძირითადად საყურანლო პუბლიკაციები) გაცნობისას, გვაკვირვებს მაღალი მეცნიერული დონე. რომელიც დღესაც ნიშნულად გამოდგება დოკუმენტების გამოცემის ფვალსაზრისით („ფურცელაანთებული ქრონიკა“, „ორი ფიქალწერილი“, „რაჭის ისტორიული ძეგლები“, „ანდერძი პაპუა მაღალაძისა“ და ა. შ.). მისი როგორც მკვლევრის ავტორიტეტზე მიუთითებს ივანე ჯავახიშვილის მიერ დავალებული და მისგანვე მოწონებული ქართული წყაროთმცოდნეობისათვის ესოდენ საჭირო მეთოდური სახელმძღვანელოს — „საბუთების გამოცემის წესის“ შედგენა. ეს ნაშრომი, ძირითად სახელმძღვანელოდ იქცა შემდგომდროინდელ ქართულ ისტორიოგრაფიაში.

როცა საბუთების გამოცემის ბოჭორიძისეული წესი განუხილავს ივ. ჯავახიშვილს, 40 პარაგრაფისაგან (მუხლისაგან) შემდგარ სახელმძღვანელოში, მხოლოდ რამდენიმე შენიშვნა მიუწერია და ისიც თითქმის ყველა დადებითი. მოგვაქვს „შენიშვნების“ პუბლიკაცია:

პარაგრაფი 15. გ. ბოჭორიძე წერს: „დაზიანებული აღუდგენელი ადგილები აღნიშნული იქნება ტექსტში იმ რაოდენობის წერტილებით, რამდენი ასო-ნიშანიც დაკლებულია ვარაუდით ტექსტში“. ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავს: „უნდა დაუზიანებელი სტრიქონის და ზედ დატეული ასოების რაოდენობის მიხედვით გამოირკვეს გაზომით, რამდენი ასო რა მანძილზე ეტევა და ამისდამიხედვით განისაზღვროს დაზიანებული ადგილის დანაკლისი ტექსტის სავარაუდოდ ასოთა რიცხვი“. პარაგრაფი 17. — „ასონაკლებ ძეგლებში უნდა დაემატოს დაკლებული ასოები, რომელიც აიწყობა ტექსტიდან განსხვავებული

ა.ოებით“ (მაგ. შავად). შენიშვნა: „წერილი ანუ განსხვავებული შრიფტით ასეთი აწყობა სწორია“. პარაგრაფი 19. „ტექსტში გადაბმით დაწერილი სიტყვები უნდა განცალკევებული იქნეს. მაგ., დამას — და მას; დასე — და ასე; დამ — და ამ და სხვა. შენიშვნა: „ეს შესაძლებელია მხოლოდ XV—XVI ს-ითგან მოყოლებული იქმნეს წესად მიღებული, მაგრამ აქაც შენიშვნაში უნდა დედნის მართლწერა აღინიშნოს“. პარაგრაფი 20, „იმ საბუთებში, რომელთაც თავში, მიმართვის შემდეგ ცარიელი ადგილები აქვთ დატოვებული, მომდგენო სიტყვები ახალი სტრიქონიდან უნდა აიწყოს... შენიშვნა: „შესაძლებელია ისევე დაიბეჭდოს როგორც დედანშია“. პარაგრაფი 25. „განცვეთილობის ნიშანი უნდა გამოტოვებული იქნეს, სამაგიეროდ, ზმარებულ იქნეს სასვენი ნიშანი“. შენიშვნა: „განცვეთილების ნიშნების სისტემის შესავალში აღნიშვნით“. პარაგრაფი 27. „ბეჭდებისათვის ან კლიშეები უნდა გაკეთდეს და ისე დაიბეჭდოს, თუ არადა, მთელი ბეჭედი... შენიშვნა: „კლიშეების გაკეთება ძნელია, აღწერილობა კი საჭიროა“. პარაგრაფი 37. „თარიღი რთულ საბუთებში აღებული უნდა იქნეს მთავარი საბუთისა, მაგ., არის არზა ოქმით. თარიღი აიღება არზისა, ხოლო თუ არზას არა აქვს თარიღი, მაშინ ოქმისა“. შენიშვნა: ოქმის თარიღი განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს“ (ცსსა, 1753, საქ 142, ფურც. 2—11).

ინშობლიური კულტურის უკვდავებისათვის გულანთებული და თავდადებული ბოქორიძის საკვირველი ღვაწლი სამხარაუდამოდ დარჩება ქართულ ისტორიოგრაფიაში.

პასტაზა გურგენიძე

ბ. ჩარკვიანი, განცდილი და ნააზრავი,

წიგნი პირველი, თბ., 1985

სოციალიზმის სრულყოფის პერიოდში საზოგადოების, განსაკუთრებით ახალგაზრდობის კომუნისტური აღზრდისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს პარტიისა და სახელმწიფოს გამოჩენილ მოღვაწეთა მოგონებებს.

თანამედროვე პირობებში, როდესაც საბჭოთა საზოგადოება ახალ ამოცანებს წყვეტს სკკპ XXVII ყრილობის ისტორიულ გადაწყვეტილებების წარმატებით შესასრულებლად, კიდევ უფრო ისრდება ინტერესი მემუარული ლიტერატურისადმი, განსაკუთრებით ისეთებისადმი, როგორიც არის ახლახან გამოცემული წიგნები: ი. ლოლაშვილი — „ოცი წელი გიორგი ლეონიძესთან“, ა. ბარამიძე — „ახლო წარსულიდან“, ნ. ნიკოლაძე — „მოგონებები“, ს. ღურშიშიძე — „ზოგი რამ წარსულიდან“ ქ. ჭავჭავაძე — „მიზევილ ჭავჭავაძე“ და სხვ.

ამ მოგონებათა შორის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის პირველ მდივნად ხანგრძლივ და მეტად საპასუხისმგებლო პერიოდში მოღვაწე კ. ჩარკვიანის მოგონებებს¹. ამ მოგონებების ავტორი მართლმეზისიერებას კი არა, საარქივო დოკუმენტებისა და მასალების საფუძველზე შეგნავლას ემყარება და ფრიად საინტერესოდ აშუქებს ისტორიულ ფაქტებსა და მოვლენებს.

„დიადი სკოლა“. ამ სათაურით იწყება კ. ჩარკვიანის მოგონებების ძირითადი ნაწილი. მართლაც, უდიდესი სკოლა იყო კომუნისტებისა და მთელი საბჭოთა ხალხისათვის სოციალისტური საზოგადოების გამარჯვებისა და განმტკიცების, ქვეყნის თავდაცვის გაძლიერების პერიოდი. ასეთ პირობებში გაიზარდა პარტიის ხელმძღვანელი როლი. გამარჯვებული სოციალიზმის კონსტრუქციას მიღება და საარჩევნო სისტემის შემდგომი დემოკრატიზაცია ნიშნავდა მობრუნებას ჩვენი ქვეყნის ცხოვრებაში. ახალმა ვითარებამ მოითხოვა ახალი მიდგომა პარტიული, სახელმწიფო და საზოგადოებრივი ცხოვრებისადმი, მასებში

ორგანიზატორული და იდეოლოგიური მუშაობის გაუმჯობესება. პარტიამ კურსი აიღო შინაპარტიული დემოკრატიის გაფართოებისა და მთელი სოციალისტური დემოკრატიზმის ყოველმხრივი განვითარებისაკენ. ამავე დროს ახლოვდებოდა მეორე მსოფლიო ომი.

სწორედ ასეთ რთულ ვითარებაში აირჩიეს კ. ჩარკვიანი საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის პირველ მდივნად და უნდა ითქვას, რომ მან გაამართლა ეს დიდი ნდობა ცენტრალური კომიტეტის ბიუროს, განხლებული სამდივნოს და მთელი რესპუბლიკის მშრომელების მტკიცე მხარდაჭერით.

საქართველოს კპ (ბ) ცენტრალური კომიტეტის მაშინდელი ბიუროს წევრებიდან კანდიდ ჩარკვიანი მაღალ შეფასებას აძლევს ძველ ბოლშევიკებს ფილიპე მახარაძესა და გიორგი სტურუას, რესპუბლიკის სახკომსაბჭოს თავმჯდომარეს, უთუოდ ნიჭიერ და უნარიან მოღვაწეს ვალერიან ბაქრაძეს, ცკპ-ის მეორე მდივანს კალისტრატე შეროზიასა და მესამე მდივანს მაკარ ჭაშს, ალექსანდრე თოდუაშვილს, სერგო იშხანოვს, ილია თვაძეს. ვაგან გრიგორიანს და სხვებს.

საქართველოს კომპარტიის ხელმძღვანელობაში კ. ჩარკვიანის მუშაობა მთლიანად ი. ბ. სტალინის მოღვაწეობის ჟეანასწილ პერიოდს დაემთხვა და უნდა ითქვას, რომ სტალინთან შეხვედრებსა და საქმიან ურთიერთობას ჩარკვიანი მისთვის ჩვეული დამაჯერებელი ობიექტურობით გადმოგვცემს, რაც მისი წიგნის ერთ-ერთი უდავო ღირსებაა.

წიგნში ჭეშოვანი ადგილი აქვს ღათმობილი ქვეყნის სოციალისტური ინდუსტრიალიზაციის კურსის განხორციელებას საქართველოში, თბილისის საავიაციო ქარხნის მშენებლობის, რუსთაში ამიერკავკასიის მეტალურგიული კომბინატის აგებისა და მასთან დაკავშირებული საწარმოების გაფართოების ღონისძიებებს. ხანგრძლივი სჯა-ბაასის პროცესში, როცა წყდებოდა თბილისის ახლოს დიდი მეტალურგიული საწარმოსათვის ადგილის შერჩევის საკითხი, ნ. ვოზნესენსკის ძალიან მოწონებია მშენებლობის ადგილის სახელწოდება „რუსთავი“. „რუსთაველი — რუსთავი“, — რამდენიმეჯერ გაიმეორა მან, — როცა ქალაქი

¹ კ. ჩარკვიანი განცდილი და ნააზრავი, წიგნი პირველი, თბ., 1985 (ციტატების გვერდებს მიუთითებთ ტექსტში.

ამენდება, საუცხოო სახელწოდებას მიიღებს“ (343).

მაშინდელ ენერგიულ მშენებელთაგან კ. ჩარკვიანი გულთბილად იხსენებს „თბილ-მშენის“ მმართველს — უნარიან ხელმძღვანელს კ. შორეულს, ბუნებრივი ნიჭითა და ალღოთი აღჭურვილ ვ. სალამეს, საქმის მცოდნე ინჟინერ ქალს თ. ქუთათელაძეს და სხვებს.

რამდენიმე საგულისხმო მოგონებით ჩასათდება მ. კალინინის სტუმრობა, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შექმნა, შესანიშნავი ფილმის „გიორგი სააკაძის“ სცენარა. მ. ქიაურელის შეხვედრები ი. სტალინთან და სხვ.

1940 წელს საქართველოში მ. კალინინის ჩამოსვლასთან დაკავშირებით კ. ჩარკვიანი წერს, რომ გაგაცივრებდათ ამ გულახდილი და თავმდაბალი ადამიანის, ყოფილი მუშის მრავალმხრივი განსწავლულობა და მაღალი ინტელექტი, ისტორიის, მხატვრული ლიტერატურისა და მუსიკის ცოდნა. „აღარას ვიტყვი მარქსისტულ-ლენინურ მოძღვრებაზე, რომელიც მას ხანგრძლივი მეცადინეობითა და რევოლუციური პრაქტიკით შეესისხლბორცებინა. მ. კალინინი უარესად ნათელი და სადა სტილით წერდა და ლაპარაკობდა... ქართული სუფრა და მისი წესები მან კარგად იცოდა... რასაც გადავივლდ კიდევაც უნდა შევქვათ, დატოვება არ შემძლია, საქმლის ტყუილად გაფუჭებას ვერ ეურიგდებით, — იტყობა ხოლმე კერძის დაძაღვისას... ამიტომაც საჭირო თითოეულმა საბჭოთა ახალგაზრდამ ფიზიკური შრომის სკოლაც ნამდვილად და საფუძვლიანად განვლოს. როცა თეთონ იწენეს, მექანიზაციის პირობებშიც რა ოფლის ღვრას მოითხოვს პურის, ხორცის, რძის პროდუქტების, საერთოდ ყოველგვარი მატერიალური დოვლათის შექმნა, იგი მას უფრო გაუფრთხილდება“ (136—137).

კ. ჩარკვიანის მოგონებიდან, რომელიც საარქივო მასალებით არის გამაგრებელი, კარგად ჩანს, რომ უკრაინაში, ბელორუსიასა და ლიტვაში მეცნიერებათა აკადემიების შექმნის შემდეგ საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის დიდი ზრუნვითა და საბჭოთა მთავრობის დახმარებით 1941 წლის 26 თებერვალს, საბჭოთა საქართველოს 21-ე წლის პირველ დღეს საბოლოოდ გაფორმდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის დაარსება. მისი პირველი ნამდვილი, დამაარსებლები იყვნენ: ნ. მუსხელიშვილი (აკადემიის პრეზიდენტი), ს. ჯანაშია (ვიცეპრეზიდენტი),

ი. ბერიტაშვილი, გ. ახვლედიანი, ა. შანიძე, ს. კეკელიძე, ა. ჯანელიძე, ა. თვალჭრელიძე, გ. ჩუბინაშვილი, დ. უზნაძე, ნ. კეცხოველი, ა. ჩიქობავა, კ. ზაერევი, ტ. კვარაცხელია, ფ. ზაიცივი და გ. ზაქაშვილი.

წიგნის მოცულობის ნახევარზე მნიშვნელოვნად მეტი დიდი სამამულო ომის პერიოდს უჭირავს და ეს საკვებით გასაგებია. ომი უდიდესი, უმძიმესი და მრავალმხრივი გამოცდა იყო. მთელ საბჭოთა კავშირთან ერთად ეს უმკაცრესი გამოცდა საქართველომ ბრწყინვალედ ჩააბარა, რაც განაპირობა რესპუბლიკის პარტიული, საბჭოთა, სამეურნეო ორგანოების, ყველა ჩვენი მეომრისა და მშრომელის უმაგალითო გმირობამ.

კ. ჩარკვიანი ღირსეულ შეფასებას აძლევს და საკვებით სამართლიანად დიდი სამამულო ომის დაწყებისას ამიერკავკასიის სამხედრო ოქქის შტაბის უფროსად და სარდლის პირველ მოადგილედ მყოფ გენერალ-მაიორს, განთლებულ, მაღალი ადამიანური თვისებებით დაჯილდოებულ და შრომის მოყვარე თ. ტოლბუხინს, რომლის სამხედრო კომპეტენტურობის, ერუდიციისა და არმიისადმი ნიჭიერი ხელმძღვანელობის დამადასტურებელი ამ სტრატეგიის ავტორიც არის. სტალინგრადში გმირული ბრძოლის დროს თ. ტოლბუხინი ჩვენს — 57-ე არმიის სარდლობდა და ხშირად მსმენია „მარშალმა ვასილევსკიმ მას „ყოჩაღი თედორე“ უწოდაო. სტალინგრადში მტრის განადგურების შემდეგ გენერალი ტოლბუხინი სტალინმა ფრონტის სარდალად დააწინაურა და ჩვენს სიხარულს საზღვარი არ ჰქონდა.

დიდი სამამულო ომის პერიოდში მოქმედი საქართველოს ალკ ცენტრალური კომიტეტის მდიენებიდან კ. ჩარკვიანი ყველაზე მაღალ შეფასებას აძლევს ქალთა შორის ისეთ კოლორიტულ ფიგურას, როგორიც ნ. ევანია (318).

კ. ჩარკვიანის წიგნში კარგად არის გაშუქებული საქართველოს კომპარტიის მოღვაწეობა და მშრომელთა თავდადებული ბრძოლა ფრონტისა და ზურგის ერთიანობის უზრუნველსაყოფად, მთელი მუშაობის სამხედრო ყაღაზე გადაყვანა, ტანვარჯიშის თბილისში გადმოტანილი თვითმფრინავების ქარხნის რეკორდულ ეაღში გამართვა, ომისათვის საჭირო ღარების განვითარება, ყველგან და ყველადღერში მომთხოვნელობის ამაღლება, დისციპლინა და წესრიგის ყოველმხრივ განმტკიცება, მშრომელი ახალგაზრდობის მიერ ფრონტზე წასუთა შეცვლა და მათდამი მამობრივი ზრუნვა და სასტიკი მოშპირნეობა, სიმკაცრე მატერიალური რესურსების ხარჯვაში და ყო-

ველივე ის, რაც ჩვენი გამარჯვების მთავარი პირობა გახდა.

ლილი სამამულო ომის პერიოდში შრომის ფრონტზე უამრავ დამსახურებულთაგან გამოჩნდნენ და ღირსეულ დახასიათებას აძლევს კ. ჩარკვიანი გამოჩენილ სამეურნეო ხელმძღვანელებს, ნიჭიერ ორგანიზატორებს: დ. ჭიკინაშვილს, ბ. სარიშვილს, ვ. სალაძეს, გ. ბარძიშვილს, ი. ხედეღიას და შემდეგ წერს, მეტალურგიული ქარხნის სამშენებლო სამმართველოს უფროსად უნდა შერჩეულიყო კაცი, რომელიც უწყებრივ და სახელმწიფოებრივ ინტერესებს ერთმანეთისაგან გააჩვენა და რესპუბლიკის სახალხო მეურნეობის საქიროებშიც გარკვეული იქნებოდა. ასეთ კაცად ამიერკავკასიის მეტალურგიული ქარხნის მშენებლობის ომამდელი უფროსი ნესტორ გიორგაძე მიმაჩნდა (348).

ალსანოშნაია, რომ ნ. გიორგაძეს საქართველოს სსრ ეპრობის სახალხო კომისარს თანამდებობიდან თვითონ უსურვებია მშენებლობაზე დაბრუნება, რასაც იწონებს კ. ჩარკვიანი და აღნიშნავს: „ჩემს პრაქტიკაში ეს პირველი შემთხვევა იყო, როცა სახალხო კომისარის საყარძლიდან მშენებლის ტაბურეტზე გადაჯდომას ითხოვდნენ და ისიც ომის დროს, როდესაც ხელმძღვანელი მუშაკები და მათი ოჯახები, დასამალი არ არის, უკეთ მარაგდებოდნენ, კიდრე დანარჩენი მოსახლეობა. ამ დღიდან ნ. გიორგაძეს კიდრე უფრო ეფასებოდა, როგორც მუშაკსა და კომუნისტს“ (349).

ნ. გიორგაძემ ყველგან გამართულ პარტიის ნდობა და ღირსეულადღაც დაუთხრა: სოციალისტური შრომის გმირის წოდება, რამდენიმე ორდენი და მედალი დაიმსახურა, რომ აღარაფერი ეთქვამთ საქართველოს სსრ უმაღლესი საბჭოს I—IV მოწვევის დეპუტატად მის არჩევაზე.

საბჭოთა საქართველოდან ღილი სამამულო ომის ფრონტზე წარგზავნილ მხედართუფროსებიდან კ. ჩარკვიანი განსაკუთრებით თბილად იხსენიებს, ბოლო შედეგებს აძლევს კ. ლესელიძეს და წერს: „1944 წლის იანვარში მოსკოვში მივლინებისას ი. სტალინთან შესახვედრად აგარაჟე მიმიწვიეს. მისაღები დარბაზის კარი შევღებოთ არა, დაინახე, რომ ი. სტალინს მაგიდასთან ნ. ხრუშჩოვი იჯდა. სწორედ ჩემი შესვლისას ხრუშჩოვმა ლესელიძის გვარი ახსენა და დასძინა: — ამ კაცთან მუშაობა ყოველად შეუძლებელია... ჩანდა, რომ ის ლესელიძისადმი კარგად არ იყო განწყობილი... ქართველები მეორე ხარისხიანი ერი ხართ, — მითხრა ხუმრობით ი. სტალინმა, — ერთი მარშალიც არ გყავთ ამ გახურებულ ომში.“

— ჩვენისთანა მარშალი ყველას ჰყავდეს, — მიუღუგ ხუმრობითვე... ხრუშჩოვი წარმოგიდგენს ლესელიძის უმაღლეს წოდებაზე და მეორე მარშალი გვეყოლება.

ი. სტალინს ამ პასუხზე გაეღიმა... სამწუხაროდ, ამ შემთხვევიდან ერთი თვეც არ იყო გასული კ. ლესელიძე გარდაიცვალა (256—257).

კ. ჩარკვიანის ამ მოგონებების დადებით მხარეებზე კიდრე ძალიან ბევრის თქმა შეიძლება, მაგრამ ეს შორს წაგვიყვანს და ჭრჭერობით ამით დავცმაყოფილდებით. იმედია ავტორი მალე გავაზარებს დაბრუნებული მეორე წიგნით, რომელშიც ვიხილავთ თანამედროვე მოღვაწეობისა და მომავალი თაობისათვის საჭირო მოგონებებს. ამასთან კარგი იქნება თუ მასში გათვალისწინებულ იქნება პირველი წიგნის ზოგიერთი ნაკლი.

1. დასაზუსტებელია ზოგიერთი ციფრირივი მონაცემები საქართველოდან ფრონტზე მყოფ მემარტა, მათ შორის დაჯილდოებულთა და საბჭოთა კავშირის გმირების შესახებ (გვ. 243);

2. წიგნის 317—318 გვერდებზე საქართველოს სსრ, ავტონომიური რესპუბლიკებისა და ოლქის, საქალაქო და რაიონული მასშტაბის პარტიული და საბჭოთა ორგანოების ხელმძღვანელობიდან გამოჩენილად ჩამოთვლილია 58 კაცი. ბევრ მათგანზე წიგნში არის მოცემული ჭეშოვანი შეფასება და აქ მათი ჩამოთვლა აღარ იყო აუცილებელი. აქიბებდა ჩამოთვლილთაგან დანარჩენ ღირსეულ მუშაკებს და სოციალისტური შრომის გმირებზე, მეცნიერებაზე, მწერლებზე და სხვებზე გვეხილა მათთვის დამახასიათებელი დადებითი ან უარყოფითი თითო შტრიხი მაინც, რაც დაგვეხმარებოდა ახალგაზრდობის აღზრდაში.

საერთოდ, ეკონომიკის მეცნიერებათა დოქტორის, საქართველოს სსრ მეცნიერების დამსახურებული მოღვაწის. საქართველოს კ. ცენტრალური კომიტეტის წევრის, პროფ. კ. ნ. ჩარკვიანის გამოქვეყნებული წიგნი „განცდილი და ნაზრევი“ თამაჯერებელი სიმართლითა და პოლიტიკური სიზუსტით გამანადგურებელ ლახარს სცემს საბჭოთა საზოგადოების ისტორიის ბურჟუაზიულ ფალსიფიკატორებს. ის პირველწყაროს მნიშვნელობისაა და დიდ დახმარებას გაუწევს პარტიულ, საბჭოთა, სამეურნეო და კომკავშირულ კადრებს, ჩვენს მეცნიერებსა და პედაგოგებს, პრესის მუშაკებს, პროპაგანდისტებსა და საკითხით დაინტერესებულ ყველა მკითხველს.

КОТОВИЧ В. Г. ПРОБЛЕМЫ КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОГО И
ХОЗЯЙСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ НАСЕЛЕНИЯ ДРЕВНЕГО ДАГЕСТАНА.
М., 1982, 235 с.

Рецензируемая монография принадлежит перу безвременно скончавшегося в 1979 г. известного археолога-кавказоведа В. Г. Котовича. Она является итогом многолетнего изучения автором проблем древней истории и культуры Дагестана, достойно отражая широкий творческий диапазон и высокую эрудицию исследователя, много сил отдавшего делу археологического познания этого интереснейшего края. «Основная цель книги, — справедливо отмечает ответственный редактор К. Х. Кушнерова, — установить подлинное место Дагестана в древнейшей истории Кавказа на базе новейших археологических материалов». Приобретая тем самым очевидное общерегиональное значение, данная работа нуждается в оценке ее основополагающих выводов с учетом последних достижений как северокавказских так и, особенно, закавказских археологов, что мотивируется глубоко своеобразным положением Дагестана, через который издревле проходили пути, ведущие из Закавказья на Северный Кавказ и в степи Восточной Европы.

Содержание труда В. Г. Котовича отличается многоплановостью и насыщенностью спектра рассматриваемых проблем и вопросов. Структура книги оригинальна и нацеливает читателя на ознакомление с узловыми моментами местной истории, поставленными во главу угла исследования. Охватить все его стороны в одной рецензии не представляется возможным. Поэтому остановимся на наиболее важных, по нашему пониманию, аспектах работы.

К числу таковых прежде всего принадлежит авторская трактовка периодизации и хронологии памятников поздней бронзы — раннего железа Северо-Восточного Кавказа, служащая В. Г. Котовичу фундаментом для последующей характеристики основных этапов культурно-исторического развития Дагестана во II — начале I

тысячелетия до н. э. Необходимо сразу же отметить, что многочисленные факты тесных контактов населения Северо-Восточного Кавказа (и в частности, Дагестана) с соседними областями Северного Кавказа и Закавказья, имевшие место с древнейших времен и ставшие особенно продуктивными в эпоху бронзы и в начале раннего железа, послужили автору основанием для едва ли не главной теоретической посылки, красной нитью проходящей через всю книгу, суть которой заключается в том, что историко-культурное и социально-экономическое развитие племен Северо-Восточного Кавказа шло в русле единого общекавказского процесса. Соответственно при попытке выработки периодизации и хронологии здешних памятников указанного периода В. Г. Котович считал необходимым увязать звенья создаваемой из схемы «с соответствующими схемами, принятыми для других областей Кавказа» и прежде всего Закавказья. Решающим критерием в этой работе для В. Г. Котовича послужила эволюция предметов вооружения и конской сбруи, «поскольку именно эти категории материальной культуры наиболее чутко и быстро реагировали на эпохальные и региональные изменения в производстве и военном деле» (с. 21).

Автор предлагает следующую периодизацию местных древностей интересующей нас эпохи: а) первый период эпохи поздней Бронзы (ПБ-I) — XIV—XIII вв. до н. э. (забегая вперед, заметим, что данный период хронологически равнозначен так называемому таллинскому этапу в авторской периодизации памятников медно-бронзового и железного века Дагестана); б) второй период эпохи поздней бронзы (ПБ-II) — XII—X вв. до н. э. (соответствует зандакскому этапу указанной периодизации); в) период начального освое-

ния железа (РЖ-I) — IX — первая половина VII в. до н. э. (соответствует шахсенгерскому этапу). Определяя временные рамки начального этапа поздней бронзы на Северо-Восточном Кавказе, В. Г. Котович ясно следует за теми исследователями, которые аналогичным образом или же в весьма близких пределах датируют данный этап применительно к отдельным областям Закавказья (Б. В. Техов, М. В. Барамидзе, К. Н. Пицхелаури)¹.

Однако в этом вопросе следовало бы, по-видимому, проявить большую осторожность. Наборы металлического инвентаря из памятников ПБ-I (представленных, кстати сказать, только лишь могильниками Дагестана, которые в данном случае изолированы от всех прочих) отнюдь не свидетельствуют о коренных изменениях в развитии бронзолитейного производства автохтонного населения, которые и должны были бы явиться главным критерием при выделении I-й ступени позднебронзовой эпохи. Более массивными становятся отдельные типы украшений, распространяются некоторые типы импортного (по мнению самого В. Г. Котовича) вооружения, представленные единичными экземплярами. Вряд ли эти факты соответствуют заключению автора о том, что памятники талгинского этапа обогатились «целой серией качественно новых изделий», произошли «качественные сдвиги в развитии самой местной металлургии бронзы» (с. 89).

Период ПБ-II действительно знаменателен появлением памятников с богатыми наборами бронзовых изделий, среди которых особое место в построениях В. Г.

Котовича занимают предметы вооружения закавказских типов. Автор особо подчеркивает значимость таких находок, как наконечники копий с гладкой закрытой втулкой и двумя рельефными поясками на втулке (Сержень-Юртовский и Зандакский могильники, случайные находки из Дагестана). Последний тип, по весьма компетентному мнению К. Н. Пицхелаури, «характерен в основном для материальной культуры, распространенной на территории Иоро-Алазанского бассейна, и датируется в большинстве случаев XIII—XII вв. до н. э.»² Однако по наблюдениям того же К. Н. Пицхелаури, оперирующего материалами Самтаврского некрополя, датируются такие наконечники в целом XIII—IX вв. до н. э. Что же касается наконечников с гладкой втулкой, то они, появляясь в XII в., характерны для VIII—VII вв. до н. э.³ Плоские листовидные кинжальные клинки, подобные экземплярам из ряда погребений Сержень-Юртовского могильника, действительно широко известны в Грузии во второй половине II тысячелетия до н. э. (Квемо и Шида Картли, Кахети)⁴. Но В. Г. Котович, к сожалению, совершенно не обратил внимания на то, что такие клинки бытуют на могильнике и позднее. Об этом говорят материалы погребения № 24, где помимо бронзового клинка были найдены предметы (бронзовые спирали, браслет, глазчатые бусы и пр.), которые «могут быть прямо сопоставлены с материалами Сержень-Юртовского поселения первой половины I тысячелетия до н. э.»⁵. В отношении аналогий бронзовым двулопастным наконечникам

¹ Техов Б. В. Тлийский могильник (комплексы XVI—X вв. до н. э.), Тбилиси, 1980, с. 6; Пицхелаури К. Н. Восточная Грузия в конце бронзового века. Тбилиси, 1980, с. 89, 101.

² Пицхелаури К. Н. Указ. соч., с. 113.

³ Пицхелаури К. Н. Итоги исследования памятников эпохи поздней бронзы — раннего железа. Труды Кахетской археологической экспедиции (ТКАЭ), I, Тбилиси, 1969, с. 100.

⁴ Тушишвили Н. Н. Маднисчальский могильник. Тбилиси, 1972, табл. XXXI; Ломтатидзе Г. А. Бронзовые кинжалы и мечи из древнейших погребений Самтаврского могильника. Тбилиси, 1974, табл. II—VIII; Каландадзе А. Н. Самтавро. Археологические памятники доантичной эпохи. Мцхета. Результаты археологических исследований. т. IV. Тбилиси, 1980, № 7, 31, 42, 123, 134, 205 и др.

⁵ Козенкова В. И. Погребение военачальника из Сержень-Юртовского могильника. КСИА АН СССР, 123, М., 1970, с. 114—115.

стрел с овальными и килевидными лопастями из погребений № 35 и 38 Сержень-Юртовского могильника археолог ориентируется только на самые ранние параллели, в том числе из святилища Шилда в Кахети, датруемого XIV—XII вв. до н. э. (раскопки К. Н. Пицхелаури и В. Г. Майсурадзе), в то время как данные наконечники паходят соответствия в памятниках IX—VIII вв. до н. э. Северного Причерноморья⁶. Дважды изогнутые гравированные топоры кобанского типа из Сержень-Юртовского могильника датируются исследователем XII—X вв. до н. э. опять-таки по наиболее древним аналогиям, в частности, из Тлийского могильника. Но сами же закавказские материалы показывают уязвимость, если не ошибочность такого подхода. Кардинальной находкой, определяющей верхний рубеж бытования этих топоров, является экземпляр из Самтаврского могильника, найденный в комплексе с железным мечом урартского типа (погребение отнесено Р. М. Абрамишвили к группе могил VIII — первой половины VII в. до н. э.)⁷. Другой топор указанного типа найден в прекрасном комплексе колхидских бронз первой половины — середины VII в. до н. э. в с. Ачандара в Абхазии⁸. Наконец, в самом Тлийском могильнике в погребении № 161 аналогичный топор был обнаружен в комплексе с бронзовым ведром, которое появляется в захоронениях памятника со второй поло-

вины VIII в. до н. э. и особенно характерно для VII—VI вв. до н. э.⁹

В. Г. Котович совершенно верно подметил то обстоятельство, что между появлением принадлежностей конской сбруи из бронзы в Закавказье и на Северном Кавказе существует значительный (в 5—6 столетий) хронологический разрыв. Пытаясь его ликвидировать, автор обращается к материалам Закавказья (в частности, Восточной Грузии), находя тут истоки большинства известных на Северном Кавказе уди и псалней, традиционно относимых к предскифскому времени (А. А. Иессен, Е. И. Крупнов и др.). В отношении некоторых типов северокавказской конской узды такое толкование их генезиса не лишено оснований (например, никем из археологов не оспаривается южное происхождение бронзовых одноколычатых уди). В то же время стремление В. Г. Котовича отнести появление одно- и двуколычатых уди, а также образцов с D-образными концами уже к периоду ПБ-II не получает убедительного и исчерпывающего документального обоснования. Исследователь упустил из виду, что одноколычатые удила из конского погребения 1974 г. на Мугерганском могильнике были найдены с псалнем, аналогии которому известны в материалах VIII — первой половины VII в. до н. э. из Северного Причерноморья и лесостепной Украины¹⁰, а удила с D-образными концами из Ростовского

⁶ Лесков А. М. Заключительный этап бронзового века на юге Украины. Автореф. докт. дисс., М., 1975, с. 51; Тереножкин А. И. Киммерийцы. Киев, 1976, с. 33, рис. 7, 12—24; рис. 24, 7.

⁷ Доклад Абрамишвили Р. М. «Хронология и периодизация памятников эпохи поздней бронзы — раннего железа Восточной Грузии и синхронизация с ними основных комплексов Закавказья» на Всесоюзном совещании в г. Сигнахи (2—10 октября 1978 г.); его же, *La necropole de samthavro et la chronologie des eivilisations archeologiques du bronze recent et du debut dufer au Caucase. VIII Congres international des seiences prehisatoriques es protohistoriques et protxhibitoriques* (Belgrade, 1971). Moscou, 1971 (отдельный оттиск, с. 1—9).

⁸ Воронов Ю. Н., Гунба М. М. Новые памятники колхидской культуры в Абхазии. СА, 1978, 2, с. 260—264, рис. 5, 1.

⁹ Вознесенская Г. А., Техов Б. В. Технология производства кузнечных изделий из Тлийского могильника (X—VI вв. до н. э.). СА, 1973, 3, с. 155; Техов Б. В. Скифы и Центральный Кавказ в VII—VI вв. до н. э. М., 1980, с. 47; его же, Тлийский могильник (комплексы IX — первой половины VII в. до н. э.). Тбилиси, 1981, рис. III.

¹⁰ Тереножкин А. И. Указ. соч., с. 37, рис. 11.

кургана 1939 г. должны датироваться как с учетом явных гальштатских параллелей¹¹, так и характера погребального обряда памятника, который тяготеет к раннескифскому¹².

Мы обратили внимание только на самые важные датирующие категории предметов, приведенные В. Г. Котовичем, но и сказанного достаточно, чтобы констатировать тот факт, что работа по хронологическому расчленению памятников эпохи поздней бронзы — раннего железа Северо-Восточного Кавказа еще далека от своего окончательного решения. В ходе ее требуется сугубая трезвость оценок и осторожность в выводах. Последние, безусловно, должны мотивироваться не выборочными данными, привлеченными из областей с иным темпом и уровнем исторического прогресса, не предзаданными схемами нивелировки общепризнанных различий и особенностей в глобальном процессе генезиса культур, а исчерпывающе полным, объективным использованием всей наличной сегодняшней информации.

Большое внимание уделено В. Г. Котовичем характеристике основных этапов культурно-исторического развития Дагестана во II — начале I тысячелетия до н. э. Подобная целостная работа, в процессе которой автор постарался обрисовать специфику каждого этапа, весьма наглядно охарактеризовал генезис местной культуры на протяжении почти целого тысячелетия, наметил его ведущие тенденции, проделана в дагестановедении впервые. Очень важна авторская трактовка исторического места каякентско-харачоевской культуры, основанная на весьма тщательной историографической обработке специальной литературы, в ходе которой В. Г. Котович проявил незаурядный научный такт, анализируя и сопоставляя различные, порой взаимоисключающие точки зрения. Скрупулезно проработав коллекцию подавляющего большинства известных на сегодняшний день памятников каякентско-харачоевского круга, автор пришел к

чрезвычайно важному заключению: «Совокупность отмеченных нами в процессе рассмотрения археологических материалов специфических черт, по нашему мнению, правильнее считать отличительными признаками не какой-то одной археологической культуры, а целого этапа в культурно-историческом развитии прадагестано-нахского, или прадагестанского этнического массива» (с. 68). При этом каякентско-харачоевский этап получил датировку XVI—XV вв. до н. э. Нисколько не умаляя значения данного вывода для дальнейшей разработки каякентско-харачоевской проблематики в кавказоведении, приведем еще одну цитату из рецензируемой книги: «Нетрудно заметить, что при определении исторического места и хронологии каякентско-харачоевской культуры нами почти совершенно не учитывались те закавказские аналогии, которым еще сравнительно недавно придавалось решающее значение. И это действительно так, ибо представляется единственно верным при решении подобных вопросов ставить во главу угла внутренние закономерности развития местных культур, а не внешние аналогии» (с. 70). Подобный принцип совершенно не гармонирует с методом активного привлечения «внешних аналогий», разбиравшихся выше, как и с нижеследующим замечанием: «Южные параллели дагестанским материалам приобретают особенно важное значение для типологических и хронологических построений» (с. 79). Здесь позиции автора вновь недостаточно последовательны и выдают субъективность в формировании источниковой базы своих исследований.

Характеризуя материальную культуру этапов, следующих за каякентско-харачоевским, автор постоянно отмечает растущее влияние кобанской культуры и особенно культур Центрального и Восточного Закавказья, выразившееся прежде всего в области бронзовой металлургии и приведшее к качественному скачку в ее развитии в XII—X вв. до н. э. В эпоху же раннего железа местная культура обогащается но-

¹¹ Тереножкин А. И. Указ. соч., с. 150, 171; Граков Б. Н. Ранний железный век. М., 1977, с. 126; Лесков А. М. Курганы: находки, проблемы. Л., 1981, с. 91—92.

¹² Княшко В. Я., Коренько В. А. Погребение раннего железного века у г. Константиновска-на-Дону. Советская археология (СА), 1976, 1, с. 176.

выми элементами, свидетельствующими о росте культурного влияния южных соседей. Такова, в частности, представительная группа керамики (кувшины), появляющаяся на зандакском этапе (Мугерганский могильник) и обнаруживающая аналогии в Маралып-Дереси, Бешташени, Самтавро и других могильниках Закавказья¹³. Эти и другие факты, приводимые В. Г. Котовичем, говорят о немалом свособразии памятников зандакского и шахсенгерского этапов по отношению к каякентско-харацоевским. Не случайно в свое время О. М. Давудов предпринял попытку выделения самостоятельных зандакской и мугерганской культур, которая, как ни странно, не получила никакой оценки в рассматриваемой работе¹⁴, как нигде не оговорена и совместность труда В. Г. Котовича и О. М. Давудова в разработке некоторых конкретных вопросов проблематики рцензируемой монографии¹⁵. Тем не менее даже сам В. Г. Котович отмечает: «Представленная в них культура... сохраняет множество преемственных черт с каякентско-харацоевской культурой (что проявляется главным образом в погребальном обряде и керамике) ...«А ведь последние являются ведущими признаками археологической культуры вообще. Изменения же касаются (по собственному признанию автора) в первую очередь металлического инвентаря, то есть очень динамичной категории материальной культуры и только отчасти керамики и погребального обряда (с. 72). Это и следует, по нашему мнению, учитывать прежде всего при любых дальнейших попытках толкования генезиса местной культуры конца эпохи бронзы — начала раннего железа. Одновременно хотелось бы еще раз подчеркнуть большой методический смысл фронтального и сквозного рассмотрения длительного генезиса строго локального, моноэтнического в своей основе культурного комплекса, развивавшегося не по законам миграций и резких качественных скачков под влиянием неких

экстремальных условий, а на базе стабильного использования более всего внутренних возможностей и ресурсов. С таких позиций познавательный потенциал каякентско-харацоевской культуры и обрамляющих ее, органически связанных с нею «этапов» культурно-исторического развития Дагестана, а также и Чечено-Ингушетии, еще далеко не исчерпан и даже не выявлен.

Очень ярко и убедительно написан крупный подраздел книги «Основные этапы становления и развития производящего хозяйства». Он представляет собой блестящий синтез тонкого знания автором кремневой индустрии Дагестана всех периодов ее существования, поставившей орудия собирательства, а затем и земледелия, и широкой информированности исследователя в области экологии, палеоботаники, лингвистики и ряда других наук. В. Г. Котовичу удалось наметить три последовательных этапа становления и развития производящего хозяйства в Дагестане. Первый из них, охватывая мезолит и ранний неолит (а фактически — и конец верхнего палеолита), является временем зарождения и становления производящей экономики. Он характеризуется материалами многослойной Чохской стоянки. Очень важным представляется то обстоятельство, что генезис ее кремневого инвентаря в разные периоды существования памятника обнаруживает сходство с развитием кремневой индустрии Западного Закавказья (материалы верхнего палеолита и раннего мезолита сопоставимы с инвентарем стоянок Имеретии, раннего неолита — с находками на объектах типа Анасеули-I, Дарквети-IV, Махвилаури и др.), а через него — и Ближнего Востока (комплексы зарзийской культуры Северного Ирака и др.). В течение второго этапа (финальный неолит — энеолит) земледелие и скотоводство являются уже ведущими отраслями хозяйства дагестанских племен. На третьем же этапе, в условиях бронзового века наступает расцвет земледельческого и скотоводческого хозяйства, охвативший

¹³ Давудов О. М. Культуры Дагестана эпохи раннего железа. Махачкала, 1974, с. 62.

¹⁴ Там же, с. 32—101.

¹⁵ Котович В. Г., Давудов О. М. О периодизации и хронологии памятников поздней бронзы — раннего железа на Северо-Восточном Кавказе. СА, 1980, 4, с. 38—54.

все географические зоны Дагестана благодаря более благоприятным климатическим условиям, нежели в других районах Северного Кавказа. Особенно следует отметить освоение высокогорий, террасостроительство, как способ борьбы с малоземельем, использование пахотных орудий, ставшее одним из важнейших достижений местных земледельцев, хотя совершенно необязательно рассматривать распространение колесного транспорта в Дагестане в III тысячелетии до н. э. в качестве одного из свидетельств появления пахотных орудий. По этому поводу В. А. Шнирельман замечает, что если повозка действительно связана своим происхождением с плугом, то это справедливо лишь для первичного очага ее возникновения. Во вторичные же очаги повозка могла распространиться и до плужного земледелия¹⁶.

Существенное общекавказское значение имеет заключительный подраздел «К истории зарождения железной металлургии и становления железоделательного производства», в котором автор, опираясь на труды акад. А. А. Байкова, приходит к выводу о том, что переход кавказских металлургов «к выплавке меди из колчеданных руд, археологически документированный для второй половины III — первой половины II тысячелетия до н. э. создал объективные предпосылки к раннему знакомству с металлургическим железом, образовавшимся в качестве побочного, но неизбежного продукта этого процесса, способствовал познанию свойств нового металла» (с. 171, 211). Это вполне могло определять полицентрический характер и одновременность знакомства населения разных областей Кавказа с металлургическим железом (с. 183). Хорошо владея теорией черной металлургии, автор принимает попытку обрисовать возможный процесс получения и использования попутного железа, привлекая множество

косвенных свидетельств. Металлургия меди и бронзы в работе В. Г. Котовича, пожалуй, впервые в кавказоведении так выпукло аттестуется технической предпосылкой возникновения черной металлургии. Разумеется, точка зрения исследователя выглядит еще достаточно гипотетичной в силу явной недостаточности находок предметов, которые могли быть изготовлены из восстановленного железа, тем не менее в ее пользу может говорить тот факт, что при полном отсутствии следов производства железа на отлично раскопанном Сержень-Юртовском поселении в некоторых погребениях Сержень-Юртовского могильника (№ 16 и 28) найдены железные предметы (наконечник копья и кинжальный клинок), копирующие изготовленные на месте бронзовые вещи того же назначения из других могил¹⁷.

В. Г. Котович полагает, что технология железоделательного производства, основанного на кричном способе, была заимствована северо-кавказскими племенами из Закавказья. Определяющее влияние южного импульса на развитие черной металлургии северокавказцев признается и многими другими кавказоведами (Е. И. Крупнов, М. И. Пиккуль, О. М. Давудов и др.). По мнению автора рецензируемой книги, широкое распространение железа в культуре автохтонных жителей Северного Кавказа происходит уже в IX — первой половине VII в. до н. э. Однако при этом В. Г. Котович опирается на данные Е. И. Крупнова, относящиеся ко времени до 1965 г. Материалы, которыми располагаем мы, позволяют говорить о том, что заметное внедрение железа в быт обитателей Северного Кавказа происходит не ранее середины VIII в. до н. э. и притом далеко не во всех районах региона¹⁸. Рассматривая процесс освоения железа в Дагестане в предскифский период, автор отмечает, что «течение этого процесса определялось как достижениями местной металлургии, так и (в какой-то мере) юж-

¹⁶ Шнирельман В. А. Происхождение скотоводства. М., 1980, с. 229.

¹⁷ Козенкова В. И. Вопросы хронологии восточного варианта кобанской культуры в свете новых раскопок в Чечено-Ингушетии. Материалы по археологии Дагестана (МАД), VI, Махачкала, 1977, с. 74.

¹⁸ Виноградов В. Б., Дударев С. Л., Рунин А. П. Киммерийско-кавказские связи. В сб. «Скифия и Кавказ», Киев, 1980, с. 184—199.

ными, закавказскими влияниями». Думается, однако, что южное влияние вообще играло в этом смысле куда большую роль. В последнее время выявлен лингвистический материал из Дагестана, который свидетельствует о том, что названия железа и стали, встречающиеся в северо-восточно-кавказских языках, восходят к хурритскому и аккадскому языкам¹⁹. В. Г. Котович напрасно приуменьшает роль скифов в развитии металлургии железа у народов Северного Кавказа, которая совершенно очевидна для целого ряда исследователей (Б. Б. Пиотровский, Е. И. Крупнов, О. М. Давудов, В. И. Козенкова, Ю. Н. Воронов и др.), тем более, что по широко признанному в среде специалистов мнению В. И. Абаева, предки чеченцев и ингушей восприняли название стали именно от скифов²⁰.

Как явствует из всего сказанного выше, мы согласны далеко не со всеми положениями, высказанными В. Г. Котовичем, но исключительная привлекательность его ра-

боты как раз и состоит в том, что в этой рецензии очень трудно поставить точку — настолько богато и разнообразно содержание труда, оставленного нам его автором. Не ошибемся, если скажем, что научное наследие В. Г. Котовича, столь ярко представленное, в частности, прорецензированной книгой, внесет свой положительный вклад в дело появления новых исследований по древней истории Северного Кавказа и Закавказья. Вполне вероятно, что пафос таковых будет сконцентрирован уже не в сфере «опровержения тезиса об отставании северокавказских культур от южнокавказских», что ставит в особую заслугу В. Г. Котовичу ответственный редактор его посмертно изданной книги (с. 4), а в глубоком уяснении истинной подоплеку хрестоматийного факта неравномерности, неодинаковости развития конкретных областей древнего мира, подлинного понимания неизбежных специфических особенностей реального исторического процесса.

В. Б. ВИНОГРАДОВ
С. Л. ДУДАРЕВ

¹⁹ Дьяконов И. М. Хуррито-урартский и восточно-кавказские языки. В сб. «Древний Восток», 3, Ереван, 1978, с. 31.

²⁰ Абаев В. И. О некоторых лингвистических аспектах скифо-сарматской проблемы. Проблемы скифской археологии (ПСА), М., 1971, с. 12.

სამეცნიერო სესია წყაროთმცოდნეობის აკადემიური პროგრამებზე

1986 წლის 5—6 ივლისს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმთან არსებული საქართველოს ისტორიის წყაროების კომისიამ და ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტმა ჩაატარეს სამეცნიერო სესია „წყაროთმცოდნეობის აკადემიური პროგრამები“.

სესია გახსნა ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის დირექტორმა აკად. გ. მელიქიშვილმა, რომელმაც ზაზი გაუსვა წყაროთმცოდნეობითი კვლევა-ძიების დიდ მნიშვნელობას ისტორიულ მეცნიერებაში და ამ დარგში უკანასკნელ წლებში მოპოვებულ თვალსაჩინო წარმატებებს.

წყაროთმცოდნეობას, როგორც ისტორიული მეცნიერების სპეციალურ კომპლექსურ დარგს, აქვს თავისი თეორია, მეთოდთა, პრაქტიკა და ისტორიოგრაფია. თანამედროვე წყაროთმცოდნეობა რთული შედგენილობის მეცნიერებაა. მისი სტრუქტურა სხვადასხვა ასპექტით (საგნობრივი, პრობლემური, დარგობრივი, ლოგიკური, ფუნქციური) განიხილა თავის მოხსენებაში რ. კიკნაძემ. წყაროთმცოდნეობის დარგებს შეადგენენ, კერძოდ, სპეციალური დისციპლინები, რომლებიც სხვადასხვა კუთხით შეისწავლან წერილობით წყაროებს. მათ სპეციალურ წყაროთმცოდნეობით დისციპლინებს უწოდებენ. წყაროთმცოდნეობა ახდენს ამ დისციპლინების ინტეგრაციას, განიხილავს ისტორიულ წყაროებს როგორც სოციალურ მოვლენას და შეიმუშავებს მათი გამოვლენის, შესწავლის, გამოცემისა და გამოყენების თეორიასა და მეთოდებს.

ეპიგრაფიკის საგანი და ეპიგრაფისტის კვლევის ობიექტის მოცულობა-მასშტაბები, სხვადასხვა ეპიგრაფიული კორპუსების თუ კრებულების აღნაგობა-ხასიათი (ბერძნული, ქართული, რუსული, სომხური), საქართველოში დაცული ბერძნული წარწერების გავრცელება, ქრონოლოგია და სპეციფიკა განიხილა თ. ყაუხჩიშვილმა მოხსენებაში „საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსის შედგენის პრინციპები“. მან წამოაყენა ბერძნული წარწერების კლასიფიკაციის რამდენიმე პრინციპი და აღნიშნა, რომ სამუშაოდ მიღებულ

ლია გეოგრაფიული პრინციპი. წარწერები დაჩუქმებულია ჯერ საწერი მასალის, ხოლო შემდეგ ქრონოლოგიის მიხედვით. ძირითადია წარწერის აღმოჩენის ადგილი, ხოლო ზოგ შემთხვევაში მისი დაცულობის ადგილი. კორპუსში. შევა როგორც საქართველოში მოპოვებული და დაცული, ასევე მის ფარგლებს გარეთ მოპოვებული საქართველოს შესახებ ბერძნული წარწერები.

მ. სურგულაძემ თავის მოხსენებაში „ქართული დიპლომატიკის ტექსტოლოგიური საკითხები“ შეაფასა დიპლომატიკის, როგორც წყაროთმცოდნეობითი დისციპლინის შესახებ არსებული თანამედროვე თვალსაზრისები, ისაუბრა ქართული დიპლომატიკის თანამედროვე ვითარებაზე, დაახასიათა დიპლომატიკური ტექსტოლოგიის მეთოდი, რაც გულისხმობს რაოდენობრივად დიდი ერთეულოვანი მასალის შედარებას და ამ გზით გამოვლენილი დიპლომატიკური მასალის შესწავლას. მან აღნიშნა, რომ ასეთი სახის მასალაზე დაკვირვებას შეუძლია შეავსოს ჩვენი ცოდნა ფეოდალური ხანის ქართული სინამდვილის ზოგიერთ მხარეზე. ამ მასალაში არეკლილია განსხვავებანი საქართველოს სხვადასხვა რეგიონის სოციალური განვითარების დონეებს შორის, თავისებურებანი აღმშენებრივად წყობაში, სამეურნეო პოტენციალი, დემოგრაფიული მახასიათებლები, საზოგადოებრივი ცნობიერების კატეგორიები.

წყაროთმცოდნეობითი კვლევის წარმოშობის ისტორიის, საგნის, ობიექტის, ამოცანების, მეთოდის, შედეგის შესახებ ისაუბრა მ. ჩხატარაიშვილმა. მან აჩვენა როგორ ჩამოაყალიბდა წყაროთმცოდნეობა დამოუკიდებელ სამეცნიერო დარგად ისტორიული მეცნიერების განვითარების შედეგად, მიუთითა წყაროთმცოდნეობის საგნის არსებულ დეფინიციითა ნაყოფანებებზე და ჩამოაყალიბა საკუთარი განსაზღვრება, წყაროთმცოდნეობითი კვლევის ობიექტებს შორის პირველ რიგში გამოყო სიტყვიერი (როგორც წერილობითი, ასევე ზეპირი) ისტორიოგრაფიული დანიშნულების ძეგლები და მათ მიმართ შეიმუშავა კონკრეტული ამოცანა, წარმოადგინა ამ ამოცანის გადაჭრის მეთოდთა. ყოველივე ამის საფუძველზე მომხსენებელმა განსაზღვრა წყა-

როთმცოდნეობითი კვლევის ადგილი ისტორიულ შემეცნებაში.

მემუარული ლიტერატურის შესწავლის მეთოდის საკითხებს მიეძღვნა უ. სიღამონიძის მოხსენება, რომელშიც მდიდარ საილუსტრაციო მასალაზე დაყრდნობით იყო გაშუქებული მოგონებების, როგორც თხრობითი წერილობითი ისტორიული წყაროს, სპეციალური მხარეები. მან აღნიშნა, რომ მემუარებისათვის დამახასიათებელია აშენების სუბიექტურად გადმოცემა, ისტორიკოსმა კი წარსულის შესახებ ობიექტური ინფორმაციის მისაღებად უნდა გაარკვიოს მოგონებების დაწერის მიზნები, აღწერილ ისტორიულ მოვლენებში ავტორის ადგილი და როლი, მოგონებების წერის დროს შექმნილი ისტორიული ვითარება. მომხსენებელმა გაამხილა ყურადღება მოგონებებზე, როგორც ისტორიოგრაფიულ ფაქტზე, მათში მოცემული ისტორიული კვლევის ელემენტებთან და მოვლენათა შეფასებით.

სამხედრო ისტორიის წყაროთმცოდნეობის საგანსა და ამოცანებზე ისაუბრა გ. ანჩაბაძემ. მან აღნიშნა, რომ სამხედრო წყაროთმცოდნეობა სამხედრო ისტორიის დარგია. იგი შეისწავლის სამხედრო-ისტორიული წყაროების გამოვლენის, კლასიფიკაციისა და კვლევის საკითხებს. სამხედრო ისტორიის წყაროთმცოდნეობის გამოვლენის, კლასიფიკაციისა და კვლევის საკითხებს. სამხედრო ისტორიის წყაროთმცოდნეობის შესწავლის საგანია სამხედრო ისტორიული წყაროები, მათი წარმოშობისა და მათში სამხედრო ისტორიული ფაქტების, მოვლენების ასახვის კანონზომიერებანი, წყაროების კრიტიკული ანალიზის და მათი პრაქტიკული გამოყენების მეთოდები სამხედრო-ისტორიული კვლევა-ძიების დროს.

გ. ალასანიამ ისაუბრა წყაროთმცოდნეობის ლექსიკონის შედგენის აუცილებლობის შესახებ. მან განიხილა გამოჩენილი საბჭოთა მეცნიერთა მოსაზრებანი ტერმინოლოგიის საკითხებზე და აღნიშნა, რომ ამ სახის ლექსიკონის შედგენა განზრახული აქვს წყაროთმცოდნეობის განყოფილებას. ამასთან დაკავშირებით მომხსენებელმა გააშუქა თანამედროვე წყაროთმცოდნეობის ობიექტის საგნისა და სტრუქტურის ზოგიერთი აქტუალური საკითხი.

მ. შანიძემ თავის მოხსენებაში განიხილა დავითის ისტორიკოსის თხზულების ეახტანგისეული ტექსტი. მან აღნიშნა, რომ ეახტანგ VI-ის დავითის ისტორიკოსის თხზულებითათვის რაიმე სხვა, დღესდღეობით უცნობი წყაროები არ ჰქონია. ამას მოწმობს ის, რომ ეახტანგისეულ ნუსხებში არ არის რაიმე, ძველ ნუსხასთან განსხვავებული ეპიზოდი ან ტექს-

ტის მონაკვეთი (ორი ჩართული ეპიზოდი ჟანაშვილისეულ ნუსხაში მხოლოდ მისი ინდივიდუალური თავისებურებაა). ეახტანგს ხელთ ჰქონდა როგორც მარიამისეული ნუსხა, ისე ანასეულის ტიპის ნუსხა. ტექსტზე რედაქციული მუშაობა გულისხმობდა ამ ნუსხათა განსხვავებული იკითხვისების შერჩევით გადატანას მის ნარედაქციე ტექსტში. რომელშიც ამრიგად ჩანს როგორც A-ს, ისე M-ის (და მის მსგავს ხელნაწერთა) მიმღენო იკითხვისები.

მ. ბერძენიშვილის მოხსენება ეხებოდა ქართულ ეპისტოლურ მასალასა და მის ადგილს წყაროთა ბაზის სტრუქტურაში. ქართული ეპისტოლური მასალა შინაარსით და დანიშნულებით ორ ნაწილად იყოფა: სახელმწიფო და საქმიანი წერილების და კერძო ანუ პირადი წერილების ჯგუფად. ორივე ამ ჯგუფს აქვს თავისი შაბლონი. გარეგნული ნიშნების მიხედვით ისინი ყველა დოკუმენტურ წყაროებს მიესგავსება. მომხსენებელმა აღნიშნა, რომ წერილობითი წყაროების კლასიფიკაციისას მიწერ-მოწერა ბოლო დრომდე დოკუმენტური წყაროების ჯგუფში შეჰქონდათ. უკანასკნელ ხანებში გამოსულ ლიტერატურაში კი ეპისტოლური მასალის საქმიანი ნაწილი დოკუმენტურ წყაროებში შეაქვთ, ხოლო კერძო წერილები — ნარატიულ წყაროებში. კერძო წერილები, მომხსენებლის დაკვირვებით, დოკუმენტურიდან ნარატიულში გარდამავალ ისტორიულ წერილებთან წყაროების რგოლსაა მისაყუთვნილები, რომელიც ფორმით დოკუმენტს წარმოადგენს, შინაარსით კი-თხრობით წყაროს. საქმიანი წერილები მხოლოდ ფორმით გვანან ეპისტოლეს, შინაარსით კი მიწერილობას, ანუ ერთგვარ დოკუმენტს წარმოადგენენ. ამიტომ ისინი მთლიანად დოკუმენტური წყაროების რიგს ეკუთვნიან.

ნ. ნაცელიშვილმა თავის მოხსენებაში „XIX-ს-ის პირველი მეოთხედის ქართული ეპისტოლური მასალის წყაროთმცოდნეობითი თავისებურებანი“ ისაუბრა ეპისტოლური მასალების მნიშვნელობისა და ადგილის შესახებ ისტორიულ წყაროთმცოდნეობაში. შემდეგ შეეხო XIX ს-ის ეპისტოლური მასალის თავისებურებას, რაც მდგომარეობს მისი მოცულობის ზრდასა და ხალხურობაში. ეს მასალა მნიშვნელოვანია საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობისა და ქართველი თავადაზნაურების პოლიტიკური თვალთახედვის განვითარებისათვის.

სეანურ ეპიგრაფიულ საბუთებს მიეძღვნა ე. სოლოგაიას მოხსენება. მან წარმოადგინა ცხრა ეპიგრაფიკული საბუთი, გამოვლენილი უკანასკნელ წლებში სეანეთის ეპიგრაფი-

კული ძეგლების შესწავლისას. საბუთები თარიღდება XI—XV სს. — ით. განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ ამ საბუთებში ოთხი „კელს“ წარმოადგენს. საბუთების დათარიღების კრიტერიუმს, გარდა პალეოგრაფიული ნიშნებისა, შეადგენს ისიც, რომ მათი ნაწილი ზემოდან დაფარულია მტკიცედ დათარიღებული ფრესკული მხატვრობით (1096 წ., 1130 წ., 1140 წ.). საბუთები შეეხება შუა საუკუნეთა საქართველოს, კერძოდ, სენათის სოციალურ-ეკონომიკურ ისტორიის სხვადასხვა საკითხს.

მ. მარსაგიშვილის მოხსენება ეხება ისტორიული ტექსტის, კერძოდ, „ისტორიათა და აზმათა“ შედარებითი ანალიზის რაოდენობრივი მეთოდებით მიღებულ შედეგებს. მან წარმოადგინა გრაფიკები, ცხრილები და „მატრიცები“, რომელთა მონაცემებიც არ ეწინააღმდეგება ტექსტობრივი დაკვირვებით მიღებულ დასკვნას, რომ თხზულება ორი სხვადასხვა პირის მიერ უნდა იყოს დაწერილი. მომხსენებელმა ხაზგასმით აღნიშნა კომპლექსური კვლევის აუცილებლობა, რადგან ტექსტობრივი კვლევის გარეშე, მხოლოდ მათემატიკური მაჩვენებლებით საბოლოო დასკვნის გამოტანა არ შეიძლება.

ლ. დავლიანიძემ თავის მოხსენებაში ყურადღება გაამახვილა XVIII ს-ის სომხური საისტორიო მწერლობის წყაროთმცოდნეობით კრიტიკაზე, აღნიშნა, რომ მის შესწავლას თავისი სპეციფიკა აქვს — ავტორთა ჯგუფობა ენობილი პირები არიან, ნაწარმოებთა შექმნის დროც საკმაოდ ენობილია და წყაროთა საკითხიც მეტ-ნაკლებად გარკვეული აღნიშნული ხანისათვის ქვეყნის ძირითადი პრობლემები უკავშირდებოდა აღმოსავლური აგრესიისაგან თავის დაღწევას და დამოუკიდებლობის აღდგენას, რისი განხორციელებაც სომეხ ხალხს ქართველებთან კავშირში და ურთიერთთანადგომაში ესახებოდა. ამდენად, XVIII ს-ის სომხურმა მწერლობამ მკაფიოდ გამოხატა ეს ვითარება თავის ფურცლებზე. მოხსენებაში შეძლებისამებრ გარკვეული და შეფასებული იყო ავტორთა დამოკიდებულება, მათ მიერ მოტანილი მასალისადმი.

ნ. ხაზარაძის მოხსენებაში „იეროგლიფურ-ლუეიური დამწერლობა როგორც ისტორიული წყარო“ აღნიშნული იყო, რომ იეროგლიფურ-ლუეიური (ძველი ტრამინოლოგიით, იეროგლიფურ-ხეთური) დამწერლობა როგორც ისტორიული წყარო ჭერჭეროვით არ გამხდარა სპეციალური კვლევის საგანი. აღნიშნული მოხსენება ამ რთული პრობლემის შესწავლის პირველ ცდას წარმოადგენს. მოხსენებაში იეროგლიფური ნიშნების სემანტიკური ავტორისეული კლასიფიკაციისა და ან-

ლიზის საფუძველზე დამაჯერებლად იყო ნაჩვენები. რომ იეროგლიფურ-ლუეიური დამწერლობა პირველხარისხოვან წყაროს წარმოადგენს ძვ. წ. II—I ათასწლეულების ანატოლიის საზოგადოებების სოციალური, ეკონომიკური, სულიერი და მატერიალური კულტურის ისტორიის დღემდე ბუნდოვანი და უცნობი საკითხების გასაშუქებლად.

ქართული მრგლოვანი დამწერლობის შესწავლის წყაროთმცოდნეობით ასპექტებზე ისაუბრა რ. პატარაძემ. მისი აზრით, ქართული მრგლოვანი დამწერლობა შემოღებულია ძვ. წ. 284 წელს: შემდგომში იგი ჰყარავს სრულყოფილ სახელმწიფო დამწერლობას ფუნქციას. მისი აღოცინება დაიწყო მეფე მირიანის დროს. ავტორი მიიჩნევს, რომ დავითის ქვაქერის ზედწერილი გეამცნობს ქართული ენისა და დამწერლობის მკვდრით აღდგომის თარიღს — ახ. წ. 311 წლის 25 მარტს.

პირველყოფილი საზოგადოების შესწავლის პირველწყაროს მატერიალური კულტურის ძეგლები შეადგენს. მათი ინტერპრეტაციის შედეგად შეისწავლება ამ საზოგადოების არა მხოლოდ სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის საკითხები, არამედ ისეთი ზედნაშენური მოვლენები, როგორიც არის რელიგია, მითოლოგია, ხელოვნება და სხვ. მ. ხიდაშელმა განიხილა სოფ. გამდელისწყაროს საკულტო სარტყელო ძეგლი. როგორც ისტორიული წყარო. აღნიშნა, რომ იგი ძვ. წ. VIII—VII სს-ით თარიღდება. ძეგლი მიჩნეულია ამ პერიოდის სამლოცველოს მინიატურულ მოდელად, დადგენილია ამ სამლოცველოს ძირითადი რიტუალი, გამოვლენილია მსგავსება არქეოლოგიურად შესწავლილ თანადროულ სამლოცველოებთან და საქართველოში ფართოდ გავრცელებულ ნაყოფიერების და ბუნების აღოცინებასთან დაკავშირებულ ღვთაება ზოსელის რიტუალებთან.

ლ. ნადირაძემ განიხილა ქართულ საბჭოურ ისტორიოგრაფიაში შუა საუკუნეთა არაბული წყაროების გამოყენების მეთოდის ზოგიერთი ასპექტი. მან აღნიშნა, რომ ქართულ ისტორიოგრაფიაში არაბული წყაროების გამოყენებას საქართველო-არაბების ურთიერთობათა შესწავლის მიზნით საბჭოურ პერიოდში ამ ურთიერთობათა სოციალურ-ეკონომიკური ასპექტიც დაემატა. მომხსენებელმა გაამხვილა ყურადღება სახალიფოსა და საქართველოში მიწაზე კერძო საკუთრების არსებობის პრობლემაზე, არაბული წყაროთმცოდნეობის განვითარების სპეციფიკამ ქართულ საბჭოურ ისტორიოგრაფიაში დასაბამი მისცა, მომხსენებლის თვალსაზრისით მეცნიერულღირებულებას მოკლებულ კონცეფციას, რომლის

თანამად სახალიფოში მიწაზე სახელმწიფო საკუთრება არსებობდა, საქართველოში კი — კერძო საკუთრება. არაბული ისტორიული, ნაწილობრივ იურიდიული წყაროებიც, ადსტურებენ, რომ არაბთა ბატონობის მთელი პერიოდის მანძილზე საქართველოში და სახალიფოში მიწაზე კერძო საკუთრება არსებობს, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ მიწების ფონდის უმნიშვნელო ნაწილს, რომელზედაც სახელმწიფო საკუთრება არსებობდა.

გ. არაბთა მიერ წარმოადგინა მოხსენება „მეფეთა ცხოვრების“ ავტორის შემოქმედებითი მეთოდის შესახებ. მან ისაუბრა „მოქცევაჲ ქართლისაჲსა“ და „ქართლის ცხოვრების“ დასაწყისი ნაწილის ტექსტობრივი შედარების გზით მიღებული შედეგებზე და დაახასიათა მეფეთა ცხოვრების ავტორის შემოქმედებითი თავისებურებანი, რაც ძირითადად წყაროსადმი კრიტიკული დამოკიდებულებაში გამოვლინდა.

ე. ხოშტარიამ ყურადღება გაამახვილა ე. წ. „ბაგრატ კურაპალატის სამართლის“ შედგენილობისა და დათარიღების საკითხზე. განიხილა ამ საკითხთან დაკავშირებით გამოთქმული ძირითადი შეხედულებანი. აღნიშნა, რომ ძველი წარმოადგენს სხედასხვა დროის სამართლებრივი ნორმების ნაკრებს. აღნიშნული ნორმების თავდაპირველი შეკრება უნდა მომხდარიყო XIII—XIV სს, ხოლო შეესება ხდებოდა მომდევნო პერიოდშიც. საყარაუდებელია, რომ ე. წ. „ბაგრატ კურაპალატის სა-

მართლის ტექსტს შეუერთდა XVII ს. I ნახევარში და ამ სახით მიაღწია ვახტანგ VI-მდე.

ქართულ-სპარსული ორენოვანი საბუთების წყაროთმცოდნეობითი შესწავლის მეთოდის მიუძღვნა თავისი მოხსენება ე. ტაბატაძემ. მან განიხილა ამ საბუთების კლასიფიკაციის საკითხები, აღნიშნა, რომ დიდი ისტორიული მონაკვეთის (XVI—XIX სს.) მანძილზე შექმნილი ყველა საბუთი ერთნაირი ღირსებისა არ არის. მომხსენებელმა წარმოადგინა ორენოვანი საბუთების კლასიფიკაცია და დაახასიათა თითოთოველი ჯგუფის დოკუმენტები.

მოხსენებათა განხილვაში მონაწილეობა მიიღეს: თ. ოჩიაურმა, გ. გიორგაძემ, ნ. ხაზარაძემ, მ. შანიძემ, რ. კიკნაძემ, გ. ჯამბურაძემ, დ. მუსხელიშვილმა, მ. კეკელიამ, ვ. სილოგავამ, დ. გოგოლაძემ, თ. აბაშიძემ, ქ. ჩხატარაშვილმა და სხვებმა.

სესიის მუშაობის შედეგები შეაჯამა საქართველოს ისტორიის წყაროების კომისიის თავმჯდომარემ აკად. შ. ძიძიგურმა. მან აღნიშნა, რომ სესიამ მაღალ მეცნიერულ დონეზე ჩაიარა. წარმოდგენილ მოხსენებათა აქტუალობისა და მნიშვნელობის დასტურია მსმენელთა ის დიდი ინტერესი, რომელიც კეთილ სურვილებში, გამოთქმულ აზრებსა თუ საინტერესო კამათში გამოვლინდა.

მზია მარსაგიშვილი

ქართულმა საბჭოთა მეცნიერებამ დიდი დანაჯლისი განიცადა. გარდაიცვალა ქართული საბჭოთა ეთნოგრაფიული სკოლის ფუძემდებელი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსი, მეცნიერების დამსახურებულ მოღვაწე, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის განყოფილების გამგე, საისტორიო საზოგადოების თავმჯდომარე, პროფესორი გიორგი სპირიდონის ძე ჩიტაია.

გ. ჩიტაია დაიბადა 1890 წელს ფოთში. 1911 წელს დაამთავრა თბილისის მეორე გიმნაზია. ამავე წელს სწავლა განაგრძო პეტერბურგის უნივერსიტეტის აღმოსავლური ენების ფაკულტეტზე ქართულ-სომხური ფილოლოგიის სპეციალობით. 1912 წელს უნივერსიტეტის სწავლულთა რეკომენდაციით კვლადიკაციის ასამაღლებლად იგზავნება ქ. კენიგსბერგში, საიდანაც კვლავ ბრუნდება პეტერბურგში სწავლისა და სამეცნიერო მუშაობისათვის. 1917 წელს გ. ჩიტაია საქართველოში დაბრუნდა და შეუდგა მეცნიერულ მოღვაწეობას.

გ. ჩიტაიას სახელთან დაკავშირებულია ქართული საბჭოთა ეთნოგრაფიის მეცნიერების ჩამოყალიბება და განვითარება. ანკვებდა რა უდიდეს მნიშვნელობას საველე ეთნოგრაფიული მასალის შეკრებას, გ. ჩიტაიამ თავის შრომებში თანდათანობით გამოკვეთა და ეთნოგრაფიულ კვლევა-ძიებაში დანერგა მარქსისტულ-ლენინურ მოძღვრებაზე დაფუძნებული სავსე მუშაობის კომპლექსურ-ინტენსიური მე-

თოდი, რომლის მიხედვითაც ეთნოგრაფიული ყოფა შეისწავლება ინტენსიურად, კომპლექსურად, ბაზისური და ზედნაშენური მოვლენების ერთიანობის, ისტორიული განვითარების ასპექტით. გ. ჩიტაიამ თავისი გამოკვლევებით პირველმა ნათელყო აღნიშნული მეთოდის უპირატესობა. მისი მრავალრიცხოვანი შრომები, რომელთა რიცხვი ორასს აღწევს, ძირითადად სავსე მასალების საფუძველზეა შედგენილი. იგი დაჯილდოებული იყო ფაქტობრივ მონაცემების მიკვლევის, ფიქსაციის, კლასიფიკაციისა და მეცნიერული ანალიზის დიდი უნარით.

გ. ჩიტაიამ მალა მეცნიერულ დონეზე შეისწავლა მემინდვრობის სისტემები საქართველოსა და კავკასიაში, სახენწელებისა და შრომის სხვა იარაღების სახეობანი, ხორბლეულის ენდემური ჯიშები, მემინდვრობასთან დაკავშირებული შრომის ორგანიზაციის ფორმები, სამეურნეო დანიშნულების ნავებობანი, სოციალურ ურთიერთობათა თავისებურებანი, რწმენა-წარმოდგენები და რიტუალები. ხანგრძლივი, ნაყოფიერი კვლევა-ძიების შედეგად მან დაადგინა, რომ საქართველო ერთ-ერთი დიდად განვითარებული სამიწათმოქმედო კულტურის ქვეყანაა. მემინდვრობის სისტემებისა და სახენწელი იარაღების განვითარების ისტორიის მეცნიერული კვლევის შედეგები მნიშვნელოვან მონაპოვრად იქნა აღიარებული აგროეთნოგრაფიის დარგში და ცნობილი გახდა ეთნოგრაფიის მეცნიერებისათვის როგორც

საბჭოთა კავშირში, ისე მის ფარგლებს გარეთაც, რისთვისაც მეცნიერი არჩეული იყო აგრარული ეთნოგრაფიის საერთაშორისო კომიტეტის წევრად.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია გ. ჩიტაიას ღვაწლი ახალგაზრდობის აღზრდაში. იგი ათეული წლების მანძილზე ხელმძღვანელობდა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში მის მიერვე დაარსებულ ეთნოგრაფიის კათედრას.

მეცნიერი განსაკუთრებული გულსყუარით ეკიდებოდა სამუშეოში, ეროვნული საუნჯის დაცვის გაუმჯობესების საქმეს. საკუთარი ინიციატივით შეძლო მან საქართველოს ეთნოგრაფიულ ფონდებში მოეყარა თავი სხვადასხვა მუზეუმებში გაბნეული კოლექციებისათვის, გაემდიდრებინა ისინი ახალი მონაპოვრებით და მოეხდინა მათი პუბლიკაცია ექსპოზიციის მოწყობის გზით. მისი ხელმძღვანელობით მოეწყო სახელმწიფო მუზეუმში არაერთი რეგონალური, თემატური და ბოლოს საქართველოს ერთიანი ეთნოგრაფიული გამოფენა, რომელიც დღესაც მოქმედებს. მისი ინიციატივით 1960 წელს დაარსდა ქართული ხალხური ხუროთმოძღვრებისა და ყოფის მუზეუმი ღია ცის ქვეშ.

სამუშეოში საქმის ცნობილი ორგანიზატორი გ. ჩიტაია იყო სასოფლო-სამეურნეო იარაღების ისტორიის საერთაშორისო კომიტეტის, ხალხური მევენახეობა-მეღვინეობის შემსწავლელი საერთაშორისო კომისიის, ეთნოგრაფი-

ული ატლასის საერთაშორისო საორგანიზაციო კომისიის, მრავალი სამეცნიერო საბჭოსა და სარედაქციო კოლეგიის წევრი, ქართული საბჭოთა ენციკლოპედიის სამეცნიერო-საგამოცემლო საბჭოს თავმჯდომარე ეთნოგრაფიის დარგში, აკადემიის პრეზიდიუმის ეთნოგრაფიული კომისიის თავმჯდომარის მოადგილე, ფაზისის სახალხო აკადემიის პრეზიდენტი.

წელთა სიმრავლის მიუხედავად, გ. ჩიტაია ჩვეული ენერგიით ხელმძღვანელობდა ეთნოგრაფიის მეცნიერების განვითარებას. 1936 წელს ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტში ჩამოყალიბდა ეთნოგრაფიის განყოფილება, რომელსაც სათავეში ჩაუდგა მეცნიერი. ამავე განყოფილებას ხელმძღვანელობდა იგი ისტორიის ინსტიტუტში მისი შექმნის დღიდან, ხოლო 1961 წლიდან იგი განაგებდა ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ეთნოგრაფიის სექტორს. მისი სიცოცხლის მიზანი იყო ქართული საბჭოთა მეცნიერებისა და კულტურის სამსახური.

პარტიამ და მთავრობამ დიდად დააფასეს მეცნიერის ღვაწლი. გ. ჩიტაია დაჯილდოებული იყო შრომის წითელი დროშისა და ხალხთა მეგობრობის ორდენებით, აგრეთვე მრავალი მედლით.

აკადემიკოს გიორგი ჩიტაიას ნათელი სახელი წარუშლელი იქნება ქართული მეცნიერების ისტორიაში.

ჟ. ი. პატიშვილი, ვ. ი. ალავეძე, გ. ა. ანდრონიკაშვილი, გ. ა. ანჩაბაძე, პ. გ. ბილაშვილი, გ. ნ. ვნუშიძე, თ. გ. ვარძალაშვილი, ა. ნ. ინაშვილი, პ. ა. კოჩიაშვილი, გ. დ. მგელაძე, გ. ვ. ნიკოლსკი, ბ. ვ. როსტიშვილი, თ. ვ. ჩიქაშვილი, ზ. ა. ჩხეიძე, ნ. ა. ბითაძე, გ. ვ. ადღეიშაძე, გ. გ. გუმბარიძე, ბ. ვ. ლორთქიფანიძე, თ. ი. მოსაშვილი, ვ. რ. პაპუნიძე, ფ. ს. სანაკოძე, ნ. რ. საგანი, გ. გ. ჩოგოვაძე, ე. ა. ხარაძე, ი. ვ. გრომელი, ნ. ს. ამაღლოვალი, ა. გ. ავაშიძე, ს. ვ. დუბოვიძე, ნ. შ. ვახაძე, ზ. პ. მახარაძე, გ. ა. მელიქიშვილი, ნ. ა. შვანიძე, ა. ი. როგავაძე, ე. ა. სხინიაშვილი, ა. ს. შრანგიშვილი, ი. ვ. შრანგიშვილი, ა. გ. შანიძე, დ. ი. ჩხიკვიშვილი, გ. ნ. ჯიბლაძე, ს. ს. ჯიბია.